

ДОКТОР
ЧАВАД НЕЈ'ӘТ

АЗӘРБАЈЧАН
ӘДӘБИЈАТЫНА
БИР
БАХЫШ

ДОКТОР
ЧАВАД ҺЕЈ'ӨТ

**Азәрбајчан
әдәбијјатына
бир
бахыш**

БАКЫ
ЈАЗЫЧЫ
1993

Транскрипсия елэни: *Әбдул Гәһбәрбәлу*

Редакторлары: *ЧӘМИЛ ӘЛИБӘЙОВ, ӘЛҮБ НӘМИНИ*

Рәссамы *РАФАЕЛ РӘҒИМОВ*

Доктор Чавад Һеј'әт

Ч 13 Азәрбајчан әдәбијатына бир бахыш. Б. Јазычы. 1993—176 с.

Доктор Чавад Һеј'әтин «Азәрбајчан әдәбијатына бир бахыш» китабында гәдим дөврләрдән XIX әсрин сонун гәдәр јазыб јарадан шаир вә јазычыларымызын һәјатындан ғыса мә'лумат вә әсәрләриндән нүмунәләр верилмишдир. Бурада индијәдәк охучуларымыза мә'лум олмајан нечә шаир вә јазычыдан да бәһс едилир. Китабын мәзијәтләриндән бири дә одур ки, Шимали вә Чәнуби Азәрбајчан әдәбијаты бир күлл һалында, ваһид халгын ваһид әдәбијаты кими тәгдим едилир. Мүәллиф илк дәфә Теһранда чапдан чыхан китабын Бақы нәшри үзәриндә јенидән ишләјиб тәкмилләшдирмишдир.

Ч $\frac{46\ 3\ 0000-32}{M-656-93}$ 39—93

Х (Иран) 2

© Јазычы, 1993

Нәшријат директору: *ӘКРӘМ ӘЛИСЛИ*

МҮГӘДДИМӘ

«Азәрбајчан әдәбијат тарихинә бир бахыш» «Варлыг» мәчмүәсиндә силсилә мәғаләләр шәклиндә чап олундугдан сонра бир китабын һалында бурахылмышдыр.

Горхурам, чаван нәсл бу бөјүк ишин кафе дәрәғәдә дәрин мә'насыны баша дүшмәсин. Дүшмәнләримиз узун заманлар бизим кимлијимизи көстәрән ән кичик гәринәни силмәк, арадан апармаг вә бу мүмкүн дејилсә, тә'бир тәфсир јолу илә ән зәиф рәвәјәтә дајанараг күн кими ајдын дәлилләри нечә сәјмаг вә унутдурмаг истәдиләр. Бу ишдә биләрәкдән планлы шәкилдә хәјанәт едәнләр олдуғу кими, һаким мүһитин үмуми атмосферинә ујараг билмәрәкдән о јолу кедәнләр дә чох олду.

Бу дүшмәнләрин вә дүшмәнләрин достларынын тәбиидир ки, баш һәдәфләри дилимиз иди. Әлбәттә, дили инкар едә билсәләр, әдәбијатымыз вә онун тарихи дә өз-өзүнә арадан кедәр.

Дедијимиз кими, баш һәдәф дилимиз иди. Она бир нечә тәрәфдән һүчума кечдиләр. Лап башда азәрбајчанлы мүнәввәрләрин фарс дили вә мәдәнијәтинә бәсләдикләри сәмими вә гәдими әлағдән суи-истифада етдиләр. Бу әлағәјә дајанараг өз ана дилинә сојуғлуг јаратмаға чәһд көстәрдиләр.

Ана дилинин тә'лим вә тәғәллүмү мүмкүн олмајынча вә дил анчаг күндәлик, сәтһи мүнәсибәтләрә һәср едилинчә, кәлмәләр унутулур, хәзинәси түкәнир, дил фәрғләшир. Сонра мүнәввәрин башына гаханчә олур, хәбәрсиз тутулдуғу үчүн, бу алтдан-алтдан хәбисанә тәблиғ јаланына инаныр. Һәғарәт һисси илә өзүнү вә дилини инкар етмәјә башлајыр. Ушағына елимизә әскидән дәб олан көзәл адлар јеринә, һеч азәрбајжан түркүнүн ағзында дүз-күн тәләффүз едилмәјәчәк фарс вә фирәнки адлар верәрләр, онунла ана дилиндә данышмаз вә ахырда «ики мәсчид арасында бинәмәз» вә «әз анча ранде, әз инча манде» «нә о, нә бу» јәһи-һүријјәтсиз, шәхсијјәтсиз «һајмәтлус» олур. Фирдовсинин дедији кими:

Нә торк о нә деһган, нә тази бовәд,
Сохәһна бе кердар бази бовәд.

Тарчүмәси:

Нә түрк, нә кәндчи, нә дә тази олур,
Данышыглар һамысы ојун олур.

Бу чинајати тасбит етмәк үчүн иранлылыгга фарслыгы бир тутмаг хәјанәтинә гәдәр кедилди.

Һалбуки иранлылыг бу мәмләкәттә яшайан бүтүн халгларын чаклы вә мүчтәрәк сифитиш. Азәрбајҗанлы өзүнә хас дили илэ, мәдәнијјети илэ вә башга имтијазлары илэ иранлылыгдә фарсларын һеч бирисиндән дағда дејилдир—биз буну сөз вә бошбоғазлыгә ях, әмәлән, тәмиз кетмәсәк белә), Сәттарханларымыз вә Хиҗабаниларимиздә дәфәләрлэ сүбүт етмишкәр.

Нә исә, бу шарагәдә өзгәһәт илә иранлылығы фарслыг инһи-сарында тутмаг, башга халелары фарслыгдә һәлл етмәк, «асими-ласијон» сијасәти—ингиллабымыза гәдәр давам етди. Бурада биз бу сијасәти бир тәрәфә бурахым мәселәни дил-әдәбијјат-мәдәнијјәт бахымындан гысача муталәјјә чалышачагыг.

Иран халгларынын бүх күн эсдэр догру-дүрүст бир тарихи даһа жазылмады. Тарих дефт бейжылдымизэ сохшудурулан мәлүмат аријиј-ишвизмиз хиймәтиндә олан табылглардән о тәрәфә кеч-мәз. Бунларда халг күтләләри јох, пәдшаһлар рәсми кечиди вәр-дир, һәтта бү рәсми портретләр галерејасында фарс олмајан чө-рәләр һәддиндән артыг чиркин тәсвир едилмишдир.

Сә'диник Иблис портрети һаггында дедији кими:

Ке еј никбәхт, ин нә шәкле мән әст,
Вә лејкән гәләм дәр кәфе дошмән әст.

Тарчүмәси:

Еј хошбэхт, бу мәним шәклим дејил,
Лакин гәләм дүшмән әлиндәдир.

Тәһрифләр бурада галмаз вә бунларла мөһдуд олмаз, фарс олмајан елләр «дүшмән» вә ја «вәһиш» адландырылыр; «чабырне-шинләр» (көчәриләр—ред.) тәһгир едилир. Пис тәрәфләр зәррәбин алтында мубалиғә илә бөјүдүлүр; јахшы тәрәфләрин үстүндөн исә сүкүтла кечилир.

Бәйүк алимлар, шаирләр, мүршүдләр, хуласә, мүсбәт сималар һагигида әмәлијат бағиға чүрүр: Бир шаир ше'рларинин он јә-
рәндә белә тәбризлијәм деса вә фарсчанын јанында түркчә тә-
зәлләри мөвчүд олса дә, јәнә бир бәһанә тапыб «Саиб Тәбризи»
јох, «Саиб Исфаһани» дејә исрар едәрләр. Мусигида дә «Бәјати-
түркини» «Бәјати-Исфаһанијә» цевирдикләри кими, Низамини дә
јәнә бир һечдән бәһанә илә Кәһчәдән узашлашдырырлар.

Онлар бу жолда һәр шөй чаз билырләр, бир кичик мисалла буну кәстәрмәк иштәйр: 1967-чи илдә Бақыда чап олунмуш «Гәт-рак»ын диванынын мүгәддәмәсиндә, профессор Г. Вәдәли бу барәдә нүмүнәләр верир. Ашағыдакы сәтирләри охујуруг:

«Гётранын Азербайжанын ураји олан Тэбриз шһһһриндһн олмасына бахмэјарага, көрүнүр, Р. Шһфһг дһ бһзи «чили», «кили», «дејлһми», «тһрмэзли» адландырылан мүллифлһр кими ону Азербайжандан айыргала фикриндһ олмушур. Лакин нһ Шһфһгин бу јанлыш мулаһизһси, нһ дһ ки, башгаларынын бу һагдакы сһһв мулаһизлэллри шаирин тэбризли олмасына һатта кичик шүһһһ белл јарада билмэз.»

«Нечә ки, ба'зиләри ону «чили», «кили» кими гәләмә алмышлар, бизнә һәмчин сәһвин дә сәбәби бу олмушдур ки, вахтилә һәмәдәндан башлајараг шимали Гафғаз һудудуна гәдәр олан әрәзифарслар «Күһистан» (дағлыг) дејримизлар. Әрәб истиласындан сонра бу јерләр «чәбә» (дағлыг) адландырылмышлар. Бизчә, гәдич бир сәһад кими әлимизчә кәлиб чыхан Гәтрәһни сәчилмиш әсәрләри диванында шаир Әнвәри Әбиверди бу әразини «Әл-чәбәли-әл-Азәрбајҗан» кими гәләмә вермишдур ки, сонралар ба'зи катибләрин савадсызлыгы учундан бу сөз «чәбәли» јох, «чили» јазылмышыр. Дәһе сонралар бу сәһе тәзкирәңиләр тәрәфиндән дә тәкрар олунараг белә бир тәһрифи јол верилмишдир». Дәғиг тәдҗигатчыларымыз «Әл-Азәрбајҗан» кими бәјүк бир кәләмәј иштифат еләмәјиб, бүтүн мөвчуд дәлилләрә вә шаирин диванына белә дһәмијјәт вермәдән Гәтрәһи да Тәбризчә чох кәрмушлар. Нечә дејрләр: «гылыһи өз гыныһи кәсмәс» сөзү јаландыр, «иланлар өз јуварларына әјри кетмәк» тәрбијәси алмышлар».

Ады чэкилэн китабда ејни алим вэ тэдишатчынын Гэтранны
ана дили вэ Насир Хосровын мэшһур гөјди һаггында јаздыгларына
да охичинин диггэтини чэб етмэк истэјирик:

«Насир Хосров Әлэви (м. 1004—1088) Гәрбә сәјаһәтә чыхдығы заман һ. 438 (1046—1047)-чи илдә Тәбриздә Гәтран илә көрүш-мүшдү. Насир Хосров бу көрүш һаггында јазыр: «Тәбриздә Гәт-ран адлы бир шаир көрдүм ки, јахшы ше’р јазырды. Анчаг фарс дилини јахшы билмирди. Мәним јаныма кәлди, Мәнчиг вә Дәгиги диванларыны кәтирди вә охуду, она чәгин олан сөзләрин мәна-сыны сорушду, сөвләдим, изаһларыны јазды. Өз ше’рләрини дә мә-ним үчүн охуду...» Насир Хосров Әлэвинин бу мұхтәсәр, лакин мұ-һүм гејдиндән шаирин ады вә һәм дә онун фарс дилини јахшы билмәмәси ортаја чыхыр! Бу мәсәләни бәзи буржуа алимләри куја Гәтранын фарс дилинин анчаг «Азәри» ләһҗәсини јахшы билиб, о заман Хорасанда дөбдә олан, о күнүн ше’р вә данышы дилдә сајы-лан «Дәри» ләһҗәсини јахшы билмәдији илә изаһ етмишдиләр. Һалбуки бу белә олмамышдыр. Чүнки Гәтран өзү ше’рләринин би-риндә «Дәри» ләһҗәсиндә ше’р јазмасына вә бу дилдә ше’р јазмаг үчүн илк дәфә олараг диқәр шаирләрә дә јол вә Һапы ачмасыни ишарә етмишди:

*Бар мара бар ше'р кујане-чапан рашк амеди,
Ман даре ше'ре-дари бар шаеран нашошаджи.*

¹ Бах: Зəбиһуллāх Сəфā, тарихе-əдəбијјāt дər Иран. Тeһрāн, 1336. с. 442. Сeјјид Əһмəd Кəсрəви, Гəтрāн-шaeрe—Азэрбāјчāн, «Əрмəғāн» мəчəллəси, Тeһрāн, 1931, нeмрə 12.

Тәрчүмәси:

Мән дүнја шаирләри илә жарыша чыхдым,
Дәри дилиндә ше'р демәјин записыны ача билмәдим.

...Бу бейтдән ајдын көрүнүр ки, Гәтран Азәрбајҗанда фарс дилинин «Дәри» ләһҗәсиндә ше'р јазмагда өзүнү биринчи өз илк чығыр ачан шаир һесаһ етмишди. Лакин фарс дили ана дили олмадығына көрә Гәтран да диһәр азәрбајҗанлылар кими бу дилдә јаранмыш әдәбијаты јакшы өјрәнмиши. Фарс дилиндә исә данышығы бачарығы зәиф олмушдур. Одур ки, Насир Хосров Әләви онун һағында јухарыдакы гејди гәләмә алмышдыр. Гәтранның бә'зи чәтин сөзләрин мә'насыны Насир Хосровдан сорушмасы мәсәләсинә кәлдикдә, демәк ләзымдыр ки, бу заман, јә'ни Насир Хосровун Тәбризә кәлиб чыхдығы вахт Гәтран өзүнүн мәшһүр «Әлҗәфасил» адлы изаһлы фарс лүгәт китабыны тәртиб едирди. Насир Хосрова мураҗиәт едиб ондан бә'зи сөзләри сорушмасы, көрүнүр, һәммин китабын тәртиби илә әлағәдар олмушдур»¹. Профессорун даһа сонралар Гәтранның дилинин түркчә олдуғуна даир кәтирдји дәлилләри бураја салмыры.

Көрүнүр ки, бу сјасәтин әдәби өз фәрһәнки бүнвәрәси белә-белә тәфсир, тәвил өз јаланлар үзрә гурулмушдур. Һабелә башга бир «әдәби шәхсјјәт» дә дилимиз билмәдији һалда Дәдә Горғуду бизә чох көрмәк вәзифәсини ифа үчүн голларыны чырмаламышдыр. Биздән Гәтрансыз, Низамисыз, Саибсыз, Дәдә Горғудусыз (вә гәдәғәнләр үзүндән Фүзулиләрдән, Хатаилләрдән, Нәсимилләрдән... хәбәрлә), осыз-бүсыз бир күтлә јаратдыдан сонра дилимизә сон һәмлә башлар. Мәзкур «өтәрите» бу дәфә Азәрбајҗан дили граммерини «монтаж» бујурду вә бу сүрәтдә һәтта өз дилимиз үчүн дә дилимиз билмәјәнләрдән «гәјјума» еһтијачымыз олдуғу һәзәрәт һиссимизи дәринләшдирмәк үчүн көстәрилди. Бу кобуд дүзәнбазлыглардан сонра нөвбә «зәбане-аријәти» «јадекаре-моғул» тәрчи-бәндәринә кәлди. Бу чаһиланә вә ијрәнч јаланлар «доктор Мөһсиниләр» вә «Мустофиләрин» зәһәрләдикләри һавада өз мәзәиф истисмар зәнчирләри алтында тәкрарланды, мәдрәсәләрдә ана дилиндә данышмағ јасағланды, Ваиз вә рөвзәханларымыз белә хәлгә онларын баша дүшмәдији дилдә һитаб етмәјә мәчбур едилдиләр.

Инди бу ағыр зәнчирләри ајағларымыздан вә әлләримиздән ачыб атмағ имканы варкән, көрәк вәзјјәт һәдир?

Сөјләнилән јаланларын, узун илләр давам едән тәблиғат вә ифтираларын чавабы һәлә верилмәмишди. Дилимиздә јазмағ вә охумағ тәшәббүсү мәһдуддур. Бајрамда ана дилимиздә картларын јери бошдур. Мәтбуатымыз јохду, күнлүк бир гәзет ачылмамышдыр, һәлә дә «Чингиз кәтирди» «Моғул көтүрдү» һәдјән вә әфсәһләрини пуча чыхарданлар мејданда јохдулар. Һәлә дә бир-биримизә өз дилимиздә јазанларымыз аздыр.

Хүсусән бу ики нәсиллик дөврдә, бу гара күнләрдә једијимиз әзәрбәләрин тә'сириндән чыхмамышыг.

Инди белә «әјади-биканә» јаланына инананлар аз дејилдир. Бу төһмәт вә әфсанәни көкүндән газмағ үчүн кичик бир мисал кәфиди:

1958-чи илдә Шимали Азәрбајҗанда, Бақыда бөјүк шаир Фүзулинин «ән гәдим вә мүкәммәл диваныны» чап еләјибләр. Бу, һ. 980-чи илдә (м. 1569) тамамланмыш бир әлјазмасынын фото сүрәтидир. Профессор һәмид Араслы бу китаба бир мүғәддәмә јазмыш вә Фүзули диванынындаш басма вә саир чапларыны тәртиб илә кәтирмишди.

Фүзули диванынын илк нәшири Тәбриздә миладидә 1828-чи илдә олмушдур. Сонралар диван Булагда 1838-чи илдә, Истамбулда 1951-чи илдә, Дашкәнддә 1893-чү илдә, Бақыда 1944-чү илдә нәшр едилмишди.

Истамбул нәширинә гәдәр бу китаб Тәбриздә үч дәфә чап олунмушдур! Демәк, бизим бабаларымызнын өз әдәбијатларына вә дилләринә о гәдәр ешгләри варыјмыш ки, бу бөјүк Фүзулинин диваны Түркіјә, Гафгаз вә саирә өлкәләрдә чап олмаздан габағ Тәбриздә нәшр едилмишди. О да бир дәфә јох, 29 илдә алты дәфә. Демәк, бу «сөзләри» бизим ағзымыза нә түркіјәлиләр, нә дә гафгазлылар гојмушлар, демәк, Фүзулинин вә онун шәхсиндә вә әсәрләриндә дилимиз вә әдәбијатымызны севмәјин вә мәнимсәмәјин биз һәм Түркіјә түркләриндән, һәм дә о тајдакы гардашларымыздан чох әввәл сүбүт етмишик. Бу ешг бизим ичимиздә гајнамыш, бизим елләрдә чичәкләнмиш, илк мејвәләрини дә бурада вермишди.

Бөјүк чинајәтләр вә хәјанәтләр дөврүндән сонра јадырғамалар вүчүдә кәлмишди. Ағзымыза јад нәғмәләр сохулмуш, шејтан руһумузу оғурламыш, дүшмән кимлијимизә гәсд етмишди. Көрүрсүнүз, Фүзули диванынын силсилә нәшр далғалары 1856-чы илдә дајаныб дурмуш. Јә'ни биз јазыб чап едән ролундан охучу ролуна итәләнмишик, сонралары, јанадығымыз шовинизм чәһәннәминдә өз дилимиздә охумағы белә унутмушуг.

Инди бу тарихи ләһзәдә дуруб бир дүшүнәк: әски сағлам һалымыза дәнмәк, һәр инсан кими өз дилимиздә јазмағ вә јаратмағ һағына малик олмағ вә бу һагдан истифадә етмәк үчүн нә еләмәк ләзымдыр? Әлбәттә, бир чох шејләр: ән башда, өзүмүзү танымағ, бизә ашыланмыш бу мә'ун һәзәрәт һиссиндән јахамызы суртармағ, өзлүјүмүзлә дилимизлә, әдәбијатымызла ифтихар етмәк. Бу һәдфә кечмиш дүзкүн өјрәнмәдән јетишмәк олмаз. Беләчә вә бурадача доктор Чавад һеј'әтин әсәринин дәјәри анланылмыш олар.

Доктор Чавад һеј'әт шаһид олдуғумуз гәдәр дејә биләрик ки, бүтүн һәјәтыны ики ешгә адахламашыдыр: хәлғимизә вә дилимизә олан ешги, тәбабәт вә чәрраһлыға бәсләдији әлағәси. Бунлардан икинчисиндән бәһс етмәк даһа асандыр. Зира дүз бир хәтт илә онун гәт етдији мәрһәләләр вә әршидији мүвәффеҗијәтләри изләмәк вә сыраламағ мүмкүндүр. Мәсәлән, демәк олар ки:

О, 1946-чы илдә Истамбулда мә'зун олду, чәрраһлығ иһтисасы-

¹ Профессор Г. Бегдели. Ады чәклимиш әсәр сәһ. 4.—6.

ны Истамбул ва Парисда апарды, ондан сонра сајсыз-һесабысз эмелијјатларла инсанларын дадына јетишди ва јетишмәкдәдир. Иранда илк дәфә ачыг гәлб чәрраһлығыны мүвәффејјәтлә елә-јән одур. Бөјрәк көчүрмәсини, гәлб көчүрмәсини исә көпәкләрдә бачаран одур. Бөјнәлхалг чәрраһлыг гурултайларында Иран чәр-раһијјәсини тәжсил едән, Парисда вә ијирмијә јәхын милләтләрара-сы чәрраһлыг ичласларына дәвәт олуна, мө'тәдид елми конфранс-лар апаран вә Парис академијасына үзв намызәди олан јәнә дә одур. О, арашдырма вә тәдгигат ишләриндә чалышмышдыр, 1965-чи илдә чәрраһлыг дәрсләри китабы јазмыш, инжилис вә фран-сыз елми журналларында 40 мәгаләси чыхмыш, 50-јә гәдәр дә ај-ры елми мәгалә вә тәдгигаты чап олунмуш, 31 ил «Данеше-пе-зеши» мәчәлләсинин баш јазар вә мүдирлијини етмиш, нәһајәт, **Франса тибби-чәрраһи** энциклопедијасында ады чыхмыш вә ча-лышмаларындан бәһс едилмишдир. Бураја гәдәр биз доктор Һеј'ә-ти биринчи тәрәфи илә көрүрк. Онуң дилимизә олан ешиг иш вә ихтисасына олан әлағәсиндән артыгдыр вә бу мәчәранын 40 иллик бир кечмиши вардыр. Бунун үчүн инди мәмләкәтимиздә ана ди-линдә нәшр едилән бир кичик мәчәлләниң саһиби вә јазары олма-сында, фәдакарлыгла өмрүнү әдәбијјат вә мәдәнијјәтимизә һәср етмәсиндә һеч дә тәғчүб едиләчәк нүгә јохдур.

Инди бу јолда чалышанларын чоху ону ағыр һәсрәт илләрин-дән таныјырлар. Кабуслу, гаранлыг вә горхулу узун кечәләрдә бә-рабәрчә көзләрини ингилабын дан улдузуна дикмиш вә сәһәрин ачылмасыны көзләмишдир. Инди гәләбәнин ағантыларында бу биринчи аддымдыр, әријән бузларын алтындан ашкар олунан бу илк јашыллыглар һапымыза мүбарәк олсун!

ДОКТОР ҺӘМИД НУТГИ

Тегран, ғышың соң күнләри.
Һ. 1358 (м. 1979).

БУ ӘСӘРИ ИЛЛӘР БОЛУ МИЛЛИ
СИТӘМ АЛТЫНДА ЈАШАЛАН ВӘ ӘКСӘ-
РИЈӘТ ОЛДУҒУ ҺАЛДА ӘГӘЛИЈАТ
ҺАҒЛАРЫНДАН ДА МӘҒРУМ ҒАЛАН
ХАЛҒЫМА ВӘ ХАЛҒЫМЫН БӨЙҮК ШАИ-
РИ СӘҺӘНДИН ӘЗИЗ ХАТИРӘСИННӘ
ҮРӘК ДОЛУСУ НИСКИЛ ВӘ СЕВКИ ИЛӘ
ИТҺАФ ЕДИРӘМ.

ДОКТОР ЧАВАД ҺЕЈ'ӘТ
1358 Есфәнд, Тегран
(1979, март, Тегран)

УЛУ ТАҢРЫНЫН АДЫ ИЛӘ
БАШЛАНҒЫЧ

АЗӘРИ ТҮРКЧӘСИНИН ТАРИХЧӘСИ

Һәр сөздән әввәл «түрк» кәлмәсинин нә демәк олдуғуну аңлат-маг лазымдыр. «Түрк» кәлмәси «төрәмәк»дән кәлиб вә «гүввәт» мәнасыны да вермәкдәдир. Бу, дәвләт ады олараг илк дәфә милад-и VI әсрдә букүнкү Монголустан өлкәсиндә гурулан көј түрк һө-кумәтинә верилиб. Исламдан әввәл түркчә данышан халгларын һапысына түрк дејилмәзди. Бу гәбилләрин башга-башига (оғуз, ағыз, печенек, ғыпчаг, түрк адлары варды. Бу гәбилләр исламы гәбул едиб, Ирана кәлдикдән сонра һапысына «түрк» дејилмәјә башланды.

«Түрк» кәлмәси ирги ифадә едән бир кәлмә дејилдир. Орта Асија түркләри дә ағ иргин турани голундан сајылып. Бу күн «түрк» кәлмәси дил вә мәдәни мәфһумдан түрк ән'әнәләри илә танынан халглар һағында ишләдилир. Амма азәри түркчә-синә кәлиничә, Азәрбајҗанда вә Иранын бир чох јерләриндә вә һәтта Түркиянин шәрг вилајәтләриндә (Гарс вә Әрдәһанда) ја-шајан халгларын ана дили олан азәри түркчәси једди јүз илдән чохдур ки, бу халгларын әсас дилини тәшкил етмәкдәдир. Бу дилин тарихи дурумуну тәдгиг вә мұтәлиә едәркән ики мәсәләјә диггәт етмәјимиз лазым кәлир.

Бунлардан бириси бу дилин һәмин өлкәләрдә јаылыб халг ди-ли олмасыдыр. Бу иш түрк елләринин тарих бојунча мұһачирәт-ләри вә бураларда отураг һәјата кечмәләри илә мүмкүн олмушдур.

Икинчиси, дилчилик (филологија) елми нөгтеји-нәзәриндән бу дилин икиншифы вә бужүнкү хала кәлмәсидир.

Түрк еллеринин Орта Асиядан Ирана кәлмәләри Сасанилерин заманындан башламышдыр. Әнуширванын фарсчаја тәрчүмә едилән «Јаддашат»ында бу мөвзу ачыгча зикр едилмишир. Исламдан сонра үч бөјүк мүнәчирәт олмушдур: Биринчиси, милади XI әсрдә сәлчугларла башламыш вә түркләр Анадолуја гәдәр ирәли кетмишләр вә бурада сәлчуги дөвләтләрини гурмушлар.

Икинчи бөјүк мүнәчирәт монголларла башламышдыр. Монголлар түрк дејилдиләр, амма ордуларынын чохуну түркләр тәшкил етмишди.

Үчүнчү бөјүк мүнәчирәт Әмир Тејмур заманында олмуш вә ондан сонра да давам етмишир. Әмир Тејмур Османлы падшаһы Илдырым Бәјазидә галиб кәләндән сонра өзү илә жүз миндән чох әсир кәтирмишди. Бу әсирләр Анадолудагы түркләрдән олмуш, Әрдәбил әтрафында јерләшдирилмишдиләр. Бу әсирлерин нәвәләри Шәфиәддин Әрдәбилинин өвладларынын башына јығышдылар вә Шаһ Исмајыл Сәфәви сәлтәнәтинни гурдулар.

Азәри вә түркмән дили түрк дилинин гәрб ләһчәсинин шәрг шивәләридир. Гәрб түркчәси гәдим түркчәнин оғуз ләһчәсидир вә XIII әсрдән сонра османлы түркчәси вә азәри түркчәсинә ајрылмышдыр.

Гәдим түркчә Урал-Алтај дил групуна бағлы олуб гәдим Түркүстанын дилдир. Түркләр гәдим заманда Түркүстанын шималында Урал-Алтај мөнтәгәләриндә ел халында јашардылар. Сонра бурадан һәр тәрәфә көчмүш вә дилләрини дә милли дастанлар вә әнәнәләрлә бирликдә апармышлар.

Гәдим түркчәјә хагани түркчәси дә дејилир. Бу дилдә гәдимдән галан мазар дашлары үстүндә газылар Монголүстанын шималында Орхон чајы әтрафында тапылды вә илк дәфә кечән әсрин сонунда данимаркалы Томсон тәрәфиндән охунду. Бу мазар дашлары милади VIII әсрә андир вә көј түрк падшаһларынындыр. Бу јазылар Орхон әлифбасы илә јазылмышдыр. Бу әлифбанын дөрд сәсли вә отуз дөрд сәссиз һәрфи вардыр.

Јенисеј мазар дашлары јазылары даһа Шималда, Јенисеј чајы вадисиндә тапылды. Бу јазылар Орхон јазыларындан ики жүз ил даһа гәдимдир вә ғырғыз вә оғуз түркләриндән галмышдыр.

Түрк дили илтисаги вә сон шәкилчили дилләрдәндир. Бу групп дилләрдә сөзләрин көкү дәјишмәз. Сөзүн сонунә јапшышлан вә ја артырылан сон шәкилчиләрдә мүхтәлиф кәлмәләр вә мәфһумлар һасилә кәлир.

Фарс дили исә һинд-Авропа дилләриндән олуб тәһлили дилләрә мәнсубдур. Тәһлили дилләрдә сәрф әснасында сөзүн көкү дәјишә билир. Мәсәлән, «гофтон («демәк») фе'лини сәрф едәркән фе'лин көкү олан «гофт» кәлмәси «бегу» («де» вә «мигујәм» («дејирәм») кими дәјишир.

XII вә XIII әсрләрдә баш верән бөјүк мүнәчирәтләр сырасында ислам динини гәбул етдикдән вә тәзә јерләрә кәлдикдән сонра

әски түрк ләһчәси вә ја гәдим түрк дили ики тәзә ләһчәјә, јә'ни гәрби түрк вә ја оғуз ләһчәсинә вә бир дә шимали-шәрги ләһчәсинә ајрылды.

Шимали-шәрги түрк ләһчәси гәдим түркчәнин давамы олдуғу һалда бир әсрдән сонра ики јени ләһчәјә, јә'ни шимали вә ја ғыпчәг ләһчәсинә вә шәрги вә ја ғығатај ләһчәсинә ајрылды.

Ҫығатај ләһчәси Әмир Тејмур заманындан башлајарағ XIV вә XV әсрләрә гәдәр тәкмилләшиб сонра өзбәк ләһчәсини мејдана кәтирди. Ҫығатај ләһчәсиндә бөјүк шаир Әлишир Нәваннин «Диван»ы кими гијмәтли әсәрләр јазылмышдыр.

VIII әсрдә ујғур түркләри көј түркләри мәғлүб едиб онларын јериндә һөкүмәт гурдулар. Ујғур түркләри будда вә мани мазһәбинн гәбул едиб, мани дини илә бәрәбәр сирјани әлифбасыны да өзләринә әлифба сечдиләр. IX әсрдән галан вә ујғур әлифбасы илә јазылмыш даш јазылары ујғур ханларына мәнсубдур. Будда мазһәбинин мүғәддәс китабы «Алтуң јаруг» («Алтуң ишығ») да бу дөврдә санскритчәдән ујғурчаја тәрчүмә едилән китаблардандыр.

Түркләрин мүсәлман олдуғдан сонра јаздығлары илк әсәр «Гутатгу билик»дир. Мә'насы «сәадәт верән билки вә ја елм» демәкдир. Бу китаб гараханлылар заманында, 1070-чи илдә Јусиф Хас һачиб тәрәфиндән шә'р дилилә јазылыб вә гараханлы һакими Буғра хана итһаф едилмишир. Бу әсәр гәдим түркчә вә ја хагани түркчәси илә әруз вәзинин мүтәғариб бәһриндә јазылмыш мәснәвидир. Китаб өјүдүн (нәсиһәт), әглин вә елмин фәјдасындан бәһс едир. Мәсәлән:

*Билик бирлә бәкләр будун башлады,
Окуш бирлә ил кун ишин ишледи..*

Јә'ни:

*Бәјләр билки илә елин башы олдулар,
Ел ағыл илә күндәлик ишләрини идәрә етди.*

Исламијјәт дөвранынын икинчи бөјүк әсәри «Диваниүл-луғат-үт-түрк» китабыдыр. Бу китаб «Гудатгу билик»дән үч ил сонра Гашиғарлы Маһмуд тәрәфиндән әрәбләрә түркчә өјрәтмәк үчүн јазылмыш вә Бағдад хәлифәсинә тәғдим едилмишир. Бу китабда түркчәнин грамматикасы вә мүхтәлиф ләһчәләри, еллерин адларынын вә јерләрин шәрһи верилмиш, әски аталар сөзләри дә зикр едилмишир.

Үчүнчү мәшһур әсәр дә Әдиб Әһмәд тәрәфиндән XII әсрдә шә'р дилилә јазылан «Әтәбәт-үл-һәғажинг»дир. Бу әсрин мөвзусу дин вә әхлағдыр вә әрузун мүтәғариб бәһриндә монзә шәклиндә јазылмышдыр.

Анаданкәлмә кор олмуш Әдиб Әһмәд иман бахымындан гүд-рәтли бир шаирдир. Әсәри беш мәнзүмә вә жүз бир рүбайдән ибарәтдир.

Азербайжан өлкәсиндә илк дөфә түркчә ше'р јазан Гәтран Тәбризидир. Низами Кәнәви «Лејли вә Мәчнун» поэмасынын мүғәддимәсиндә түркчә јазмағ истәдјини бәјан етсә дә, падшаһын бујруғу илә әсәрини фарсча јазмышдыр. Мовләви Чәләләддин Руми бүтүн әсәрләрини фарсча јаздығы һалда түркчә бир нечә мүләммә вә ше'р јазмышдыр. Бурада шаирин бир мүләммә (һәр мисрасы башга дилдә олан ше'р) вә бир дә түркчә ше'рини мисал кәтиририк.

*Дани ке, мән бе аләм јалғуз сәни севәрмән,
Чон дәр бәрәм нәјан әндәр гәмәт өләрмән.*

*Мән јаре-бавәфәјәм, бәр мән чәфа ғылырсан,
Кәр то мәрә нәһаһи, мән ход сәни тиләрмән.*

*Руи чо маһ дари, мән шаддәл әз анәм,
Әз ан шәкәр ләбанәт бир өпкинән тиләрмән.*

*Һәрдәм бе хәшм гуи бар ғыл мәним гатымдан,
Мән рујә-сахт кәрде нәздике-то дурурмән.*

*Рузи нешәст хәһәм јалғуз сәнин гатында,
Һәм сән чәхыр ичәрсән, һәм мән соғуз чалармән.*

*Маһи чо Шәмсе-Тәбриз гејбат нәмуд гофтәнд,
Әз дикәри нәпорсид, мән сөјләрәм арамән.*

Түркчә ше'ри

*Кәләсән бунда сәнә мән гәрәзим јох, ишидүрсән,
Галасан анда јавуздуր јалғыз ганда галврсән.*

*Чәләбидир һаму дирлик чалаба кәл нә кәзирсән,
Чәләби гулларын истәр, Чәләбәјини нә санурсән.*

*Нә угурдуր, нә угурдуր чалыб ағзында ғығырмағ,
Гулағын ач, гулағын ач, бола ким анда доларсән.*

Азәри түркчәсилә јазылмыш ән гәдим әсәрләрдән бири дә «Дәдә Горғуд китабы»дыр. Бу китабда оғуз елинин дастанлары нәср вә ше'р дилилә јазылмышдыр. Дастанларын бир гисми чох гәдимдир вә һәтта исламдан габагы заманlara аиддир. Оғузлар Азәрбајҷана кәлдикдән сонра тәзә јерләриндәки адлары дастанlara алмышлар. Дәдә Горғуд түрк елләринә мәхсус озанлар, јәни сазлы халг шаирләриндәндир вә гопузун чала-чала ел дастанларыны дилә кәтирир. Дәдә Горғуд елин ағсаггалы вә башбиләнидир. О, гәһрәманlara ад вә икидләрә өјүд верир.

Бу әсәр кечән әсрин сонунда Берлин-Дрезден китабханасында тапылды. Бир мүддәт сонра Ватикан китабханасында да ажры бир нүсхәси әлә кәлди. Әсәрдә јазылыш тарихи вә мүәллифин ады

јохдур. Белә нәзәрә кәлир ки, әсәр XIV вә ја XV әсрдә јазыја алынмышдыр. «Дәдә Горғуд китабы» дүня әдәбијјатынын шаһ әсәрләриндән бирдир. Бу өлмәз әсәр бир чох дилләрә тәрчүмә едилмишидир. Инкилис дилинә едилмиш тәрчүмәләрдән икиси фарс дилинә чеврилмиш вә нәшр едилмишидир.

Азәри ләһчәсиндә јазан ән эски шаирләрдән бири Һәсәнәғлу-дур. Шаир Пур-Һәсән Әсфәраини кими дә танынмышдыр. Бу шаир XII әсрдә јашамыш вә Дөвләтшаһ Тәмәргәндиinin «Тәзкирәтүш-шүрә»сында ариф бир шаир кими тәсвиф едилмишидир. Һәсәнәғлу түркчә вә фарсча ше'рләр јазмышдыр.

* * *

Имадәддин Нәсими. XIV әсрдә јашамыш бу шаир Азәрбајҷан ше'ринин илк бөјүк устадыдыр. Нәсими дә диваныны ики дилдә јазмышдыр. Һуруфи тәригәтинин башчысы олан тәбризли Фәзлүллаһ Нәиминин шакирдидир вә бу мәһһәб јолунда да шәһид олмушду. 1407-чи илдә Һәләб шәһәриндә дәриси сојуларағ өлдүрүл-мүшдүр.

Азәрбајҷан ше'ринин бөјүк сималарындан бири Шаһ Исмајыл Хәтәндир. Халгын бу бөјүк шаири өлдүкдән сонра Азәрбајҷанда вә Анадолунун шәрг кәндләриндә ады дастанlara кечмишидир.

XVI әсрдә јашамыш ән парлаг шаир Мәһәммәд Фүзулидир. Үч дилдә—јәни түркчә, фарсча вә әрәбчә ше'р сөјләмиш вә башга түрк ләһчәли шаирләрә дә бөјүк тәсир кәстәрмишидир. Бурада онун гәзәлләриндән бир нүмунә кәтиририк:

*Мәни чандан усандырды, чәфадән јар усанмазми?
Фәләкләр јанды аһимдән, мурадым шәм'и јанмазми?*

Азәрбајҷан шаирләринин мүһүм бир гисми халг дилинә ше'р гошмушлар (шифаһи әдәбијјат) Буклар саз шаирләридир вә халг дастанларыны ше'р дилилә вә сазла бәјан етмишләр. Бу күнүн ашыглары һәмин саз шаирләринин јадикарыдыр. XVII әсрдә Шаһ Аббасин фарсчылығ сijasәтиндән вә Иран пајтахтынын Исфәһана кәчүрүлмәсиндән сонра Азәрбајҷан классик әдәбијјатында дүр-ғунлуг јаранды, фәгәт саз шаирлери ишләринә давам етдиләр вә Азәрбајҷан ше'р вә дастанларыны јашатдылар. Бунларын ән мәшһуру «Әсли вә Кәрәм», «Ашығ Гәриб», «Корәғлу» дастанларыдыр.

XVIII әсрдә Шимали Азәрбајҷанда бөјүк шаирләр мејдана чыхды. Бунларын ән мәшһурулары Молла Пәнаһ Вагиф вә Молла Вәли Видәдидир. Вагиф Гарабағ ханы Ибраһимхәли ханын баш вәзири олуб, реалист бир шаирдир. Ше'рләри Ашығ Әләскәр вә Ашығ Һүсәјн кими халг шаирләри үчүн илһам гәјнағы вә өрнәк олмушду.

XIX әсрдә ана вәтәнимиз парчаланды, Шимали Азәрбајҷан рус чар императорлуғунун зору илә она илһағ едилди. Араз чајы ики гардаш арасында сәрһәдә чеврилди, көзләримизин јашы илә долду.

Бу эсрдə Авропада кедən фикри һәрəkəтләр əvvəl Шимал, сонра да Иран Азәрбајҹанына ахмаға башлады. Шималда Аббасгулу аға Бақыханов, Гасым бəј Закир, Мирзə Шафи Вазеһ, вə Мирзə Фəтəли Ахундов кими бəјүк шаир вə мутəфəккирләр зүһүр етмишди. Бу эсрин бəјүк шаирләриндən бири дə Гарабағ ханы Мəһдигулу ханын ғызы Натəван Хуршид ханымдыр. Мирзə Фəтəли Ахундов Шəргдə илк драм əсəри јазан адамдыр. Драм əсəрлəri фарсча вə бир чох Авропа диллəринə тəрчүмə едилмишди.

Тифлисдə Чəлил Мəммəдгулузadə тəрəфиндən бурахилан «Молла Нəсрəддин» мəчəллəsi Орта Шəргдə бəнзəri олмајан сатирик вə јумористик бир нəшријјə иди. Бу мəчəллədə һəч вə сатирик шəрин бəјүк устaды Мирзə Əлəкбər Сабирин дə əсəрлəri нəшр олунурду. Сабирин диваны «Һопһопнамə» аталарымызын заманында һәр бир азәрбајҹанлынын евиндə тапылырды.

МƏРСИЈƏ Вə НƏВҺƏ ƏДƏБИЈАТЫ

Бу шəкилдə шə'р јазмағ Шаһ Исмајыл Хəтaи заманындaн башламыш вə бу күнə гəдər давам етмишди. Шаһ Исмајыл Хəтaи вə Мəһəммəd Фүзули Кəрбала фəчнəсини шə'рлə бəјан етмишләр.

Дəхил Мəрағаји Кəрбала шəһидлəринин əһвалыны једди чилдə түркчə јазмыш вə бу əсər бир чох мəрсијə вə нəвҺə гошaн шаирлэр мұраңиəт вə илһaм гəјнағы олмушду. Бу шаирлəрин мəшһүрлары Сејид Фəттах Мəрағаји, Начы Худаверди Хоји, Əбүлһəsən Рачи, Əбүлгасым Нəбати, Мəммəдтағы Гумри вə Рəнчүр ханымдыр.

XX эсрдə Шимали Азәрбајҹанда шə'р вə əдəбијјат чох бағаға кетдији һалда Иран Азәрбајҹанында Пəһлəви ханəдaнынын истибдады вə түркчə дүшмən сijasəти сaјəсиндə азəri түрк дили вə мəдəнијјəтинин инкишафында дурғунлуғ əмэлə кəлмиш вə һəтта кери кетмишди.

Иранда түрк дили гадаған олундуғу үчүн шаирлəримиз əсəрлəрини даһа чох фарсча јазмағ мəчбуријјəтиндə галмышлар. Азәрбајҹан Демократик Фиргəсинин бир ил сүрən һакимијјəти заманында Азәрбајҹанда түрк дили рəсми дил олмуш вə түркчə дəрəс китаблары јарадылмышдыр. Фəгəт мəркəзи һəкүмəтин ордусу Азәрбајҹана кəлдикдən сонра бүтүн түркдилли китаблар јандырылмыш вə түркчə охујуб јазмағ јенə гадаған олунмушду.

Бу кəркин дөврдə бə'зи шаирлəримиз Пəһлəви јасағына бамајарағ, өз ана дилиндə дə шə'р јазмышлар. Бунлардан устaд Мəһəммəдһүсєн Шəһријар эн мəшһүр шаиримизди. Онун фарсча шə'рлəri бүтүн Иран миллəтини мəфтун елəмиш вə ону һәр кəсə танытмишди. Түркчə јаздығы «Һейлəр бабаға салам» əсəри дүнјанын əдəби шаһ əсəрлəri арасына дахил олмуш вə бир чох диллэр тəрчүмə едилмишди.

Мəрағaлы Булуд Гəрəчорлу Сəһəнд өз вəтəниндə гəриб кими галса да, Шимали Азәрбајҹанда вə һəтта Түркиядə танынмыш

шаирлəрдən бириди. Сəһəнд Дəрə Горғуд дастанларыны бу күнү азəri түркчəсилə шə'рə чəкмиш, милли һислəримизи дирилтмишди. Онун «Сазымын сөзү» адлы əсəри əдəби бахымдан дүнјанын эн кəзəl һəмасəлəрилə өлчүлə билən вə мəзмүн бахымдан халғымызын гəһрəманлығларыны вə үстүн сəчијјəлəрини кəзəl диллə бəјан едən «миллəтнамə» вə јə «елнамəмизди».

Һəбиб Саһир гүвəтлн Азәрбајҹан шаири олмағла бəрəбər, Түркия əдəбијјатына дə вағиғ иди.

Кəрим Мəрағаји сатира јазан шаирлəримиздəнди.

Етимад вə Əли Тəбризи вə даһа бир чох һөрмəтə лајиғ шаирлəримиз вардыр. Кəлчəкдə онлардан вə əсəрлəриндən бəһс едəчəјик.

Азәрбајҹан əдəбијјаты фолклор бахымындaн түркдилли əдəбијјатын эн зəнкиниди. Фолклорумузун мұһүм бир голуну аталар сөзлəri вə тапмачалар тəшкил едир.

Доктор Саламуллаһ Чавид аталар сөзлəri вə тапмачалары һағгында «Азәрбајҹан фолклор нүмунəлəri» адилə ики чилд китаб нəшр етмишди. Бу китабын икинчи чилди Пəһлəви режими мə'мурлары тəрəфиндən мұсадирə едилмишди.

МУСИГИ Вə ТЕАТ

Азәрбајҹан театры Орта Шəргин эн гəдим вə парлаг театры олдуғу һалда, Пəһлəви заманында јасағ едилмиш, һəтта Азәрбајҹан мусигиси дə бир чох јерлəрдə гадаған олмушду. Бу гадаған вə јасағлара һеч бир гануни маддə вə дəлил олмадығы һалда шовинист режими фарслардан башға Иранын бүтүн халғларыны фитри һағлары олан өз ана дили вə мəдəнијјəтиндən мəһрум етмишди. Умид едирəm о дағдычы вə фашист режимин ислам ингилабы нəтичəсиндə ортадан галхмасилə онун мəфкурəsi вə мəдəнијјəтиндəки излəri дə силинсин вə нечə ки, əсримизин бəјүк инкилис философу Бертран Рассел демишди ки, «Мəдəнијјəтдəки истисмар сijasи истисмардан даһа фəчнəли вə тəһлүкəлиди вə ону јох етмəк сijasи истисмарын мəһвиндən даһа чəтинди».

Јухарыда сөјлəдijимиз сəбəблəрдən өтрү бизим букүнкү азəri түркчəсин Шимали Азәрбајҹан түркчəси кими кəзəl, тəмиз вə зəнкин дејилди. Дилимиз фарс дилинин бир чох кəлмə вə истилаһларилə гарышмыш вə јалныз данышма дили оларағ халғ арасында галмышдыр. Бу дили јазы дили шəклиндə дə ишлəтмəк вə ону ислаһ вə инкишаф етдирмəк вə азəriлэрə онун грамматика вə јазмасыны өјрəтмəк бизим милли вəзифəмиз вə борчумызду.

Азəri түркчəсинин грамматикасыны өјрəнмəк үчүн достум Мəһəммədəли Фəрзанəнин јаздығы «Мəбанијə-дəстурə-зəбанə-Азәрбајҹани» («Азәрбајҹан дили грамматикасынын əсаслары») китабыны охумағы чаван һəмшəһэрлəримизə исаррала тəвсийə едирəm.

Əлифба мəсəлəсинə кəлинчə, бу күн түрк диллəri латын, славјан вə эрəб һəрфлəрилə, јəни үч мұхтəлиф əлифба илə јазылмағ-

дадыр. Эрәб һәрфләри мин илдән чоһдур ки, мүсәлман түркләр тәрәфиндән әлифба кими гәбул едилмишдир. Латын әлифбасы илк дөфә Бақыда, сонра да Түркиядә 1928-чи илдә рәсми әлифба кими гәбул едилмиш, фәгәт Бақыда 1940-чы илдән сонра славян һәрфләри латын һәрфләринин јеринә кечмишдир. Эрәб әлифбасы доғуз санти олан түрркчәјә кафи олмадығына кәрә бәзи ишарәләрлә бу чатышмазлыгы дүзәлтмәк лазымдыр. Бу хүсусда түрколог алим достум доктор Һәмид Нүтги «125 гайдәләр» адында бир китаб јазмышдыр. Эрәб һәрфләрилә азәри түркчәсини доғру вә һәр кәсин охуја биләчәји шәкилдә јазмағ үчүн бу гәјдалары охумағ вә өјрәнмәк лазымдыр.

АЗӘРБАЈЧАН ЭДӘБИЈАТЫ XII ӘСРДӘ

Әфзәләддин Хагани XII әср Азәрбајчан шаирләриндән бирин һәлә сағлығында Јахын Шәргдә бөјүк нүфуз вә һөрмәт газанмыш Әфзәләддин Хаганидир. О, м. 1120-чи илдә Ширванын Мәлһәм кәндиндә анадан олмушдур. Атасы Әли дүлкәрликлә мәшғул олдуғундан Әли Нәччар ады илә танынмышдыр. Дөврүнүн көркәмли алимләриндән әмиси Әмәр Осман оғлу Әфзәләддинин тәһсил илә мәшғул олмуш, шә'рә олан марағыны көрүб бу сәһәдә дә она тә'лим вермишдир. Хагани сонралар өзүнүн мәшһүр «Төһфәтүл-Ирағејн» адлы әсәриндә әмисини белә хатырлајырды: «Мәни шәјтан јолдан чыхартса, әмим гојмаз. О, елм вә әдәб әһлидир. Мәним бөјүк имамым әмимдир. Су күнәш васитәсилә учалан кими, мән дә онун васитәсилә учалдым».

Бу заман Ширваншаһлар Азәрбајчанын Шимал һиссәсиндә һөкмранлығ едирдиләр. Мәркәзи Шамахы шәһәри олан Ширваншаһларын башында Манучөһр дурурду. О, елми, тәһсили, мәдәнијјәти никишаф етирән, өлкәнин абадлығына хүсуси диғгәт јетирән бир һөкмран иди. Алим вә шаирләри сарајда топламыш, бурада шаирләр мәчлис јаратмышды. Мәчлисн башында о дөврүн мәшһүр шаири Әбүл-Үлә Кәнчәви дурурду. Әбүл-Үлә Хаганинин бөјүк истә'даыны көрүб она шә'рин сирләрини дәриндән өјрәтмишди. Әфзәләддин өз устадынн гызы илә евләнмишди. «Хагани» тәхәллүсүнү дә она Әбүл-Үлә вермишди.

Манучөһр 1149-чу илдә өлдүкдән сонра атасынын варисн оларағ јеринә Ахситан кечир. Онун сијаси зәифлијинин нәтичәсн оларағ өлкә тәнәззүл едир. Сарајын мүтәрәгги бахышлы адамлары, о чүмләдән Хагани дә шаһ тәрәфиндән сыхышдырылмаға башлајыр. Шаир Мәккә сәфәри ады илә Ширвандан чыхыр, Јахын Шәргә сәјаһәт едир. Көрдүју өлкәләр, гаршылашдығы һадисәләр шаирин дүнјакөрүшүнү хејли кенишләндирир, вәтәнә гајытдығдан сонра даһа үсјанкар олур. Сәјаһәтдән алдығы тәәссүраты нәтичәсиндә «Төһфәтүл-Ирағејн» вә «Мәдаин хәрәбәләри» адлы мәнзүмәләр јазыр. Бу мәнзүмәләрдәки үсјанкарлығ сарајы тәшвишә салыр. Дүшмәнләри бундан истифадә етмәјә чалышырлар. Буна кәрә шаир Шамахыдан гачмағ истәјир. Онун башга сарајлара кечәчәјиндән шүбһәләнән Ахситан шаири һәбс етирир. Һәбсдә оларкән Хагани сарај зүлмү вә чәкишмәләри әлејһинә бир сыра шә'рләр јазыр ки, бунлар «Һәбсијә» ады илә мәшһүрдур.

Хагани һәбсдән азад олундугдан сонра Тәбризә көчүр. Бурада да тәғиб олунан шаир Хорасана көчмәк истәјир. Лакин Атабәј һәкмдары ичәзә вермир. Бу хусусда шаир өзүнүн: Нә сәбәб вар ки, Хорасана мәнн гојмурлар? Бүлбүләм мән ки, күлүстана мәнн гојмурлар?—мәтләли гәсидәсини јазмышдыр.

Хагани м. 1194-чү илдә Тәбриздә вәфат етмишдир. Вәфаты мүнасибәтилә сәнәт аләминдә матәм тутулмуш, бир чох шаирләр, о чүмләдән Низами Кәнчәви устадын өлүмүнә мәрсијәләр јазмышдыр.

Ашағыда Хаганинин Јахын Шәрг сәјәһәтиндән алдығы тәәсүрат нәтичәсиндә јазмыш олдуғу дәрнн фәлсәфи-ичтимаи маһијјәт дашыјан «Мәдаин хәрәбәләри» мәнзүмәсиндән парчалар дәрч едирик:

*Ибрәтлә бах, еј көнлүм, бу аләмә кәл бир ан,
Ејвани-Мәдаини ајинеји-ибрәт сән.*

*Дәчләјлә күзәр ејлә бир дәфә Мәдаинә,
Бир Дәчлә дә сән көздән торпағына төк налән.*

*Бах, Дәчлә төкәр көздән јүз Дәчлә гәдәр ган, јаш,
Көз јашы дејил, атәш сүзмәкдә јанағындан.*

*Бах, Дәчлә көлүкәзәнмиш, һәр далга додағындан
Бир ејлә учугдур ки, доғмуш көнүл аһындан.*

*...Бир вахт бу ејванн астанасыни, үзләр
Салдығлары нәши илә етмишди никарыстан.*

*Бурда нөкәр олмушдур Бабил шаһи илләркә,
Бу гәсрә гулаж олмуш бир вахт шаһи-Түркистан.*

*Етмиш бурадан бир күн шири-фәләкә һәмлә,
Чүрәтлә о аслак ки, јондушлар ону дашдан.*

*Зәнк ејлә о ајрамдыр, фикр илә нәләр сал, кәр:
Дәркаһдыр һаман дәркаһ, мејдандыр һаман мејдан.*

*Сөјләр: ајағын бәрк бас, көз јашыны төк раһәт,
Биз торпа олуб кетдик, сән дә бири торпагсан.*

*Атдан јерә ен, үз сүрт торпағына, сөјр елә,
Фил пәнчәси алтында шаһкән мат олуб Не'ман.*

*Чох филләри Не'ман тәк торпага салан шаһлар,
Фил кими кечә-күндүз онлары эзәр дөвран?*

*Тәгдирә бахын, бир вахт фил аңиз едән шаһлар,
Шаһматда галыбдыр мат бир фил кими сәркәрдан!*

*Ибрәтлә бу дәрјаја бах, дадлы сундунан ич!
Олмаз кечәсән әтшан бу Шәтт кәнарындан.*

*Ким кәлсә сәфәрдән, бил, бир төһфә вәрәр доста,
Гој әриағынн олсун һәр достуна бу дастан.*

*Бах кәр ки, бу ше'р ичрә сөһр јаратмышдыр,
Иса кими бир сәрсам диванеји-һикмәтдән.*

НИЗАМИ КӘНЧӘВИ

(м. 1141—1209)

Кәнчәли һәким Низами Азәрбајчан, Иран вә һәм дә бүтүн дүнјаның ән бөјүк шаирләриндәндир. О, Фирдовсидән сонра ән бөјүк дастан вә мәснәви јазандыр, лакин јаздығы дастанлара вердији лирик рәнк вә ишләтдији үслубла ону да кечмишдир.

Мәһәммәдәли Тәрбијәт «Данешмәндане-Азәрбајчан китабында Низамини Иранын ән јахшы шаири вә Азәрбајчанын ән фәсиһ јазаны (эфсәһе-фүсәһа) адландырмышдыр.

Низаминин әсәрләринин мөвзусу, мәзмуну, гәјәси, јүксәк сәнәткарлығы охучуларымыза јахшы мәлум олдуғуна көрә биз тәк-рара јол-вермәјиб, она доғма олан түрк дилинә бөјүк мәһәббәтиндән сөз ачмағ истәјирик.

Һәгиги бир мүсәлман олан Низаминин ана јурду Азәрбајчана, хусусилә Кәнчәјә вә өз халғына севки вә бағлылығы онун өз јурдунун көзәл тәбиәти вә мүһитиндән илһам алыб халғынын фолклору илә бәрәбәр дилиндән түркчә сөзләрини ишләтмәјә вә аталар сөзләринин фарсча тәрчүмәләриндән фәјдаланмаға сәбәб олмушдур. Бурада бир тәдгигатчы кими онун «Хәмсә»сини бу бахымдан тәдгиг етмәјә чалышачағығ.

Низами түрк сөзүнү бәзән һәгиги мәнада, лакин чох јердә мәчәзи мәналарда, мәсәлән: паклығ, көзәллик, јүксәклик, адил, биличи, горхмаз, чәнкавәр вә гүввәт символу, гәһрәман мәнасында ишләтмишдир: торк-е делсетан (үрәкәчан дилбәр), торк-е тәнназ (назлы дилбәр), торк-е нәззин әндәм (көзәл әндәмлы дилбәр)...

«Һәфт пејкәр» дастанында нағыл сөјләјән көзәлләри түрк адландырыр. Көзәл Рум шаһзадәси онун көзүндә Рум сојундан бир түркдүр: Торки эз нәсли Румијан нәсбеш (румларын нәсәбиндән бир түрк).

Мүбалиғә олмаса дејәчәјик ки, Низамидә түрк вә түркклүк бүтүн мадди вә мәнәви јүксәклијин символудур. О, Күнәшдир вә Чин дәннзиндән доғуб дағлары ишығландырмышдыр.

«Искәндәрнамә»дә ғыпчаг гадынларынын намусуну тәрифләјир. Һиндистан падшаһынын јаздығы мәктубун чавабында дејир ки, сән һинд көзәлләриндән данышырсан, амма Харәзмдә онлардан көзәли вардыр:

*Кәрәм һәст бәр хубрујан шетаб,
Бе Харәзм роушәнтәр әст афтаб.
(Көзәлләрә мејлим олса да,
Харәзмдә Күнәш даһа парлагдыр).*

«Искәндәрнамә»дә Искәндәр һинд хағаны илә гаршылашаркән белә дејир:

*Голаман-е торкәм чу кирәнд шәст,
Зе тирә рәсәд ләшкәри ра шәкәст.
(Түрк гуламлирын (әскәрләрин) ох атанда,
бир охла бир ләшкәри мәғлуб едәрләр).*

«Хэмсэ»дэ ишлэнэн түркчэ сөзлэрдэн нүмүнэ олараг бир нечэ-
сини зикр едирик:

Алачуг (алачыг)

Бе сэра-је зэрбе һафт бе гәразе-је лафам,
Че конед бе па-је пейлан алачыге торкмани.
(Һафт зәрби сараһында ээл пулла нэ дејим,
Түркмән алачыгы филләрин ајагы алтында дајанармы).

Амач (атылан бир ох мәсәфә, мәгсәд)

Сетаде гејсәр-о хаган-о фәғфур,
Јек амач эз бесат-е пишкәһ-е дур.
(Гејсәр, хаган ва фәғфур (Чин хаганы)
Орду габагчыларындан бир амач узагда дурублар).

Әкдәш: (гарышыг)

Кәрами әкдәш әст ин нәғиш-е дәмсаз,
Пейдәр һен-о мадәр торк тәнназ.
(Бу зөвәгу нахыш эзиз әкдәшдир,
Атасы һинд, анасы назлы түркдур).

Бејрәг (бајраг):

Пәрвин зе һарир зәрд-о әзрәг,
Бәр сәнчәг зәр кешиди бејрәг,
(Пәрвин уладузу сары ва көј ипәкдән
Гызыл санчага бајраг чәкмиш).

Сәнчәг, санчаг (бајраг):

Һезар-о чейел сәнчәг-е пәһләван,
Раван дәр пәје рајәте хосрован.
(Мин гырх пәһләван санчагы
Падшаһлар бајрағынын ардында јолланыб).

Низами бә'зән санчагы бајрағын дирәји вә бајрагы да онун пар-
часы мә'насында ишләдир.

Тотог, тутуг (чәтир, өртү, сајебан):

Та кәрәмәш дәр тотог нур буд,
Хар зе гол нә, зе шәкар дур буд.
(Кәрәми ишыгын тутдугунда икән (өртүлү олдуғча)
Тикан күлдән јох, шәкәрдән узағды).

Гырымзы:

Шәб чу арајеш-е декәргун сахт,
Кохели (сорме) әндухт, гермези әндахт.
(Көчә башга бир рәнк алды,
Гырымзылығы бурахыб гаралды).

Гәрәнче, гарынча (гарышга):

Алаки сәвари гәрәнче бинам,
Һәнарһа нәмуде бе шәмиш-о чам.
Гәрәнче чу дид ан чәнан дәсте зур,
Сәпәр бәр кутеф дукт чун пар-е мур.

(Аланлы атлы гарынча адәм,
Һүнәрләр көстәрмиш гилянчы ва чамла,
Гарынча ел эл күчү көрәнәз
Галханыны гарышга ган иды кици күрәјинә чәкди).

Озан (ашыг):

Нәвасаз хәникәран-е шәкерф
Бе гануне-е озан бәр апардәр һәрф
(Һејранедичи чалгычы авазханлар
озаксајаг охујурдулар).

Хан-хан (Шәһәнишаһ) вә ја Күнәш:
Хан-ханан кәшт-е Чин,
Та шәвәд хәнекир шәһ-е эзмин.
(Ханлар ханы (Күнәш) Чиндән јола дүшдү, јер үзүнү алмагчун).

Низаминин әсәрләриндә түрк сөзләри, мәфһумларындан башга
түрк дејимләри вә аталар сөзләри дә чох сајда ишләнмишдир. Бу-
рада нүмүнә үчүн бир нечәсини нәгл едирик:

Морғ зәбани (гуш дили):

Дам нәји данешфәшани мәкан,
Ба чу мәни морғ зәбани мәкан.
(Тор дејилсән, дән сәпма,
Мәнә гуш дили илә охума).
Бе әфсун әз дел-е ход раст нәтәван,
Ке доздоханера дәр баст нәтәван.
(Әфсула көнүл әлиндән гуртармаз олмаз,
Ев оғрусуна гапы багламаз олмаз).

Аталар сөзү:

Ев оғдусуну тутмаз олмаз.
Бија та кәч нешичм раст ејјим.
Че хариһа ке әз у намәд берујәм.
(Мәрјәмин дилиндән Хосрова)

(Кәл әјри отураг, дүз данышаг

Ондан мәнә нә һәгарәтләр олмады).
Нәкәштәм атәшт кәрм, еј дел-е әфруз,
Бедудәт кур микәрдәм шәбо руз.

(Исинмәдим истисинә, кор олдум түстүсүнә)

Хосровла оғлу Ширујәнин мүнәсибәтиндән данышанда белә де-
јир:

*Әз ин нахош најајад хесләт-е хош,
Ке хакестар бовәд фарзанд-е атәш.
(Бу хошакәлмәздән хош хасијјәт әмәлә кәлмәз.)*

(Одун баласы күл олар).

Аталар сөзү: *Оддан күл төрәр.*

Башга јердә дејир:

Гол арәд бид, лијкәл бир нәркирәд.

(Сөјүд күл ачар, амма бар вермәз).

Аталар сөзү: *Сөјүд ағачы бар вермәз.*

*Кәр офтади сәр-ејек сузән әз миг,
Нәбуди ча-је сузән чоз сәр-е тил.
(Булуддан бир ијнә башы дүшсәјди,
Гылынч башларыннан јерә дүшмәзди).*

Аталар сөзү: *Ијнә атсан, јерә дүшмәз.*

*Һәр кәси дәр бәһане-је тизһуш әст,
Кәс нәгујәд ке, доуг-е мән торш әст.
(Һеч кәс өз айранына турш демәз).*

Низаминин әсәрләриндә түрк сөзләри, ифадәләри, аталар сөзләри чоһдур. Биз нүмунә үчүн бурада бир гисмини нәгл етдик. Фикримизчә, бунлар бөјүк шаиримизин ана дилинә, фолклоруна олан бағлылығы вә дәрин нүфузуну көстәрмәјә кафидир.

АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈАТЫ XIII—XVII ӘСРЛӘРДӘ

«Азәрбајчан әдәбијаты» дедикдә Азәрбајчанда әсрләрдән бәри јашајан халгын ана дили олан азәри түркчәсилә јарадылмыш әдәбијаты вә онун тарихи тәкамүлү әсасында вердији әсәрләри нәзәрдә тутуруг. Бу дилин Азәрбајчандан башга Иранын дикәр јерләриндә күтлә вә дағының һалда јашајан халгларын да дили олдуғуну билирик Ирандан башга Түркијәнин шәрг вилајәтләриндә вә Ирагда јашајан түркләрин дә бу ләһчә илә данышығлары мәлүмдур Бу сәјдығымыз сәбәбләрдән Азәрбајчан әдәбијаты тарихиндә бүтүн бу өлкәләрдә јашамыш вә әсәрләрини азәри түркчәсилә јазмыш шаир вә јазычылардан бәһс едәчәјик.

Мәсәлән, Фүзули кими Ираг түркләринә мәнсуб олан Азәрбајчан шаирләриндән вә сивасылы Гази Бүрһанәддиндән Азәрбајчан шаирләри арасында бәһс вә тәдгиг едәчәјик. Демәк, өлкәдән чоһ, дил мәсәләси нәзәрдә тутулур. Нечә ки, Азәрбајчанын Низами вә Хагани кими бөјүк шаирләри әсәрләрини фарсча јаздығлары үчүн фарс әдәбијаты тарихиндә мүталиә едилірләр.

Азәри әдәбијаты тарихини ики дөврә ајырмағ лазымдыр: биринчи дөвр бу ләһчәнин зүһурундан габағкы дөврә, јәни әски түркчә вә ја түркији-гәдим дөврүдүр. Икинчи дөвр исә азәри түркчәсинин зүһуру вә Азәрбајчанда халг дили олдуғдан сонрақы дөврүдүр.

Әски түркчә дөврүндә јазылан әсәрләрдән јухарыда «Азәри түркчәси» адлы фәсилдә ғысача бәһс етдик.

Инди азәри түркчәсилә јазылмыш әсәрләрдән вә јазычыларымыздан—Азәрбајчан халгынын әдәбијатындан бәһс едәчәјик. Индијәчән биздә Азәрбајчан әдәбијаты тарихи һағғында камил бир китаб јазылмамасы тәәсүф доғурур. Шимали Азәрбајчанда бу барәдә бир нечә әсәр јазылмышса да, һеч бири јеткин дејилдир.

* * *

Нәсир Бакуји. Нәсәноғлудан сонра Азәрбајчан дилиндә јазан ән гәдим шаирләримиздән таныдығымыз Нәсир Бакујидир. О, XIII әсрин сонларында вә XIV әсрин илк јарысында јашамышдыр. Газан хан вә Султан Мәһәммәд Олчајтү Худабәндә илә һәмәср олмушдур. Султан Мәһәммәд гардашы Газан хандан сонра (1304—1316) Хорасандан Тәбризә кәлмиш вә онун јеринә тахтада отурдуғдан сонра Бақыја кәлмиш, бакылылары бир чоһ веркиләрдән азад

етмишдир. Бу һадисәдән руһланан Нәсир Бакуји ашағыдакы мұхәммәси јазмышдыр:

*Зар көнлүм, таһринә гылкил сәна иман илән¹,
Булду рөвнәг динү иман таәти-субһан илән,
Таәти-субһан бизә фәрз олдү чүсмү чан илән,
Шүкүр ола шол һәггә ким бимүктәһа еһсан илән,
Сәрфәраз етди бизи Олачајту тәк султан илән.*

*Тәрк едиб ширки чәлини кәлди таһринә тәрәф,
Дини-исламы гәбул ејләди ол хејрүл-хәләф,
Јенки ислам булду верди дини-ислама шәрәф,
Олди кинә охуна исламын әдасы һәдәф,
Јанды нејрани-һәсәддә атәши-сузан илән.*

*Шәфғәти әдл илә ачгај мүлки-исламга лива,
Булди гүввәт дәвләтү дини-мүсәлман бәрмәла,
Лүтфини һәр бир мәкәндә ејләди бәзмү әта,
Бизә дә фејзини шәмил гылған ол хани-сәфа,
Һиммәтин килтүрди изһарә сәрү-саман илән.*

*Шәһримиз нәффатә адын кәрчи алгај хәлг ара,
Шимди зәр хани булуп булгај гамусундан вәра,
Пәртәви-мәһри-чәладан верди Бакујә чәла,
Кетди зүлмәт, булди рөвшан динү-дәвләт мүтләга,
Сәјеји-әдли-шаһәнишаһи фәләк дәрбан илән.*

*Падишаһи-кишвәри-мәһрү әдаләт бәргәрар,
Кишвәри-бичарә гане лүтф илә гылгај күзар,
Гилә нүсрәтин мухалиф сәвдинә чәкди һәсар
Ејләди мәғлуб олан әдә јерини фәргә-дар
Батили батил, һәзи һәг ејләди Гур'ан илән.*

*Сәлтәнәт тәхтинә ејткәч әглю-тәдбир ејләди,
Ајеји-әдли бәјанә чәкди, тәғрир ејләди,
Тәһри-ме'мари тәкүб вирани тә'мир ејләди,
Һиммәти-шаһанәси һәр јердә тәксир ејләди,
Ханәләр абад гылды әмир илән, фәрман илән.*

*Исми-накидир Худабәндә, өзү һәм бәндәдир,
Көвкәби-игбали али, тәлеји фәрхүндәдир,
Шөвкәтиндән һәр гәјә дүшмәнләри шәрмәндәдир,
Бейлә бир алиһүмәм султани-адил гәндәдир,
Һәр заман мәшғүл булсун мүлкдә илран илән?*

*Тиғи-аләмкир илә фәтһини мурдад ејләди,
Гәндә мушрик булдисә, исламга мунгад ејләди,
Руһи Әбгунхани јади-хејр илә шад ејләди,
Әлһәг ол шаһи-чаһан шаһларара ад ејләди,
Фәтһи-биарам илән, һәм лүтфи-биајан илән.*

*Бейдәғи-ислами ә'ла гылмаға амадәдир,
Дад едәр кил дад гылса, дадә чүн дилдәдәдир,
Бинәсиб олмаз о кәс ким пәјинә үфтадәдир,
Афәрин ол шаһә ким, һәггә һулакүзәдәдир,
Зәрдә һатәм, зорда һәмтајдур хаған илән.*

*Мөһтәрәм булгај мәсачид һәм зијарәткәһләр,
Шәјмал олгај гаму бүтханәләр күмрәһләр,
Ачылуб хәлгин үзүнә бағды галған раһләр,
Фәхр еләр бу шаһ илә әлһәг кәдаләр, шаһләр,
Һөкмини чәри гылыр Иран илән, Туран илән.*

*Намина кишвәркүшалыг јазды әзәлдән дәбир,
Һифз едә зилли-инајәтдә худавәнди-гәдир,
Шәһримиз бир асимандыр, шаһымыз маһи-мүнир,
Шол һүнәр шаһини ејләр мәдһ Бакуји Нәсир,
Һәр заман чини-көнүлдән тә'би-дүрәфшан илән.*

Изаһ: залым һөкмдарлары мәдһ етмәк, нүфуз саһибләриннә гәсидәләр иншад етмәк әскидән бәри бир пара шаһрләрин мүбтәлә олдуғлары мәзмун сифәтләрдәндир. Бу нөв әсәрләри нәгл етмәкдә анчаг лүғәви вә јарадычылыг бахымындан фәјда ола биләр. Бурада Нәсирин мұхәммәсини дәрч етмәкдә икә үзрүмүз вардыр: бириси тәзә ислам дининә тәшәррүф етмиш бир һөкмдара аид олмасы, диқәри шаһрин ислами-нөгтеји-нәзәрдән һәрәкәт едәрәк һөкмдары динимизин бујругларына салик олмасы тәшвиғ еләмәсидир. Охучуларымыза о күнкү дилимизин нүмунәсини вермәк мәгсәдилә бу мұхәммәси дәрч етмәкдә бир мәһзүр көрмәдик.

ҺӘСӘНОҒЛУ. Азәри түркчәсилә илк дәфә ше'р јазан һәсәноғлудур. Шејх Иззәддин Әсфәраһини Хорасан түркләриндәндир, түркчә вә фарсча ше'рләр јазмышдыр. Фарсча ады Нурһәсәндир. Бу шаһр XIII әсрин сонларында вә XIV әсрин башланғычында јашамыш вә ше'рләри Харәзмдән Анадолуја гәдәр јайылмышдыр. Бу күн ондан икә түркчә вә бир фарсча гәзәл галмышдыр. Дәвләтшаһ Сәмәргәндинин «Тәзкирәтүш-шүәра»сында ондан ариф бир шаһр кими төвсиф едилмишдир. Ашағыда һәсәноғлунун бир түркчә гәзәлини тәғдим едирик:

¹ Белә нәзәрә кәлир ки, шаһр Елхәниләр дәрбарында ујғур түркләринин нүфузуни нәзәрдә тутараг бу ше'ри јазмышдыр.

*Апарды көнлүмү бир хош гэмэр үз, чанфәза дилбәр,
Нә дилбәр, дилбәри-шаһид, нә шаһид, шаһиди-сәрвәр.*

*Мән өлсәм, сән бүти-шәңкүл, сүраһи, ејләмә гүл-гүл,
Нә гүл-гүл, гүл-гүли-бадә, нә бадә, бадеји-әһмәр.*

*Башымдан кетмәди һәркиз сәнинлә ичдијим бадә,
Нә бадә, бадеји-мәсти, нә мәсти- мәстији-сағәр.*

*Шәһа, ширин сөзүн ејләр Мисирдә бир заман касид,
Нә касид, касиди-ғијмәт, нә ғијмәт, ғијмәти-шәккәр.*

*Тутушмајынча дәр атәш бәлирмәз хисләти-әнбәр,
Нә әнбәр, әнбәри-сузиш, нә сузиш, сузиши-мәчмәр.*

*Әзәлдә чаным ичиндә јазылды сүрәти-мә'ни,
Нә мә'ни, мә'нији-сүрәт, нә сүрәт, сүрәти-дәфтер.*

*Һасәноғлу сәнә кәрчи дуачыдыр, вәли садиг,
Нә садиг, садиги-бәндә, нә бәндә, бәндеји-чакәр.*

Бу гәзәлин һәр бейтинин икинчи мисрасындакы «нә» јеринә «че»
гојарсаг, гәзәл түркчә-фарсча бир мүләммәјә чевриләр.

* * *

Шаир Әлинин «Гиссеји-Јусиф» әсәрини (һ. 1233) Азәрбајчан
дилчи вә тарихчиләри азәри түркчәсинә мәнsub билриләр. Татар-
шүнаслар исә һәммин әсәрин болгар-татар дилинә анд олдуғуну гә-
бул едиләр. Түркмән дилчиләри дә бу ше'ри өзләрининки һесаb
едирләр.

Гази Бүрһанәддин

Азәри түркчәсилә јазан икинчи вә ја үчүнчү бөјүк шаир Гази
Бүрһанәддиндир (1344—1398). О, Салур бојунча мәнsub олуб Си-
вас шәһәриндә атасынын јанында тәһсил көрмүш вә атасы өләр-
кән ијirmi јашында икән онун јеринә шәһәрин газысы сечилмиш-
дир. Түркчә, фарсча вә әрәбчә ше'рләр јазмышдыр. Түркчә дива-
ны гәзәлијјат, рүбан вә тујуғлардан ибарәт олмушдур. Бу шаирин
сијаси вә елми шәһрәти шаирлијини көлкәдә бурахмышдыр. Сивас
газысы оlandан сонра Әмир Гијасәддинин гызы илә евләнмиш вә
өз адына бир дөвләт гурмуш вә 1397-чи илдә Афғојунлу дөвләтинин
башчысы тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

Гази Бүрһанәддин диванынын әлјазмасынын јекәнә нүсхәси
Лондонда Британија музејиндәдир. Бу диванда 1500 гәзәл, 20 рү-
баи вә 119 тујуғ вардыр.

Гази Бүрһанәддин диваны ТДГ (Түрк Дил Гуруму) тәрәфиндән
1943-чү илдә Истамбулда чап олунмушдур. Ашағыда шаирин бир
гәзәлини тәгдим едирик:

*Өлмүш тәнимә ешги онун руһ декулми?
Гәмзәси илә дил дәхи мәчруһ декулми?*

*Ешг илә гавушди көнлүм јолуна онун,
Ешг илә тахылан гапу мәфтуһ декулми?*

*Кирпики нә ғылдуғуни сән санма мүәмма,
Көнүлдә онун јарәси мәшруһ декулми?*

*Мин ил дә әкәр Нуһ јашадыса мин јаш,
Ол јаш мәнә бир ләһзеји-мәмнуһ декулми?*

*Мә'шуг илә ашиг бир олур ешг одијлә,
Мадәһ дәхи бәс һәм кинә мәмдуһ декулми?*

Тујуғ әдәби нөвүнү илк дәфә бизә Гази Бүрһанәддин таныт-
мышдыр. Тујуғ бир гәзәлин ики бейти кими гафијәләнән рүбанјә
бәнзәр вә даһа чох «фаилатун, фаилатун, фаилун» вәзнлә јазылып.
Тујуғ рүбаи кими һикмәти, суфилији вә фәлсәфи дүшүнчәләри ан-
ладыр.

Гази Бүрһанәддин һәгиги бир мүчәһид олдуғу һалда ашиғанә
ше'рләр дә гошмушдур. Ашағыда Гази Бүрһанәддиндән бир тујуғ
нүмунәси нәгл едирик:

*Һәгг шүкүр, гочларын дөвраныдыр,
Чүмлә аләм бу дәммин һејраныдыр,
Күнбатардан күндоған јерә дәкин
Ешг әринин бир нәфәс сејраныдыр.*

Гази Зәрир. Мустафа Јусиф оғлу Зәрир XIV миладди әсринин ән
бөјүк азәри шаирләриндәдир. Онун доғуш јери Әрзрум вә дили
азәри түркчәсидир вә Шәрғи Анадолу ләһчәсинә чох јакындыр,
јә'ни бундан 600 ил габаг данышдығымыз дилдир. Анадан доғма
кор олдуғу үчүн «Зәрир» (кор) тәхәллүсү сечмишдир. Шаир һа-
физә ғүввәти илә ислам дилләрини вә маарифини мүкәммәл өјрән-
миш вә газылыг рутбәсинә чатмышдыр. Зәририн шәһрәти өз сағ-
лығында Анадолу, Сурија вә Мисирдә јайылмышдыр. 1377-чи илдә

(г. н. 779) Мисирә кетмиш вә орада Мисир султаны Малик Мәнсур Әлинин һузуруна чыхмыш вә беш ил онун јанында галмышдыр. Бу дөврә Мисирдә түрк һөкмдарлары Мәмлүкләр һөкүмәт едирдиләр. Зәрир, Малик Мәнсур Әлинин истаји илә «Сирәти-әл-Нәби»¹ китабыны нәср вә ше'р шәклиндә түркчәдә чевирмишдыр². Бу барәдә Зәрир тәрчүмә етдији китабында белә јазмышдыр: «Бу китаб ким, рәсулун сирәти китабыдыр, әрәб дилиндән түрк дилинә нә сәбәбдән тәрчүмә олдуғуну билдирир. Зәрир ајдур: «Ол јил ичиндә ким рәсулун һичрәтинә једди јүз јетмиш доггуз олмиш иди, Зәрирә Мисир сәфәри рузи олди. Чүн Мисир шәһринә кәлди, диләји ол иди ким Мисир мүлкүнә јетишә. Мәлүк һәзрәтинә јол була, ја султанлар сөһбәтинә лајиг ола.

Мискин Зәрири-фәгир вә һәгир, ол сәадәтлу Мәликүн сөһбәтинә, сөз сөйләмәк сәбәбиндән јол булди. Кәләмати-барәкәтиндән ол һәзрәтә тәгәррүб һасил олду. Зира, көзсүз кишинин әкәрчи көзи јохдур вә көрки әксудур, әмма һафизә гаты олур. Зәрир сөз сөйләјәчәк датлу сөйләрди, гутлу, мә'рифәтли сөйләрди. Нәзм вә нәср сөйләмәкдә ибарәти худди. Хәләјиг анул сөзини динләмәкдә әзим рәғбәт едәрләрди. Беш јил ол падшаһын һәзрәтиндә Зәрир һәр кечә мәчлис ејләрди».

Зәрир, падшаһын дилиндән белә дејир:

*Кәл еј «көзсүз», бәнә бир сирә сөйлә,
Ким анда сурәтү һәм сирәт олсун.
Һәм анда елм анылсун, әдл анылсун,
Ичиндә мән'и-о рә'рифәт олсун.
Бизә әјләнчә олсун динләмәкдә,
Үрәкимүзә дахи гүввәт олсун.*

Зәрир бу китабы 1388-чи илдә (г. н. 790) тамамламыш, лакин Мәлик Мәнсур бу тарихдән габаг өлмүшдур.

Зәрир 1393-чү илдә Һәләбә кетмиш вә Һәләб нанби Әмир Чолпан шәрәфинә «Футуһушшам» тарих китабыны әрәбчәдән түркчәдә тәрчүмә етмишдыр. Бу әсәр үч чилдә 602 сәһифәдә јазылмыш вә Истанбул университет китаханасы, түркчә јазмалар бөлүмүндә мөвдудур (сајы 133, 134, 135).

Зәририн илк әсәри «Гиссеји-Јусиф» мәнсүмәсидир. Мөвзусу «Гур'ани-Кәрим»дән алынган бу әсәр «Файлатун файлатун файлат» вәзни илә јазылмыш бир мәнсәвидир вә 2120 бејтдән ибарәтдир. Зәрир бу мәнсәвисини јер-јер гәзәл шәклиндә јазылмыш парчалар-

ла бәзәмишдыр. Мәсәлән, бир јердә Јусифин дилиндән белә сөјләјир:

*Бәни уш гардашларым гылды әсир,
Әлдән әлә сатдылар хару һәгир.
Сөјләр исәм гардаш өлдүрүр бәни,
Сөјләмәзсәнми нә дејим чанум әрир.
Аначугым, гузучагуни сәнүн ајырур дөвран чәрхи, еј һәрир,
Нә гылајум фирәт оди чануми, јадди вүсләт сүју, олди нагузир.*

*Көрисәрми көзләрим ојруғ әчәб
Бабамун көрклү јүзүни, еј нәзир,
Анадан өксүз галуб, һәм атадан,
Уш әсир илтүрләр, олмишәм әсир,
Шимдидән гәјри бәнә күлмәк һәрәм,
Ағламағ олди һәләл, еј дәсткир.*

*Вә ја Зүлејһанын дилиндән белә дејир:
Будур ол ешгилә көнлүм әјләнән,
Чанум ичиндәки султанум бәнум.
Будур о көнлүмү јәгмә ејләјән,
Чанум олсун ана гурбанум бәнум
Бујур ол султану-хубани-чәһан,
Ким бәнә көстәрди субһанум бәнум.*

Гәзәл парчалары гуртарандан сонра Зәрир мәнсәвисинә белә идамә верир:

*«Гәсд гылды пәнчәрәдән кәндузин,
Ким салајды Јусифи ардына өзин.
Турди» јериндән никари-ашуфтәвар,
Кәндузин гыјмағ диләрди ашикар
Тајалар дутдиләр ол дәм дилбәри,
Ашиг олан шрдан олур дел бәри.*

Әсәрин сон һиссәсиндә Јусиф илә Зүлејһанын евләнмәси белә бәјан едилир:

*Дүздиләр кәрәк ичүн көшкү сәрај.
Рәгсә кәлди ер гаму јохсул вә бај
Һәр јана дан дүздиләр рәгси-сәма
Һәм Зүлејһа-Јусиф едә ичтима.*

Әсәрин сонунда шаир мәнзүмәнин јазылыш тарихи һағгында белә сөјләјир:

*Једди јүз алтмыш сәккиздә сөјләдим
Бунчалајын дастан шәрһ ејләдим.*

¹ Сирәтил-Нәби XIII әсрдә Ибн Исағ тәрәфиндән јазылмышдыр. IX әсрдә Ибн Һешам тәрәфиндә бу китабын үзүндән јазылдыгдан сонра ибн Исағын нүсхәси итмишдыр.

² Зәрир, Китабе-Сирәтил-Нәби, Истанбул университет китаханасы, түркчә јазмалар бөлүмү. Сајы 2348.

Зәририн ән мүнүм әсәри «Сирәт-әл-Нәби» тәрчүмәсидир. Бу Анадолу түрк әдәбијатында чох тә'сир бурахмышдыр. Әсәр нәср вә нәзм һиссәләриндән тәшәккүл тапмышдыр. Зәририн нәсри садә вә тәбииндир. Сөзләр халг дилиндән алынмышдыр.

Әсәрин мәнзүм һиссәсинин ән көзәл гисмәти һәзрәт Мәһәммәддин доғушуну анладан «Мөвлүд» парчасыдыр. Зәририн «Мөвлүд» мәнзүмәси тезликлә Анадолу вә Балкан түркләри арасында јајылмыш вә түркләрин Сүләјман Чәләби кими бөјүк мөвлүд шаңри (XV әср) «Вәсиләт-әл-Нәчат» адлы әсәринин «Вәләдәт» бөлүмүнү тәғрибән кәлмә-кәлмә Зәририн мәнзүмәсиндән алмышдыр.

Зәририн «Мөвлүд» мәнзүмәси үч бөлүмдән ибарәтдир вә гәсидә шәклиндәки бәндләрлә вә тәрчибәндләрлә тәртибләнмишидир. Бөлүмләрин һәм башында, һәм дә сонунда тәкрарланан бейтләр көс-тәрир ки, мәнзүмә бәстәләниб охунмаг мәсәдилә сөйләнмишидир:

*Рәбиуләввәл ајы гүтлу олсун, (13)
Һәмишә динү дел гүввәтли олсун.*

*Рәсулун мөвлүдү бу ај ичиндә
Чаһанда мәрүфә мәшһур олди.
Нәбинин анасы Амәнә хатун
Хәбәр верди бу сөз мәстур олди.
Ки ајын он икиси әснәјн кечәси
Хараб олмуш евим мә'мур олди.
Евимдән көкләрә бир нур чыхды,
Ки дүнја допдулу олнур олди.
Дәшәнди бир бүсәти-үнс сүндүз,
Һәвәја ејлә ким мәстур олди.
Дикилди үч әләм Шәргә вә Гәрбә
Бириси Кә'бәдә мәшһур олди.
Јәгин олди бәнә ким Мустафанун
Бүчүдә кәлмәки дәстур олди.
Ниләдәдүм јалинузлуг әлиндән,
Ки өврәт үзр илә мә'зур оли.
Дүвар јарилди вә үч һури кәлди,
Бәни көр ким мунисум һур олди.
Отурдиләр јанымда вә өнүмдә,
Дедиләр мәнзилин чүн Тур олди.
Бүчүдә кәлир ол султани-үгбә,
Нәзәр әһлине кәј мәнзур олди.
Ана олдун онун кими рәсулә,
Ким анын үмәти мәғфур олди.
Бәни татлу дил илә тојладылар,
Чанум ол сөzlәрә мәғрур олди.
Бу кез бөлүк-бөлүк кәлди һуриләр.
Гаму ол сөз илә мәсрур олди.
Би өн кәлән сорар ол сон кәләндән
Ким учмагдан сизи ким гур олди.*

*Ки әтриниз гоҳисиндән јер-о көк
Долу һәм мәшкә һәм кафур, олди,
Сизүн јүзинүз ајдынүн көрүбән
Бү кечә ајү күн мәшһур олди.
Дедиләр ки, тәаливо тәәддәс
Ким әмринә гаму мә'мур олди
Сынух көнүлләри чәббар-аләм
Гаму чәбр ејләди, мәчбур олди.
Рәбиуләввәл аји гүтлу олсун,
Һәмишә динү дил гүввәтли олсун.
Чәләб әмр ејләди Ризванә ким, тез
Бизә кил чәннәт әһлин чәннәт илә.
Һәбибуллаһ вүчүдә кәлирсәрдүр
Тулисар дүнја әфвә рәһмәт илә.
Бәзәнсин һуриву гылману вилдан
Гаму сазуја кетсин рәғбәт илә.
Чәләбдән чәбрилә әмр олду ким ин
Гаму гатуларын јап һејбәт илә.
Чәми вәһишү тәирә хәбәр гыл,
Бү кечә галмасунлар гәфләт илә.
Әлине ејдүр ол дәм олду ким уш,
Бүчүдә кәлди Әһмәд гүдрәт илә.
Сусајдум, су диләдүм ичмәкә бән
Әлүмә сундулар гыф шәрбәт илә.
Совуг гардан дахи ағу шәкәрдән
Дахи датлудур, ичдим ләззәт илә.
Бу көз бир нур ичиндә чәргә олдум,
Бүрүдү нур бәни исмәт илә.
Бир ағ гуш кәлди, архами сығади,
Ганады бирлә, гаты гүввәт илә.
Бүчүдә кәлди ол дәм ол вүчүд ким,
Әзиздүр гамулардан иززәт илә.
Нә ган көрдүм, нә су көрдүм, нә ағры,
Доғулмадым бән ани зәһмәт илә.
Ешидүрәм ки, дүнја толди, кәл, кәл,
Көтүрилди һичаблар зүлмәт илә.
Дилә кәлди дивару даһу, торпаз,
Сөзә кәлди дукәли һикмәт илә.
Бәшарәт гылдылар бири-биринә
Ки, Әһмәд дүнја дутду үммәт илә.
Көрүрәм Мәккә шәһри нур долмуш,
Вәли гафил јату әр өврәт илә.
Бу кез кәндүмә кәлдим, бахдум евдән,
Кедибдүр һуриләр чәмијјәт илә.
Вәли мөвлүдү көрмәдим евимдә
Үрәким оди јанды һәсрәт илә.
Күманум олди ким һуриләр алди,
Көзүм дөрт јанадур бу фикрәт илә.*

Рәбиулләвәл аи гутлу олсун,
 Һәмшиш дину бил гувәтли олсун.
 Көрүрәм Кәбәдә гаршу Мәһәммәд
 Бунагда јерә урмушдур јүзүни,
 Јүзи сәддәдә бармағын көтүрмүш,
 Дили сөјләр, биләммәзәм сөзүңи.
 Кәсилмиш көбәки, сүннәт олунмуш,
 Гаматлу сүрмәләмишләр көзүни.
 Бир ағ суфа доламышлар вүчүдин,
 Тәһини бағлајан сачмыш тузини.
 Диләдим ки, варам, әлимә аллам,
 Көрәм о ајдан ари хуб јүзини.
 Бир үн кәлди һавадан һејбәт илә
 Ки, кизлән хәлг кәзиндән өзүни.
 Нә ким мүрсәл нәби кәлди чәһанә,
 Мәһәммәддур дүкәлинүн көзини.
 Чәми әнбијанун хуји-хәсалин
 Верун, бәзәнүз кәндүзини.
 Аны үч күндәсини кизли сахла,
 Һәмшиш кечәсин вә күндүзини.
 Кенә бир дурлуғум кәлдиләр таз
 Алуб кетдиләр ол дин јулдүзини.
 Кенә ол ләһзәдә илтән көтүрди,
 Ешидән анлаја сөз румузини.
 Сәадәт ол кишинүн ким, рәсулун
 Үмидсиз гојмаја ол көз сузини.

Нәсими

XIV әсрин ән мүмтаз Азәрбајҗан шаири Имадәддин Нәсимидир. О, илк дөфә азәри түркчәсиндә ше'р диваны јаратмыш, фарсча вә һәттә әрәбчә дө диван јазмышдыр. Фәгәт әрәбчә диваны итмиш вә әлимизә чатмамышдыр. Јаздығы мүләммәатдан әрәбчәдә дө уstad олдуғу бәллидир. Нәсиминин ше'рләри охунағлы, долғун ше'рин ән кезәл нүмунәләридир вә Азәрбајҗан ше'ринә әдәби шәкил верән одур.

Нәсиминин доғулдуғу јер вә ил бәлли дејил. Бөјүк бир еһти-малә көрә милади 1369-чу илдә Ширванда, Шамахыда доғулмушдур. Ираг түркләри Нәсиминин Багдад әтрафында дунјаја кәлди-јини јазырлар вә ону Ираг түркмәнләринин илк шаири сајырлар. Нәсими өмрүнүн бир гисминин Бақыда кечирмишдир. Нәсими һуру-фијјә фирғәсинин гуручусу олан табризли Фәзлүллаһ Нәими илә Ширванда таныш олмуш вә онун шакирдлијини гәбул етмиш, сон-ра да Нәсиминин хәлифәси вә ән гүввәтли тәблиғчиси олмушдур.

Нәсими уstadы Фәзлүллаһ һағгында белә сөјләмишдир:

«Фа»ву «зад»у «лам»ә дүшдү көнлүмүз,
 Кә'бәву еһрамә дүшдү көнлүмүз,
 Ешги-бианчамә дүшдү көнлүмүз,
 «Чавидани-намә» дүшдү көнлүмүз.

«ф», «з», «л» һәрфләри Фәзлүллаһ Нәсиминин адындакы «кәлмәсини тәшкил едән һәрфләрдир. «Чавидани-намә» дө онун мәшһур әсәринин адыдыр.

Һуруфијјә фирғәси Гур'аны батиниләр кими тәсвир едиб Гур'анда каннатын вә («К» вә «Н»—«кон») тәләф-фүз олдуғдан сонра јарадылдығы үчүн һәр шејдән габаг һуруфун хәлг олундуғуна вә варлығын (Аләми-вүчүдун) һуруфдан мејдана кәлдијинә инаныр вә бунун үчүн әлифба һәрфләринә әсрарәнкиз бир мә'на вә чох еһтирам гаилдир:

Мән отуз ики һуруфам «лам јәзәл»,
 Јохдур ортағым, нә мислим, нә дәбәл,
 Чүн әбәддир ахирим, әзәл әзәл,
 Әввәлу ахир мәнәм «әззә вә чәл».

Бир чох тарихчиләр вә тәдғигатчылар һуруфијјә тәригәтинин вәһдәти-вүчүдә гаил олдуғуну јазырлар. Фәгәт һуруфәләр бүтүн мөвчудаты зати-әзәли вә аллаһын өзү вә һәр шеји нәшвү нүмә һәр-рәкәт вә тәкамүлдә олдуғуна инанырлар.

Чонһәстије-ма зе «каф» о «нун» пејда шод,
 Маһијјәте «каф» о «нун ејне-ма шод.

Ура чо безаһере сәфат әсма шод.
 Әшја һһәме у вд у һәме әшја шод¹.

Нәсими инсаны мәзһәри-чәмәли-һәг билир, руһ вә чисм ајры-лығына инанмыр:

Нәсими дәр рохе-хубачәмалү-ллаһ мибинәд,
 Бија бешно зе гофтарәш бәјане-серре-собһани.
 Тәрифе-рәсме-до дини раһа кон еј әһвәл—
 Ке јек һәзигәт о маһијјәт әст руһ о бәдән².

Нәсиминин гардашы Шаһ Хәндан бу шәкилдә ачығ данышма-ғындан өтрү онун сонундан мүзтәриб олуб, она сирр сахламасын сөјләр. Нәсими гардашына белә чаваб верир:

¹ Бизим варлығымыз «каф» вә «нун»дан әмәлә кәлдији үчүн «каф» вә «нун»ун маһијјәти бизимлә ејни олур. Она заһирдә сифәтләр ад олдуғу үчүн бүтүн әшјалар одур, о исе әшјадыр.

² Нәсими кәзәлләрин үзүндә тапрынин чәмәлыны көрүр, кәл онун сөһбә-тиндән субһанын сирринин изаһыны ешит. Ики көрмәк адәтини бурах еј шәше (и́ки көрән) ки, руһ вә бәдәнин керчәклији дө, маһијјәти дө бирдир.

*Дарјаи-мунит чушә кәлди,
Көвн илә мәкан хуруша кәлди,
Сирри-әзәл олды ашикара,
Ашиг нечә ејләсин мудара?*

Фәзлүллаһ Нәими Әмир Тејмурун оғлу Мираншаһ тәрәфиндәм өлдүрүлдүкдән сонра Нәсими Бакыдан Анадолуја кетмиш вә орада ше'р вә фәлсәфи гәзәлләрилә һуруфи мәктәбини тәблиғ етмишдир. Фәгәт сир мүддәт сонра орадан да һәләбә кетмәјә мәчбур олмушдур. Бу дөврдә һәләбдә вә Мисирдә әсилләри түрк олан мәмлүкләр һөкмиранлығ едирдиләр. Һәләб мүфтиһи падшаһын әмрилә Нәсиминин гәтлинә фитва вермиш вә шаир мүфтинин һүзурунда дәриси сојуларағ өлдүрүлмүшдүр.

Нәсими гәзәлләриндә Низаминин, Әттарын вә Мовләвинин нәзм, үрфан вә сәнәткарлығындан бәһрә алмышдыр. Нәсими һафизин әсәрини дәрк едиб фарсча ше'рләриндә ондан фәјдаланмышдыр. Нәсими өз мүасирләри вә хәләфләриндә чох тә'сир гојмушдур. Һәбиби, Фүзули, Хәтәи вә Гөвсинин ше'рләриндә онун тә'сири ашкардыр.

Нәсими Анадолу вә түркмән ләһчәләриндә дә ше'р гошмуш вә ше'рләрини халғ дилинә јахын јаздығы үчүн халғын севки вә рәғбәтини газанмышдыр. «Нәсиминин тәсәввүр ше'рләри Орта Асијада бу күн дәхи мәруфдур» (мачар алим Вәмбери). Анадолуда бәкташи тәкјәләриндә Нәсими мүгәддәс бир шаир кими танынмышдыр.

Нәсими идеалист фикирләрини гәзәл, гәсидә, мәснәви, мүстәзад вә тәрчибәндләриндә бәјан етмишдир. Онун фәлсәфи рүбаиләри әзәри түркчәсиндә илк јазылан рүбаиләрдир:

*Кәл ки, муштағ олмушам дидарына,
Вермишәм чан зүлфи-әнбәрбарына,
Мәһрәм етдин чүн мәни әсрарына,
Еј пәри, кәл чәк мәни бәрдарына.*

* * *

*Саф ичән һәр дәм сафа һасил ғылур,
Дәрд ичән дәрдә дәва һасил ғылур.
Ким ки, јари-бивәфа һасил ғылур,
Чанына јүз мин бәла һасил ғылур.*

* * *

*Ашигин сәјраны ол аләмдәдир,
Көрмәјән шол аләми-матәмдәдир,
«Күнтү кәнзән» көвһәри Адәмдәдир,
Адәм ол мејдир ки, чами-Чәмдәдир.*

Нәсиминин түркчә гәзәлләриндән нүмунә:

*Чүн мәни бәзми-әзгәлдә ејләди ол јар мәст,
Ол чәһәтдән көрүлүр бу чешмимә дәјјар мәст.*

*Ешиг-сүбһани мејндән валех олды шөјлә бил,
Әрш мәстү, фәрш мәстү, көвкәби-сәјјар мәст.*

*Әнбијаву өвлијаву әсфијаву әтгија
Олдулар һәг мәчлисиндә шөјлә биһушјар мәст.*

*Көнлүмүз нури-тәчәлла, чисмимиздир куһи-Тур,
Чанымыз дидара гаршы олды Мусавар мәст.*

*Еј Нәсими, сирри-һәггин мәһрәми сәнсин бу күн,
Сөјләдин гүдрәт дилилә мә'нији әсрар мәст.*

Нәсими бу гәзәлдә мөвчудатын илаһи ешг дејилән меј илә мәст олдуғларыны сөјләјир. Нәсимијә көрә «Тур» инсан вүчүдудур вә «мур» да инсанын көнлүдүр. Илаһи нурун тәчәлләси гаршысында Муса кими өзүндән кечән дә инсандакы илаһи руһдур. Сон оларағ Нәсиминин фарсча гәзәлләриндән бир нүмунә көстәририк:

*Сағија, амәд бе чуш әз соуғе-лә'ләт чане-ма,
Хәзрә-ма'и меј бијар, еј чешмеје-һејване-ма.*

*Ба лабе-лә'ләт бечан бәстим пејман дәр әзәл,
Та әбәд пејманеје-лә'ле-то во пејмане-ма.*

*Дәрде-бидәрмане-мара чаре чоз вәсле-то нист,
Роузе-и ку гејр әз ин, еј роузеје-резване ма?*

*Чешме-Јә'губ әз ғәме-рује-чо маһәт шод зәрир,
Сәр бәрар өз гә'ре-чай, еј Јусефе-Кән'ане-ма.*

*Бәр гол о рејһан кеј әндазәнд әһ ле-дел нәзәр,
Та ке башәд золф о рохсарәт гол о рејһане-ма?*

*Агебәт хаһәд зе ма дуди зе роузән бәр шодән,
Кәр ченич сузән бе манәд атәше-пејмане-ма.*

*Кәштије-чон Нуһ әкәр дари зе туфан ғәм мәхор,
Чон бекирәд куһ о сәһра сәрбесәр туфане-ма.*

*Чоуһаре-нику шенасәд гејмәте-дорре-јетим,
Һәм то дани гејмәте-ход, еј доре-оммане-ма.*

*Суреје-золф о рохәт нур о дохан амәд зе һәг,
Еј зе лотфәт кәште мунзәл әјәти дәр шә'не-ма.*

*Омр дәр суодаје-золфәт рафт о раһ ахәр нәшод,
Аһ әз ин соудаје-дур о раһе-бипајане-ма.*

*Мосхафе-рује-то миханим аз һаг дәр азал,
Чон кәламе-натег ин әст әјәте-Гор'ане-ма.*

*Шод бәсәркәрдан Нәсими дәр һәвајәт чон фәләк,
Еј әсири-бәнде-зоһфәт чане-сәркәрдане ма.*

Тәрчүмәси:

Додағын шөвгүндән чанымыз чошду, еј саги, бизим Хизримиз-сән, аби-һәјәт чешмәси—меј кәтир.

Әзәлдә ләл додағында чан вә көнүлдән әһд бағладыг.

Әбәдијәтә гәдәр сәнин ләл додағларынын гәдәһилә әһдимиз мөһкәм галачаг.

Бизим дәрмансыз дәрдимизә сәнин вәслиндән башга чарә жох-дур.

Еј бизим чәһнәт сағчамыз, бундан сарај һарда бир бағча таны-ја биләрик биз.

Јәғубун көзү әј үзүнүн гүлләсиндән кор олду,

Еј Јусифи-Кән'анымыз, гујудан чых,

Сәнин зүлфүн вә күл үзүн бизим күл вә рејһанымыз олдугча әһли-дил ашигләр күл вә рејһанә бахмазлар.

Бизим кизли атәшимиз белә јандырыб јахан галарса, сонунда биздән јалныз бир түстү галмыш олар.

Бизим туфанымыз бүтүн дағлары вә чәлләри тутса да, Нуһун кәмиси кими кәмин варса, туфандан гүссәдән олмасын.

Тәк инчинин гијмәтини чәваһиршүнас јахшы таныр, һәм сән бил-ирсән өз гијмәтини, еј үмمانымызын инчиси.

Сәнин зүлф вә үзүнә нур вә духан сурәс кәлди, сәнин лүтфүн-дән бизим шә'нимизә бир әјәт назил олсун.

Өмүр сәнин зүлфүнүн севдасилә кечди, лакин јол билмәди, вәј бизим сонсуз јолумуза вә су узаг севдамыза.

Һәггин ишарәси илә әзәлдә сәнин үзүнүн мүсһәфини «Гур'ан» охујурут.

Чүнки бизим Гур'ан әјәтиндә нәтиг кәлам будур.

Нәсими сәнин арзунла фәләк кими сәркәрдән олду, еј сәнин зүлфүнүн бәндиңә әсир олан аварә чанымыз.

* * *

Шејх Гасым Әнвар. XV әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗан шаир-ләринин мәшһурларындан бири Шејх Гасым Әнвардыр. XIV әсрин сонунда Сәрабада доғулмуш, Әрдәбилдә тәһсил алмыш вә Шејх Сәдрәддин Әрдәбилдинин шакирди олмушдур. Бу шаир тәригәтчи-дир вә һерат тәрәфләрдә Шаһруха гаршы башлајан үсјана гошул-муш вә бу һәрәкатын сонунда сүркүн едилмишдир. Шејх Гасым Әнвар Әлишир Нәваијә тәһсир етмиш, фәрсчә әсәрләри илә јанашы түркчә гәзәлләр, тујуғлар вә мүләммәләр јазмышдыр.

Шејх Әлван Ширази. Шејх Әлван Ширази XV әсрин шаирлә-риндән «Ширази» тәхәллүсү илә мәшһур. Азәрбајҗан шаири Сә-дәддин Маһмуд Шәбүстәринин «Күлшәһи-раз» әсәринин түркчә ше-рә чевирмишдир.

Бу әсрдә Гарағојунлулар (1400—1468) вә сонра да Ағгојунлу-лар Азәрбајҗанда һаким идиләр. Бунларын заманында азәри түрк-чәси ән ишләк бир һала кәлди. Фәрс дили сарај дили олдуғу һал-да дөвләт вә јазы дили азәри түркчәси иди.

* * *

Һәгиги. Чаһаншаһ Һәгиги Гарағојунлу һөкүмәтнинин падшаһы вә ејни заманда ики дилдә (фәрсчә вә түркчә) диван јазмыш ариф бир шаирдир. Һәгиги м. 1448-чи илдән 1467-чи иләдәк сәлтәнәт ет-миш вә Ағгојунлу сәлтәнәтинин гуран Узун Нәсән илә савашда өл-дүрүлмүшдүр. Һәгиги Чами илә чағдаш олуб, она бир пир кими ирадәти вар имиш вә јаздығы ше'р мәчмуәләрини она көндәрмиш-дир.

Һәгигинин ше'р дили илә јарадычылығы һаггында бир фикир әлдә етмәкүчүн ондан бир гәзәл вә ики дөрдлүк һәгл едирик:

*Таки һүснин сурәтү мән'идә дәви көрсәдүр,
Гурсинин нури чәмәлиндән тәчәллү көрсәдүр.*

*Сәңдеји-иман көтүрмәз гашиларын меһрабына,
Һәр бәсирәтсиз ким аны тағи-кәсра көрсәдүр.*

*Суреји-сәб'әлмәсани хәтти-рухсарындадыр,
Шол чәһәтдән сурәтин һәр шејдә мә'на көрсәдүр.*

*Еј Мәсиһа, дәм сәнүн әнфаси-лә'лин ашиғә
Нәфхеји-руһилүгдс тәк нитғи-Иса көрсәдүр.*

*Ким ки, һејран олмас о мәшүғәнин рухсарина,
Әһли-дил ол Мәшриғи мә'нада ана көрсәдүр.*

*Заһида, кәл сәңдә гыл шол сурәти-рәһманә сән,
Сәңдеји-һәгги сәнә чүн әһли-мә'на көрсәдүр.*

*Чүн Һәгиги, һәр ки Мәнсур олди дәр мејдани-ешғ,
Бәр сәри-дари-мәһәббәт шәрти-дә'ва көрсәдүр.*

*Еј вүсәлун рөвзеји-ризванымыз,
В-еј додағын чешмеји-һејванымыз,
Чүн ики аләмдә сәнсән чанымыз,
Күфри-зүлфүн шәрһидир иманымыз.*

*Вәһдәтин нури јүзүн мәһтабыдыр,
Көвсәрин рәмзи-ләбин гәндабыдыр,
Лејләт-әл-әсра сачын әтнабыдыр,
Мәсти-ешғ ол бәдәнин ғәрғабыдыр.*

Һәбиби. XV әсрдин ән парлаг шаири Һәбибидир. Көйчәй әтрафында Бәркүшад Һәсәбәсиндә доғулуш, бир мүддәт чобанлыгла кечинмиш, сонра Султан Јағубун һимајәтини газанмыш вә нәһајәт, Шаһ Исмајылын мәликүш-шүарасы олмушдур. 1514-чү илдә **Османлы ордусу Тәбризи** ишғал етдикдән сонра Түркийәјә һичрәт етмиш вә Истамбулун әтрафындакы Сүтлүчә кәндиндәки Чәфәр-абад тәкјәсиндә дәфи едилмишдир.

Шия вә һуруфи олан Һәбиби Нәсими илә Шаһ Исмајыл Хәтаи вә Мәһәммәд Фүзули арасында бир мәрһәләдә вә ја көрпү тәшкил едир. Нәсиминин тәсири алтында азәри ләһчәсилә суфијанә вә ашиғанә ше'рләр јазмышдыр.

Профессор Фуад Көпрүлү бу шаир һаггында јаздығы тәһгиги мөғаләсиндә Һәбибинин 43 мәнзүмәсини нәшр етмишдир. Ашағы-дакы ики бейт Һәбибидәндир:

*Сәндән өзкә јарым олса, ејләригәш,
Көрүм олсун о гәба әјнимдә пираһән кәфән.*

*Чыхмаја сөвдәји-зулфун башдан, еј мәһ, кәр јүз ил,
Устухани-кәлләм ичрә тута әзрәбләр вәтән.*

XVI әсрдә Сәфәви ханәданынын һимајәти алтында Азәрбајчан әдәбијјаты тәрәгги етмиш вә Шаһ Исмајылын шәхсиндә ән уча зир-вәјә чатмышдыр.

* * *

Шаһ Исмајыл Хәтаи. Шаһ Исмајыл Азәрбајчан әдәбијјатында шия лиризминин гуручусудур. Бу лиризмин тәмәлини һәзрәт Әлијә вә онун ханәданына ешг вә бағлылыг тәшкил едир. Хәтанин ашиғанә гәзәлләри өз нөвүндә оријинал әсәрләрди.

Мәснәви тәрзиндә 1506-чы илдә гәләмә алдығы «Дәһнамә» азәри дилиндә јазылан гижмәтли әсәрләрдәндир. Хәтанин дилиндә чығатај ләһчәсинин тәсири көрүнүр. Әсәрин ашиг гәһрәманы шаирин өзүдүр.

Шаһ Исмајыл ше'рләриндә «Хәтаи» тәхәллүсүнү сечмишдир. Диванындан башга бир дә 165 бейтлик «Нәсиһәтнамә»си вардыр. Шаһ Исмајыл шия тәблиғаты үчүн ашыг (саз шаири) тәрзиндә гошмалар јазмыш, бир гошма шәкли вә бир дә аһәнк вүчүдә кәтирмишдир. Әруз вәзиндә јаздығы әйрыча гәзәлләри сазла мәчлисләрдә охунурду. Шаһ Исмајыл 1524-чү (һ. 930) илдә 38 јашында вәрәм хәстәлијиндән өлмүш вә Әрдәбилдә бабаларынын јанында дәфи едилмишдир.

Шаһ Исмајыл Сәфәвидән башга «Хәтаи» тәхәллүсүнү алан әйры шаирләр дә вардыр. Бунларын бири дә XV әсрдә јашајан бир **Азәрбајчан шаиридир. О, «Јусиф вә Зүлөјха»** ады илә түркчә бир мәснәви јазмыш вә Султан Јәғубә итһаф етмишдир. Икинчи шаир Чығатај ләһчәсилә јазан шимал түркләриндәндир.

Шаһ Исмајыл Хәтанин ше'рләрини руһ вә мә'на нөгтеји-нәзәриндән дөрд гисмә әјярмаг мүмкүндүр:

1. *Суфи әгидәли ше'рләр.*
2. *Шиялији тәрәннүм едән ше'рләр.*
3. *Һуруфилик рәмәли ше'рләрә.*
4. *Ашчғанә ше'рләр.*

Хәтаи һәр шејдән әввәл суфи бир шаирдир вә мәнзүмәләринин мүһүм гисминдә суфи фикирләрини бәјан етмишдир. Мәнзүмәләринин бириндә гәләндәр бир дәрвиш олдуғуну бәјан едир. Түрк, тәч-рид вә ешг јолу илә һәггә чатмаг истајән шаир вәһдәти-вүчүд әһидәләрини камил мәнимсәмишдир. Она көрә бу мәзһабирдә һәгдән башга вүчүд јохдур. Камал мәрһәләләрини сәјр етмәк үчүн һәгиги бир мүршүдә сөјкәнмәк вә әхлағы сағлашдырмаг лазымдыр.

Хәтаи шиеје-исна әшәри әгидәләринә (он ики имам тәрәфдарлары) инанмыш, һәзрәти Әли һаггында бир чох мәдһијјәләр демиш, әһли-бейт вә он ики имамдан да мүхтәлиф мәнзүмәләриндә һөрмәтлә бәһс етмишдир.

Хәтанин бә'зи ше'рләриндә һуруфилик әгидәсинә тәсәдүф едик. Мәхсүсән, «Нәсиһәтнамә» адлы әсәриндә һуруфи тәригәтинә вә Фәзлүллаһ Нәимијә һөрмәт бәсләдији көрүнүр. Фәгәт Хәтанин вәһдәти-вүчүд принципләрини бүтүн дүнјаја тәтбиг едән һуруфиләрдән дејил, көзәллијә тәтбиг едән суфиләрдән сәјмаг даһа доғрудур.

Хәтанин ашиғанә әсәрләри дә вардыр. Бунларын бир гисми илаһи ешги тәрәннүм едән ше'рди. Башгалары да тамамлә мәчәзи мәһијјәтдәндир. Бу падшаһ шаир әдәбијјатын һәр вадисиндә мәнзүмәләр јазмаға мејл кәстәрмишдир. Хәтаи Азәрбајчан вә Анадолу халг әдәбијјатында дәрин тәсир бурахмыш, мәхсүсән Гызылбаш шаирләри ону өзләринә өрнәк вә уstad танымышлар.

Бәкташи әдәбијјатында да онун тәсири ачыг бир шәкилдә көрүнүр. Хәтанин мүхтәлиф гошмаларындан нүмунәләр веририк:

1. Он бир һечалы гошмалардан:

*Әввәл аллаһын ады сөјләнир,
Чүмлә ибадәтин башыдыр төвһид,
Пирим Шејх Сәфидән бизә галмышдыр,
Суфи гардашларын ганыдыр төвһид.*

*Һәр ким Шејх Сәфинин әмрини тутмаз,
Јорулур бу јолда, мәнзилә чатмаз,
Гәјри милләт она е'тибар етмәз,
Чүмлә ибадәтин башыдыр төвһид.*

*Төвһид илә битмәз ишләр битмишдир,
Төвһид илә дүнја гәрар тутмишдир,
Төвһид илә талиб һәггә јетмишдир,
Дәрмансыз дәрдләрин дәрманы төвһид.*

*Мүрәббисиз, мүсаһибсиз, дамәнсиз,
Гәрарындан дәнән жанар имансыз,
Јәгин ихлас илә чағыр кумансыз,
Шејх Сәфинин әрмәғаныдыр төвһид.*

*Чан Хәтаим, төвһид дәрја, дәниздир.
Төвһид етмәјәнләр бизиң нәмиздир?
Пирим Шејх Сәфидән сәрмәјәмиздир,
Он ики имамын әрканы төвһид.*

2. Сәккиз һечалылардан:

*Һәгигәт бир кизли сирдир,
Ача билирсән, кәл бәри.
Күфр ичиндә иман вардыр,
Сечә билирсән, кәл бәри.*

*Ачылды чәннәт гапысы,
Лә'лү көвһәрдир јапысы,
Гылдан инчәдир көрүси,
Кечә билирсән, кәл бәри.*

*Чанымыз мәләк чаныдыр,
Тәнимиз сәлмән тәнидир,
Ичдијим арслан ганыбыр,
Ичә билирсән, кәл бәри.*

*Пиримдән өкүд алмышам,
Устадымдан дәрс алмышам,
Мән ганадым бағламышам,
Уча билирсән, кәл бәри.*

*Мән бағчаларын күлүјәм,
Аин-чәмин бүлбүлүјәм,
Гырх гапынын килидијәм,
Ача билирсән, кәл бәри.*

*Шаһ Хәтаим ајдур һәман,
Дағлары бүрүдү думан,
Иштә Инчил, иштә Гур'ан,
Сечә билирсән, кәл бәри.*

Әруз вәзни илә дејилмиш гәзәли:

*Әзәлдән ешг илә дивана кәлдим,
Јерим мејханәдир, мәстанә кәлдим.
Һезаран дона кирдим, мән доландым,
Бу күн хәсм илә мән мејданә кәлдим.*

*Имамымдыр мәним ол шаһи-мәрдан.
Бу күн нәсли-Әли диванә кәлдим.*

*Имам ешгинә чаларам гылынчы,
Мунафиг гырмаға мәрданә кәлдим.*

*Мәнәм бунда Хәтаи һејдәр оғлу,
Чу Исмаил тәк гурбанә кәлдим.*

Хәлили. Хәлили XV әсрдә јашамышдыр. Чаванлыгда Шәргдән (Дәјәрбәкр) Әзнигә кәлмиш вә орада тәһсил илә мәшғул олмуш, л. 880-чы илдә орада бир ханекаһ гурмуш, л. 890-чы илдә орада вәфат етмишдир.

Хәлили тәһсил әснасында бир гызы севмиш вә бу ешги «Дас-тани-фәрағнамә» адлы бир әсәри јазылмағына сәбәб олмушдур. Онун диваны олдуғу тәзкирәләрдә гејд едилмишдир. Јарадычылығындан бир нүмунә оларат ашағыдакы мүхәммәсиндән үч бәндини дәрч едирик:

*Еј күнәштә'ләт, гәмәрбеһчәт, һәбиби-кулүзар,
Еј пәрипәјкәр, мәләкмәнзәр, сәнүбар бојлу јар.
Сәрвәра, сән бир пәрирухсан ки, дөври-рузикар,
Сәни дөвран ичрә Јусифдән гојмушдур јадикар.
Аби-көвсәрдир додағын шәрбәтиндән шәрмсар.*

*Еј үзү чәннәт, додағындыр шәраби-сәлсәбил,
Гөнчәвәш лә'лү ки, чан олсун фәда чаным сәбил,
Бу кәмал илә ки, һәг верди сана һүсни-чәмил,
Ашиги-дилхәстәнин һалын соруб, гәдрини бил,
Ки, нәләр чәкмишдур һичриндә ол лејлү нәһар.*

*Неј тәкин ешгиндә бән фәрјаду әфған ејләрәм,
Мурғи-чань һәр сәһәр шөвг илә налан ејләрәм.
Көнлүми зүлфүн кими гәмдән пәришан ејләрәм.
Билмәзәм, нолди кунаһым санасән, ган ејләрәм,
Ки мәни чөвранилә һәрдәм ағладырсан зар-зар.*

Һашими. Һашими XV әср шаирләриндәндир. Онун доғум јери вә или һаггында һәләлик билијимиз јохдур. О, чаванлыгда Азәр-бајчандан Түркіјә кедиб Јавуз Солтан Сәлимин хидмәтинә кир-миш вә онун мүсаһиби олмушдур. Тарихи гејдләрә көрә һичри 917-дә өлмүшдур. Өвлија Чәләби сәјаһәтнамәси ону Солтан Бәја-зилсанни шаирләриндән көстәрир вә белә јазыр: «Садати-әчәмдән»

дир. Әчәмане әш'ари ғәјәт пакизәдир». О заман Азәрбајҗанда та-
чү тәхт вә мәзнәб ғовғалары үзүндән әмнијәт вә рифаһын позул-
масы сәбәбилә һашими дә бир чох азәри шаирләри кими Түрки-
јәә көчмүш вә Османлы дәрбарларына сығынмышдыр. Бу шаир
һаггында Түркијә тәзкирәчиләри бир-бириндән бир аз фәрғли мә'-
лумат верирләр.

Ләтифинин јаздығына көрә һашими кәнчлијиндә ана јурду
Азәрбајҗандан ајрыларағ Трабзон тәрәфләриндә һөкүмәт едән Ја-
вуз Сәлимин јанына кәлмиш, елм, әдәб вә јарадычылығы сәјәсин-
дә шаһзадә Сәлим тәрәфиндән бәјәнилиб онун мүсаһибләри ара-
сына кириш вә мәддаһ шаирләриндән олмушдыр.

Гинализадә һәсән Чәләбинин јаздығына көрә һашими һәм өзү,
һәм дә атасы Јавуз Солтан Сәлимин мүсаһиб олмушдыр.

Һашими өз чағынын шаирләри арасында сән'әт вә ғабилијјәти-
лә танынмышдыр. Онун јарадычылығы Солтан Сәлим кими мүш-
күлпәсәнд бир шаир падшаһ тәрәфиндән бәјәнилмиш вә бир чох
шаирләр онун ше'рләринә нәзирәләр јазмышлар. Бурада нүмунә
үчүн онун бир чохлары тәрәфиндән тәңзир едилән бир гәзәлини
нәгл едирик:

*Бәзмими ејләмишәм дүн кечә хубанларилә,
Нечә хубанларилә, бисәрү саманларилә.*

*Вај нә хош билди ки, јохдур бәни адәмдә вәфа,
Шол ки, үнс ејләди Мәччүн кими һејванларилә.
Нә бана вәс мүјәссәр, нә ход вәсли һәбиб,
Дүшәјим шәһринә шејда олуб әфғанларилә.*

Ленинград Асија музеејиндә мөвчуд олан бир әлјазма мәчмуәдә
бу гәзәл бир аз фәрғли, лакин бүтөв оларағ нәгл едилмишдир:

*Бәзми-меј ејләмишәм дүн кечә Солтанларилә,
Нечә Солтанларилә, бисәрү саманларилә.
Мејү мәһбубәбәни тобәлүдүр дәрләрмиш,
Достлар, ницәдәјин бу гуру бөһтанларилә.
Нә бана сәбр мүјәссәрдүр вә нә вәсли-һәбиб,
Дүшүбән күүнә шејда олуб әфғанларилә.
Мәст олуб ашиғи-шејда, олунуб синәси чак,
Кәзәрәм шәһри бүтүн чәм'и пәришанларилә.
Һашими, ғалиби-тәғдир дәкил гиссеји-ешг,
Ким аны шәһр едәсән дәфтерү диванларилә.*

1 Нә едим, нечә едим.

* * *

Кишвәри. Кишвәри Шаһ Исмајыл Хәтанин мүасири олан ша-
ирләримиздәндир. Онун да һәјәты вә әсәрләри һаггында кафи мә'-
луматымыз јохдур. Ленинград Шәрг музеејиндәки «Мәснәвије-Хә-
таји» (297 сәјлы) адлы көзәл әлјазмасы вә бир нечә гәзәли шаирин
ше'р вә сән'әти һаггында бизә олдуғча гүввәтли бир фикир верә
билир¹. Сам Мирзәнин дә тәзкирәсиндә онун Рудбар-Гәзвиндән
олуб фарсча чох ше'р јаздығы көстәрилмишдир.

Кишвәринин ше'рләри онун фикриндән артығ еһсас шаири ол-
дуғуну көстәрир. Ше'рләриндә Фүзулијанә бир әда вә нәлә, аши-
ғанә бир сызылдама вардыр. Нәр икиси дә XVI әсрә аид олдуғлары
һалда һансынын әввәл вә һансынын сонра олдуғу бәлән дејилдир.
Кишвәри дә Фүзули кими бөјүк Иран шаирләриндән о, чүмләдән
Һәфиз, Низами, Хағани, Фирдовси вә Нәваидән тә'сир алмышдыр:

Бурада нүмунә үчүн ондан ики гәзәл нәгл едирик:

*Сәндән ајруләкәм куја ки, тәғдир олмады,
Јохса чан вермәкдә мәнәдә һеч тәғсир олмады.
Јар олуб әғјарилә, вар мочиби бәднамлығ,
Нечә ким ғылым гәһиһәт јарә тәдбир олмады.
Зүлфүн илә бағла көнлүмни ки, ғачар хәлгән,
Тилбәнин бојунда кәр бир ләһзә зәнчир олмады.
Кәлмәди бир күн ки, јүзүм үзрә мүжжан сејләдән,
Бу мәним, бәрди-диллим ган бирлә тәһрир олмады.
Ким ки, бахды сәндән ајру Кишвәринин јүзүнә,
Билди ким, хәли нәдир, мөһташи-тәғрир олмады.*

* * *

*Сәндән ајру јүз гәмү дәрду мәләмәтдир мәнә,
Нә хошәм, нә нахошәм, билмән нә һаләтдир мәнә.
Һичримә ғатлан дејинчә тип чәк, өлдүр мәни,
Һәг ризасичүн ки бу ејни-әдаләтдир мәнә.
Мүлки-һәсти ичрә нә һасил мәнә базари-кәрм,
Имди ким куһи-әдәм сари-чәваләтдир мәнә.
Ешгдән кечдир мәнә идраксиз, заһид, вәли,
Ани билмәз ким бу тәрчиби-чәһаләтдир мәнә.
Нејрәјим бичарә көнлүм бирдәм олмас јәрсиң.
Әбсәм¹ олмас нитә² ким чәһд ејләрәм бунларсиң.*

Кишвәри һәггиндә Түркијәдә јазылан тәзкирәләрдә һеч бир мә'-
лумат јохдур. Бу да онун Түркијәдә јашамадығыны көстәрир.

¹ Исмајыл Никмәт. Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи, Баки, Азәрнәшр, 1928.

² Әбсәм—дилсиз.

³ Нитә ким—нечә ким.

Матәми. Матәми дә Түркиядә јашамыш азәри шаирләриндән-дир. О, еһтималән һичри доғузуңчу әсрин сонларында анадан олмуш вә Чалдыран савашындан сонра Түркияјә кетмишдир.

Матәми тәһсилһини сечмәји онун шијә олуб алиһбајә әлагәһини көстәрир. Матәми һағғында мәлуматымыз аздыр. Онун чағдашы олан Османлы шаирләринә јаздығы бә'зи нәзирәләри «Мәчмәлнә-зајер» вә «Мәчмүәтәлнәзајер» кими мәчмүәләрдә нәғл едилмишдир. Матәминин јарадычылығ гүдрәтини јохламағ үчүн бунлардан иһи нүмунә нәғл едирик; бу гәзәли Фатәһ дөврү шаири Нәчәтинин

*«Дил кәсилмәз ешиғи-дилбәрдән бу насәһ сузи кәс,
Вәһ ки, бу хаби-әчәлдир олмәз мане мәкәс».*

мәтләли гәзәлине јазмышдыр:

*Баш гојуб дәркәһи набуһдән етди мүлтәмәс,
Бән кәдаји көр ки, тачи-сәлтәнәт гылдым һәвәс.
Башуми јастынмағ үчүн, еј күли-бағи-чамал,
Балиши-рәһмәт кәлүр кујиндә олан хару-хәс.
Көвкәби-бурчи-шәрәфсән, еј кәманәбру, сағын,
Ким иришүр мейрү-маһә тири-аһим һәр нәфәс.
Ғајиб олаһы нәзәрдән аби-һејванәм бәнәм,
Һәсрәтиндән әшки-чешмим олди чейһуну-әрәс.
Еј Хиҙр, аби-бәга нуш ејләсән ким «Матәми»,
Зәһри-ғәмдән нуш даруји-әчәл гылды һәвәс.*

Сүрури. Сүрури дә XV әср шаирләримиздәндир. О да өмрүнүн чох гисмәтини Түркиядә кечирмиш вә орада вәфат етмишдир. Онун һағғында Ләтифи тәзкирәһиндә белә јазылмышдыр:

«Ғәјәтдә мәтбу әш'ары вә мәһил Көфтар и вардыр. Тәрзе-тәғәз-зүлдә нәзри мә'дум вә әдили намә'лумдур» Сәтһи тәзкирәһиндә онун «Солтан Сәлим дөврүндә Шаһ Исмајыл вәгтиндә вәфат едиб» јазылдығына көрә онун 918—926 араларында өлдүјү еһтимал олунур.

Гинализадә һәсән Чәләби јазыр ки, Сүрури вилајәти-әчәмдәндир. Солтан Сәлимхан Мәзи заманында вәфат едиб. Әжәр ки, әш'ары бишумардыр ләкин лајиги-ғәбул бә'зи мәтален вардыр. Бу шә'раны көфтариндәндир:

*Дидеји-порнәмдә халын әкси, еј арами-чан,
Мискә бәнзәр ким гызыл валад олмушдур ниһан.*

Ләтифәһин вердији мә'лумата көрә Сүруринин бир диваны олуб. Заманын чох мәғбул шаири олмушдур, өзүнә мәхсүс услубу вардыр.

Сүруринин дил вә јарадычылығ гүдрәтини јахындан көрә билмәк үчүн ашағыдакы гәзәлләрини диггәтлә охумағ јериндә олачак:

*Ғәмәтим ғәмдән бүкүлди сүнбули-пәртабтәк,
Көзләрим ган илә долди ләләји-сирабтәк.
Чәнк үчүн һәрдәм дили-харадән ол сәрви-рәван,
Таһ сахлар синеји-симин ичиндә абтәк.
Ешг кујиндә нәмәдпушәм ки, нә'лү дағдән,
Чисмим үзрә һәр тәрәф олмушдур рәғләбтәк.
Та мүнбәр какилүн хуришдә салмышдыр кәмәнә,
Бағламышдыр бојунум зәңчири-зүлфүн бәнд-бәнд.*

*Ғәдди-делчујун наһалын көрдү чүн күлзарида,
Дурди ајағ үстина тә'зим едиб сәрвү боләнд.
Әнбәрәфшан зүлфүнә ирмәк диләр, чана, көнүл,
Аллаһ, Аллаһ, нә узағ севдаја дүшмүш дәрмәнд.
Нәсәһбәнд етмәкил мейриндән ол мәһпәранин,
Шејлә долмушдур көнүл ким, ғалмамышдыр чәјпәнд.
Еј Сүрури, хәт севдасындан анын баш чәкән,
Парәләнсин тиги-мөһнәтлә гәләм тәк бәнд-бәнд.*

Бу гәзәли Османлы шаирләриндән Мәһәррәми тәхмис етмиш, Шәм'и, Зәти, Вәсфи, Рәвани вә башға бир чох шаирләр тәнзир етмишләр. Сон оларағ Ленинград Асија музејиндә сахланылан «Рузнамә» адлы С. 273 нөмрәли мәчмүәһин 68-чи сәһифәһиндә јазылан бир гәзәлини нәғл едирик:

*Көнлүмү зүлфүнлә чәк зәңчирә шејдаланмасун,
Синәми чак ет ки, сәндән өзкә маваланмасун.
Тутмушам хунабеји-дил бирлә чешмим рузәнин,
Ким јүзүндә өзкәји һәркиз тамашаланмасун.
Ләбләрүн дөврүндә мишкин зүлфүни дағыт ки, та
Гүнчә хәндан олмасун, сүнбүл мүтәрраламасун.
Ғәмзәни бидар гыл, наз үјүһсиндә ким дәхи,
Нәркизи-рә'на чәмән сәһниндә шәһаланмасун.
Бихәбәрди чүн һәбибин дәрси-ешигдә фәғиһ,
Еј Сәрури, шөјлә икән дахы моллаланмасун.*

Һамиди. Һамиди Солтан Мәһәммәд Фатәһ заманында вә онун дәрбарында 20 ил јашамыш, Фүзули, Бағи, Нәф'и кими бөјүк шаирләр үзәриндә тә'сир бурахмышдыр. Бу шаирләри онунла мүғәјисәдә һамидинин дили даһа садә олдуғу һалда, Истанбул ләһчәһиндә дә Фүзулидән даһа јахындыр. Нүмунә үчүн иһи гәзәлини дәрч едирик:

*Раһәт олмады дил, еј раһәти-чан, сән кедәли,
Гөнчәвәш көнлүмә дар олду чаһан сән кедәли.
Сүнбули-зүлфүн илә күл үзүнү јад едәрәм,*

*Кечә-күндүз ыларам аһу-фаған, сән кедәли.
Көрәли лә'л киби ләбләрини мәрдуми-чешм,
Ахыдыр дәрді илә су јеринә ган, сән кедәли.
Аби-чешмимдә хәјали-гәдди-симинбәрини
Истәрәм дәмбәдәм, еј сәрви-раван, сән кедәли.
Дәһәнин шөвги һамидији-сухтәнин
Кетди сәбрүе-дилү чан, олди раван сән кедәли.*

*Ај үзүн аңијеји-сурәти-чандыр, билүрәм,
Анда нәғши-рухи-дилдәр әјандыр, билүрәм.
Ол әјан нур ки мәтлубидир әһли-нәзәрин,
Дил һәр зәррәнин ичиндә әјандыр, билүрәм.
Бу ки, арам едәмәз сејру силукиндә фәләк,
Гәрәзи тәрбиәти-һүсни-бәјандыр билүрәм.
Ол ким алыр дилү сәбри хиради гарәт едәр,
Мәзһәри-сурәти-зибаји-филандыр, билүрәм.
Ол шәкәрләб кәтирәр һамидији-мејкадәјә,
Кәстәрсә ол мәнә мөһди-замандыр, билүрәм.*

* * *

Бәсири. Бәсири XVI әср шаирләримиздәндир. Түрк тәзкирәчи-ләринин јаздығына көрә о, һичри IX әсрин сонларында анадан олмуш вә һичри X әсрин орталарында өлмүшдүр. Бу дөвр түрк классик әдәбијјатынын алтын дөврүдүр. Бу дөврдә Хорасанда Солтан Һүсејн Бајра, Нәван, Ләтифи вә Азәрбајҗанда Һәбиби, Фүзули, Бәсири, Түркіјәдә Зати, Бағи вә онлар кими бөјүк шаир вә әдәби шәхсијјәтләр зүһур едиб, түрк әдәбијјатыны дүңја мигјасында жүксәк зирвәјә чатдырмышлар.

Сәһи тәзкирәсиндә Бәсири һаггында белә рәвәјәт вардыр: «Әчәм-дир, Уғурлу оғлу Мәһәммәд Мирзәнин хидмәтиндә олурду. Уғурлу оғлу Әчәмә варыб падшаһ олдуғда мәрһум Солтан Бајәзидә елчилик тәригилә көндәрди. Румә кәлдикдә ол әснадә Уғурлу оғлу вағејә уғрајыб, дијари-Әчәмә кетмәк мүјәссәр олмајыб Истанбулда евләниб галды. Хәјли замандан бәри вилајәти-Румда олмағлары Рум киби олуб бунда олан Рум шаирләринин әксәрилә һәмзәбан дүшүб, чох мәназәрәси вә мәһавәрәси кечмишдир. Түрки әш'ари вардыр вә бу һејсијјәтлә Рум шаирләриндән әдд олунуб иштиһар булмағын бу тәзкирәјә гејд олунду. Зијадә мәарифә вә нечә ләтаифә гадир кимсәдир».

Бу мәлумата көрә Бәсири Солтан Мәһәммәд Фатәһ заманында Истанбула кәлмиш олачаг.

Ләтифи тәзкирәсиндә онун һәггиндә белә јазылмышдыр: «Әчәм сәрһәдинә гәриб јердәндир. Солтан Бајәзид заманында һәзрәти шейх Чами вә Мовлана Нәваји тәрбијәнәмәсилә Румә кәлмиш вә Нәван диваныны дијари-Румә әввал о кәтирмишдир. Әксәр оғатын дијари-Румда кеңирмәјин тәрзи-ше'рдә түрки ибарәт наземләри шивәсин вә Рум шаирләри шивәсин риәјәт етмишдир. Хошајәндә

хуб әш'ари вә пәсәндида фарс вә түрки мәрғуб гофтары вардыр. Бу бир гач мәтлә' анын әш'арындандыр:

*Ашигләрини аһ о мәсиһадәм өлдүрәр,
Бу адәм өлдүрәр ки, мәсиһ адәм өлдүрәр.*

*Шул ики махмур көзләр чөһреји-дилдәрдә
Ики нәркисдир, ачылмыш кушеји күлзәрдә.*

Мәтләји фарси:

*Та хак пак әз нәзәрә әһле дәрді рафт,
Чәндан керист диде ке, дәрја бекәрд рафт.*

Бу ики тәзкирәнин вердији мәлумат арасында бә'зи нөгтәләр вар. Бунлар бир-биринә мұхалиф кими көрүнүр. Бирин Уғурлу оғлу Мәһәммәд Мирзә мәијјәтиндә кәлдији, диқәри дә Молла Чами вә Әмир Нәван төвсијәсилә көндәрилдијидир. һәр һалда бунлары бир-ләшдирмәк мүмкүндүр. Бу гәдәр вар ки, Мәһәммәд Мирзә илә кәлди исә Фатәһ заманында кәлмиш олмасы лазым. Ләтифинин дејијинә көрә исә Бајәзид заманында кәлмишдир. Демәк олур ки, Бәсири Уғурлу Мәһәммәдлә кәлиб кетмиш вә Уғурлу Мәһәммәдин фәлакәтиндән сонра Истанбула дөнмәк үзрә чыхмыш вә оғрајараг Чами вә Нәванин мәктубларыны вә диванларыны бәрәбәр кәтирмишдир¹.

Башга тәзкирәләриндә вердији мәлуматы нәзәрә аларсаг Бәсири-нин Азәрбајҗанда анадан олуб бөјүдүју вә сонрадан Истанбула кәлдији сүбүт едир.

Бәсири Бәһәг-кәкмәк үзлү олдуғу үчүн (алача Бәсири) адиләдә мәшһурдур. (Ријазитәзкирәси).

Түркіјәдә јазылан тәзкирәләрин тәгрибән һамысы онун чох гүдрәтли алим, бәзләсәнч вә ләтифәпәрдаз (Ријазитәзкирәси) олдуғуну јазырлар.

Сәһи тәзкирәси онун зијадә маарифә вә нечә ләтифә гадир кимсә олдуғуну јазыр. Ләтифи дә «мүтајибә» (зәрәфәтчи) сәрләвһәсин алтында онун һаггында белә дејир:

«Мәрһум әчәб чәрбзәбан вә әзблсан, һәнданру вә бәзләку, нәдим шивә, шухтә'б киши иди, чонкләрә вә чәридәләрә сәбт олуначаг рәнкин ләтаифи вә ләтаифә мүтәәллиг марифи чохди. Хоји хисләтдә алачағындан гејри ејби јох иди».

Бәсири јарым әср гәдәр узун бир мүддәт Османлы сарајларында јашамыш вә Фатәһдән башлајараг Сүләймән Ганунијә гәдәр падшаһлара мәдһијјәләр јазмыш вә нәһәјәт Солтан Сүләймәнин Бағдад фәтһи илиндә (һ. 941) вәфат етмишдир. Ријазинин јаздығына көрә һ. 941-дә фот олуб «Әјјуб» рәһкүзарында «Зати» илә бир јердә мәдфундур».

Бәсиринин әлјазма диваны Истанбулда Әли Әмири китабхана-

¹ Исмајыл Һикмәт. Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи, биринчи чилд, Азәрнәшр. Баки, 1928.

сындадыр. Бундан башга бир чох гәзәлләри Нәзминин «Мәчмәүл-нәзаер» адлы тәзкирәсиндә язсылыдыр.

Бәсири кассик вә гәдим мәктәбин нүмајәндәләриндәндир. Дили тәмтәрағлы вә тәкәллүфлүдүр. Чағынын ән жүксәк мәһфәлләри-әә тәмасда олдуғу үчүн әсәрләрини о мәһфәләәре бәјәндиримиш вә бу вәсилә ил дә јашајышы тә'мин етмәк мәчбуријјәтиндә галмыш вә о замандан жүксәк мүһитләрдә бәјәнилән ислам вә Иран фәрһән-кинин јаратдығы Иран әдәбијјатыны тәғлид вә тәнзир етмишдир.

Бәсиринин тә'би сәјјал вә хошмүләјимдир. Нүмунә үчүн аша-ғыдакы гәзәли нәгл едирик:

*Шул нәзәнин ки, дили-зарым ашинадыр ана,
Бәләји көр ки, көзәлләр дә мүбтәладыр ана.
Јахуб јахарса дилү чаным, е'тираз едәмәм,
Нә сөјләјим бири гурбан, бири фәдадыр ана.*

*Сәзәји-бағда күлкәшти насәзалар илә,
Нә тә'н едәрсә бәдәндишәләр сәзадыр ана.
Табиәти гәти назиндән ол шаһи-һүснүн,
Шикајәт ејләјәмәм, чөвридән чәфадыр ана.
Һекајәт етмә мәнә һури ејни, еј ваиз,
Ки дист теиһәсијәм, рәғбәтим анадыр ана.
...Недәм ки, ејләјә тәрбиб бәзми-сәзү тәрәб.
Нәватәраз, «Бәсири», бинәвадыр ана.*

Гәзәлләриндән көрүндүјү кими, Бәсиринин дили заманын шаир-ләринин дилиндән даһа садәдир, бунларда дүшүнчә вә дују—һәр икиси дә вардыр. Бәсиринин үрфани гәзәлләри дә вардыр, мәсә-лән:

*Арифә дөвләтдән истиғна кими дөвләтми вар,
Тәрки ләззәти-чаһан етмәк гәдәр ләззәтми вар.
Шаһи аличаһдән дәвриш хатир ришәдәк,
Кимсәјә мөһнәтсарај-дәһридә раһәтми вар.
Ешиг-һүснихак әзәлдән хаслар мәхсусидир,
Јохса амиләрдә һејһат ејлә хасијәтми вар.
Ләззәт ирас ејләјир амизеши-әбнаји-дәһр,
Агилә әзләт киби сәрмајеји-иззәтми вар.
Нәғиши-ширин күһдә асандыр, әмма бән киби
Күһкәндә күһмәһнәт чәкмәјә тағәтми вар.
Јад гәтлимчүн өзүз ғылымиш-тәғәрруб әзмини,
Ја замириндә нәмазым ғылмаға нијјәтми вар.
Еј «Бәсири» әбдин әһвали ана мә'лум икән,
Дәркәһи мөвләдә әрзи-һачәтә һачәтми вар.*

Бәсири заманынын шаирләри Зати, Рәвани, Талей, мәчмәүл-нәзаир саһиб Нәзми вә даһа бир чохлары илә достлуг гурмуш вә бир-бирләринә нәзираләр јазыб мүшаирәләр етмишләр.

Сон олараг Бәсиринин өз таһрысы илә нәчвасыны шәрһ верән вә онун инам дујуғларына тәрчүман олан бир гәзәлини нәгл еди-рик:

*Кәдаји-не'мәтамизәм, бәни ач ејләмә, ја рәб,
Сәһами фәғеһ' әфласә амач ејләмә, ја рәб.
Кубарү әғнијаси чүмлә мөһтачи-нәвалундур?
Кәрәм ејлә, бәни мөһтачә мөһтач ејләмә, ја рәб.
Фәғир етдинсә дә, јаз сабирин тумаринә исмим,
Јазарсан дахи ол дәфтардән ихрач ејләмә, ја рәб.
Тәһи-урјаними тәғва либасилә мүзәјјән ғыл,
Рәһими-миннәте-зәрбәфтү дибач ејләмә, ја рәб.
Бәсири киби зил рафәтин фәргимдә кафирдир,
Сәрим дәрдашинаји-әфсәри-тач ејләмә, ја рәб.*

Мәһәммәд Фүзули. XVI әсрин ән бөјүк вә көркәмли азәри шаи-ри Мәһәммәд Фүзулидир. Неапол университетинин түрк, фарс вә әрәб дилләри устады профессор дессно Бомбаси Фүзулинин шаһ әсәри сајылан «Лејли вә Мәчнун»ун инкилисчә тәрчүмәсинин мү-гәддәмәсиндә белә јазыр: «Фүзули әкәр түрк шаирләринин ән бө-јүјү олмаса да, ән бөјүкләриндән биридир».

Фүзулинин ады Мәһәммәддир вә һиллә мүфтиси Сүләйманын оғлудур. Фүзули Ираг түркләриндәндир. О, Бајат бојуна мәһсуб олуб, һилләдә дүнјаја кәлмәси еһтимал олунур. «Фүзули Бағдади» кими шөһрәт тапмышдыр. Фарсча диванынын мүгәддәмәсиндә Фү-зулидән ше'р гошмағы истәјән достуна белә јазыр: «Әз-мәне-сов-да-зәде тәвәггеје-ин фәһн әчәб әст ке, мөвлүд вә мәғамәм Ераге-әрәб әст».

Тәрчүмәси:

«Мәним кими севдәја дүшмүш адамдан белә фәһн (һүнәр) ис-тәмәк гәрнбәдир. Она көрә ки, мәним доғулуб јашадығым јер Ираги-әрәбдир».

Фүзули шаир кими танынмағдан габағ о әсрдә бөјүк алим мә-насыны верән молла мәғамына жүксәлмиш вә бу адла мәшһүр ол-мушдур.

Сечдији «Фүзули» тәхәллүсү барәдә о, фарсча диванынын мү-гәддәмәсиндә белә јазыр: «Дәр ебтедаје-шору'е-нәзм һәрчәнд рузи дел бәр тәхәллоси миһнәдәм вә бә'д әз моддәти бевасетәје-зоһур-шәрки бәтәхәллосе-дикәр тәғјир мидадәм. Бәнабәр раф'е-мәла-

¹ Истамбулда Әјјуб пейғәмбаримизни сәһабәсиндән Әјјуб Әнсаринин мәг-бәрәси олан бир мәһәлләнин адыдыр.

¹ Саһами-фәғеһ—фәғр охларына.

² Нәвал—әта, нәсиб.

бәсәте-елтебас «Фезули» тәхәллос кәрәм вә әз тәшвише-сете-мешәрикән пәнаһ бечанебе-тәхәллос бордәм вә данестм ке, ин ләгәб мәгбуле тәб'е кәси нәхәһәд офтад ке биме-шеркәте-у бемән тәшвише-бетәванәд дад:

*Кәрәд бәднамимәра әз ехтеләте-хәлг дур,
Әзләтәм шод мүчебе-мәшгуле-кәсбе-һонер.
Мәннәте-изәдра ке шод ник әнче бәд пендаштам,
Хәре-мән голхаке-мән зәр кәшт, сәнке-мән гәһәр.*

Тәрчүмәси:

«Ше'р демәјә башлајанда һәр нечә күндә бир тәхәллүс сечирдим. Бир мүддәт сонра гаршыма бир ортаг чыхдығы үчүн тәхәллүсүмү дәјишдирдим. Башгасынын тәхәллүсү илә гарышмасын де-јә «Фүзули» тәхәллүсүнү сечдим вә ортагларын ситәминин тәшвининдән бу тәхәллүсә пәнаһ апардым вә билдим ки, һәммин тәхәллүсү кимсә бәјәнмәјәчәк ки, онун ортаг чыхмағы мәни тәшвинишә салсын.

Пис ад мәни башгалары илә гарышмагдан гуртарды. Кушәни-шинлијим јарадычылыгга мәшгул олмаға имкан јаратды. Танрыја шүкүр ки, пис зәһн етдијим јахшы олду, тиканым күл, торпағым гызыл, дағым чәһаһир олду».

Фүзули Шәрг вә Ислам әләминин үч әсас дилиндә, јә'ни әрәб, фарс вә түрк дилләриндә ше'р јазмыш вә дүјгуларынын, фикир вә әгидәләрини көзәл вә јеткин бир диллә бәјән етмишидир. Түркчә диванынын мүгәддәмәсиндә дејир ки: «Елмәсиз ше'р галиби-бируһ вә ја әсәси јох дивар кими олур вә әсәссыз дивар гәјәтдә бие'ти-бар олур».

Фүзули шаир вә алим олдуғу гәдәр дә зәриф вә хошсөһбәт бир ринд иди. Шиә олуб Шаһ Исмајылы тә'јид вә онун адына «Бәнкү бадә» әсәрини јаздығы һалда Сәвәфиләрдән дә һөрмәт вә илтифат көрмәмишидир. Фүзули әсәсән падшаһлара гуллуғчу вә мәдһән олан шаирләрдән дејилдир.

Фарсча јаздығы «Әнисүл-гәлб» гәсидәсиндә белә дејир:

*Чәра бәјәд нәһадән сәр бетәзиме-Кејо-Кәсра,
Чәра бәјәд кәшидән мәннәт әз фәғдур-о-хағанш.
Бәһекмәт хали әз фәјре-хода кон ханејә-делра,
Әминә-кә'бәт кәрәнд ботханә мәкәрәдәнш.*

Тәрчүмәси:

*Нәјә карәк Кеј о Кәсраја тә'зим етмәк,
Нәјә карәк фәғфур вә хағандан миннәт чәкмәк.
Гәлбиндә јалһыз һикмәтлә танрыны сахла,
Сәһи Кә'бә әмини етмишләр, ону бүтханә еләмә.*

Фүзули түркчә вә фарсча диванларынын мүгәддәмәләриндә вердији мә'лумата көрә бүтүн өмрүнү һиллә, Кәрбәлә вә Бағдадда кечирмиш, Ираги-әрәбдән ғыраға чыхмамышдыр. Доғум тарихи гәти билинмәдији һалда (1489—1494) Әһли Бағдадинин тәзкирәсиндә јаздығына көрә әчәд һесабила 1556-чы (һ. 963-чү) илә таун хәстәлијиндән өлмүш вә Кәрбәләдә һәзрәти-Сейјидүш-шүһәданын һәрәми чиварында дәфн едилмишидир.

Фүзулинин Фәзли адында шаир оғлу олуб, түркчә, фарсча вә әрәбчә ше'р јазмышдыр. Фәғәт ше'р гүдрәти атасы гәдәр дејилдир. О заман дөбдә олан ше'р илә мүләммачылығ вә тарих јазмышдыр. Фүзули фарсча диванынын мүгәддәмәсиндә оғлу барәсиндә белә демишидир:

*Дәр һәллә до шағрәнд әкнун
Фәзли пәсәр-о-педәр Фүзули,
Әксәнд чәми'-карә-аләм,
Фәзли педәр-о пәсәр Фүзули.*

Тәрчүмәси:

*Һилләдә инди ики шаир вар
Оғул Фәзли вә ата Фүзули.
Дүнјанын бүтүн ишләри тәрсинадир,
Ата Фәзли вә оғул Фүзули...*

Фүзулинин мәзһәби он ики имам шиәлијидир. Гәсидә вә мәрсижәләрдә «Али-әба» вә «Һәдигәтүс-сүәда»да бу мәсәл өзүнү ајдын көстәрир. Фәғәт Фүзули ше'р вә фикир чәһәтиндән Нәсими вә һәбибинин тә'сири алтында галмыш вә нәһәјәт, вәһдәти-вүчүд фәлсәфәсинә инанмышдыр.

Әдәби шәхсijјәти вә әсәрләри. Фүзулинин әдәби шәхсijјәти романтик бир дөврәдә вә ичтиман романтизм ичиндә тәшәккүл етмишидир. Бағлад мүнһитинин әсрләр боју мә'руз галдығы тарихи вә ичтиман бөһранлардан башға Имам һүсәјн әл-әһиссәләмын шәһид едилдији јерләрдә доғулуб бөјүјән Фүзули бу мәнтәгәлә јашајан тарихи изтираб мирасыны санки тәнәффүс етмишидир. Шаир белә бир мүнһитдә ән чәтин һәјәт шәртләри ичиндә јетишмиш, елм, әдәбијәт вә тәфәккүрдә дәрин билки, јүксәк үрфан вә инсанлығ сәвијјәсинә чатмышдыр.

Фүзулинин әдәби шәхсijјәтини өјрәнмәк мәгсәдилә әсәрләринин тәдғиги көстәрир ки, ана дили түркү олан Фүзули Ирагда бөјүдүү үчүн ушаглыгдан әрәбчә вә фарсчаны вә бу дилләрдәки әдәбијјәтләри өјрәнмиш, ејни заманда, елм-кәлам, илаһијјәт, фәлсәфә вә тибб дәхи тәһсил етмиш, бу вадиләрдә сөз сәһиб олмушдыр.

Фикир вә һүнәр саһәсиндә Әттар, Мөвләви, Чами, Нәсими, һәбибидән илһам алмышдыр. Мәснәвиләриндә Низами, Чами вә һәтифи, гәзәлләриндә вә гәсидәләриндә Сәлман Сәчәви вә Чаминин тә'сирини көрмәк мүмкүндүр. Фәғәт бөјүк шаир мүхтәлиф илһам мәнәбләриндән алдығы мүхтәлиф үнсүрләри өз шәхсijјәти илә

бирлешдириб, тамамила хүсуси вә шахси һүнәр сајыла билән әсәрләр јаратмышдыр.

Фүзулидә вәһдәти-вүчудә дајанан тәлгиләр, илһамынын мәнбәјини тәшкил едән лаһути гәзалләриндә вә шаһ әсәри олан «Лејли вә Мәчнун»да мүгәддәс тутуб тәрәннүм етдијя илаһи ешг вә ја әфләтуни ешгдир. Шаирин дүјгүләри илә фәлсәфи-суфијанә маһијәтдә фикри тәрбијәти бир-бирилә чох һәмәһәнк бир тәрздә говушмушдур.

Әләмлә бирләшмиш олан бу илаһи ешг Фүзулинин руһунда јашамыш, әсәрләрини јаратмыш вә јашатмышдыр. Иштә бундан өтрүдүр ки, дүјгүләрини бәјан едәркөн ейтншам вә сәмимилијя мүһәфизә едән шаир гәсидәләриндә кәлмә ојунларына баш вурур вә илаһи һүнәрмәнд јеринә чох маһир бир мүгәфәккир вә һүнәрмәнд кими заһир олур.

Фүзули лирик ше'рин устады олмағына бахмајараг гәзәл гошмагла кифәјәтләnmәјиб, мәснәви вә истиһарә әсәрләри дә јазмышдыр. Фүзулинин әгидәсинә кәрә «шаир илаһи бир веркијә мәзһәр олмаса, биејб ше'р гошаммаз. Фәгәт бу илаһи веркини елм илә бәзмәк вә камилләшдирмәк ләзимдыр, зира елмсиз ше'р руһсуз чисмә бәнзәр». Һәгиги ше'р ешг дүјгүләрини тәрәннүм едән ше'рдир. Белә бир ше'рин ән ујғун шәкли гәзәлдир.

Фүзулинин өз дејишинә кәрә түркчә диванынын мүгәддәмәсинә Фүзулидән түркчә гәзәл истәјән бир түрк көзәлинин дилиндән белә дејир:

*Гәзәлдир сәфабәхши-әһли нәзәр,
Гәзәлдир күли-бустани-һүнәр.
Гәзәли гәзәл сәјди асан дејил,
Гәзәл мүнкири әкли-ирван дејил.
Гәзәл билдирир шаирин гүдрәтин,
Гәзәл артырыр назимин шөһрәтин.
Көнүл, кәрчи әш'арә чох рәсм вар,
Гәзәл рәсмин ет чүмләдән ихтијар.
Ки, һәр маһфәлин зинәтидир гәзәл,
Хирадмәндләр сән'әтидир гәзәл.
Гәзәл де ки, мәшһури-дәвран ола,
Охумаг да, јазмаг да асан ола.*

Фүзули шаирин сәс верән бир саз, бир мусиги әләти олдуғуна инаныр. Шаир бир саз олунча бир сазын мәһсулу бир нава, бир хош сәда олачагдыр. Ше'р бу саздан чыхан көзәл сәсдир. Фүзули ше'рләриндә өз вүчудуну иејә вә чәнкә бәнзәдир:

*Неји-бәзми-гәмәм, еј маһ, нә булсан јелә вер,
Ода јанмыш гуру чисмимдә нәвадән гејри.
Бәзми-ешг ичрә, Фүзули, нечә аһ ејләмәјим,
Нә тамәттә булунур мәндә сәдадән гејри.
Неј кими чисмим олдү охундән дәлүк-дәлүк,
Дәл вүрдүгәчә јерли-јериндән сәда верир.*

Бу о демәкдир ки, Фүзулијә кәрә ше'р кәлмәләрдә сөјләвән бир мусигидир. Даһа габагда дедикләримизи дә һесаба гәтсән, бөјүк шаир ше'рин дүјгү, фикир вә мусигидән ибарәт олдуғуна инаныр. Фүзулинин ше'риндә диггәти чәлб едән мөвзулар ешг, иштиһаб, риндлик, вәфа, дини вә фәлсәфи фикирләрдир.

Фүзулидаки ешг-илаһи ешгдир вә инсаны әбәдијјәтә говушдурур. Фүзули ешг дәрдилә хошдур. Бу дәрдә дова истәмәз. Буну Мәчнунун дилиндән белә сөјләр:

*Ја рәб, бәлаји-ешг ил гыл ашина мәни,
Бир дәм бәлаји-ешгдән етмә чүдә мәни.*

Ешг вадисиндә һәтта Мәчнуну дәхи өзүндән ирәли кәрә билмәз:

*Мәндә Мәчнундан фүзун ашиглик истә'дады вар,
Ашиги-сәдиг мәнәм, Мәчнунун анчаг ады вар.*

Бөјүк алим ешг барәсиндә белә дејир:

*Ешг имиш һәр нә вар әләмдә,
Елм бир гејлуғал имиш анчаг.*

Фүзулидәки ешг һүзн, әләм вә иштиһабла говушмуш вә шаирин руһуна гита вермишдир:

*Чәфәвү чөөр илә мө'тадәм, онларсыз нолур һалым,
Чәфәсинә һәдү чөөринә пајан олмасын, ја рәб.*

Бу дүјгү Бағдад мүнһитинин тарихи вә ичтимаи романтизмлә бағлыдыр:

*Кирифтари-гәми-ешг олалы авареји-дәһрәм,
Гәми-ешгә мәни бундан бетәр, ја рәб, кирифтар ет.*

Фүзули риндлијини, арифлијини, дүнја варлығлары гаршысын-да дурумуну бәјан етмәк үчүн «Лејли вә Мәчнун»ун «нәдир» гафи-јәли гәзәли чох мүнәсибдир:

*Өјлә сәрмәстәм ки, идрак етмәзәм дүнја нәдүр,
Мән кимәм, сағи олан кимдир, мејү сәһба нәдүр.*

*Кәрчи чинандан дилишејдә үчүн кам истәрәм,
Сорса чанан, билмәзәм кам-дили-шејдә нәдүр.
Һикмәти-дүнјавү мафиһа билән ариф декүл,
Ариф олдүр билмәјә дүнјавү мафиһа нәдүр.
Аһү фәрјадун, Фүзули, иччидибдүр әләми,
Кәр бәлаји-ешг илә хошнуд исан, сөвға нәдүр?*

Фүзулинин инсанларда арадығы биринчи фәзиләт вәфадыр. Фәгәт буну тапмадығындан чох мүтәәссирдир. Инсан вәфасызлы-

ғынын дүнианын вәфасызлыгына ујғун бир тәбиәт олдуғуну билир
вә бу фикрини белә бәјан едир:

*Вәфа һәм кимдән ким, истәдим, онда вәфа көрдүм,
Кими ким. бивәфа дүңјада көрдүм, бивәфа көрдүм.*

Фүзули әсәрләриндә дөнә-дөнә пахыллардан, нанәчиб вә јара-
мазлардан чәкдији әзаблары хатырладырса да, әдаләтин вә инса-
нијјәтин сон гәләбәсинә инаныр вә һәмишә бу инамла јашајараг
дејир:

*Һәсуд сурәти-әһвалыма нәзәр ғылмаз
Чәфа ғылыр мәни-бичарәјә, нәзәр ғылмаз,
Сыныр ки, нәләвү зарым она әсәр ғылмаз,
Ону мүрүр илә әләмдә дәрбәдәр ғылмаз.*

*Зәманә ичрә мүчәррәддүр интигами-заман,
Һәмишә јахшыја јахшы верәр, јаманә јаман.*

Фүзули ше'рләринин бир чохунда инсанда көрүнән плаһи кө-
зәллији сәнәм, бүт кими мәфһумларла ифадә едир вә бу илаһи кө-
зәллик гаршысында белә демишдир:

*Сәдәдир һәр ганда бир бүт көрсәм, ајиним мәним,
Хаһ кафир, хаһ мө'мин тут, будур диним мәним.*

*Ол бүт әбрусун гојуб мөһрабә дөндәрмәм үзүм,
Гој мәни, заһид, мәнә чох вермә танричүн әзаб.*

* * *

Әсәрләри. Даһа әввәлдән сөјләдијимиз кими, Фүзули үч дилдә
мәңзүм вә мәнсур әсәрләр јазмышдыр. Бунлардан түркчә вә фарс-
ча диванлары илә бә'зи кичик мәснәви әсәрләри вә «Лејли вә Мәч-
нун» илә «Һәдигәтүс-сүәда» әсәрләрдән бәри мүхтәлиф түрк халқ-
лары арасында јайылмыш вә бөјүк шөһрәт газанмышдыр.

Түркчә диваны. Бу диванын башында түркчә, фарсча вә әрәбчә
бејт вә мәңзүмәләрлә зинәтләндирилмиш мәнсур бир мүгәддимә
вардыр. Мүгәддимәдә шаирин ше'р барәсиндә көрүш, дүшүнчә вә
хатирәләрини бәјан етмәси рәғбәтә лајигдир. Мүгәддимәдән сонра
алиманә бир баһар вәсфи илә башлајан бир төвһид гәсидәси вә
ондан сонра һәзрәти Мәһәммәд пејғәмбәрин мәдһинә сөјләдији
гәсидәләр вардыр.

Һәзрәти пејғәмбәр (әс.) барәсиндә јаздығы ше'рләрин ән кө-
зәли «Су» гәсидәсидир:

*Сачма, еј көз, әшкдән көнлүмдәкән одlara су,
Ким, бу дәклү тутушан одларә ғылмаз чарә су.
Абкундур күнбәди-дәввар рәнки билмәзәм
Ја мүһит олмуш көзүмдән күнбәди-дәвварә су.
Зөвғи-тиғиндән, әчәб јох, олса көнлүм чак-чак
Ким, мүрүр илә бурахыр рәхнәләр диварә су.*

Сонра һәзрәт Әли (ә.с.) үчүн дедији «Гәсидә дәр мәдһи-шаһи-
вилајәт» кәлир. Дикәр гәсидәләри 12 имам мәдһинә, Бағдад вә
Султан Сүләјман Ганунинин мәдһинә вә сонра Бағдад валиси Әјас
паша вә о дөврүн бир нечә мүһүм адамлары үчүн јазмышдыр.
Бағдадын 1534-чү (һ. 941) илдә Султан Сүләјман Гануни тәрә-
финдән фәтһиндән сонра јазылан бу гәсидәдә Фүзули Бағдады
Бүрчи-Өвлијаја бәһзәдир:

*Өвлија бүрчи демиш зира ки, хаки-әшрәфи
Бәс'ә бағ'ә өвлијаул-лаһә олмушдур мөзәр.*

Фүзулинин ше'р гүдрәти даһа чох гәзәл вә мүсәммәтләриндә¹
өзүнү көстәрир. Түркчә диванында тәркиббәнд² шәклиндә дејил-
миш мәңзүмәләрдә ичиндә «Мәрсижә-али-әба» дејилән Кәрбәла
мәрсижәси «Су» гәсидәси әјарындадыр вә шаирин пәнч тәни-али-
әбаја бәсләдији дәрин мәһәббәти көстәрир.

*Маһи-мәһәррәм олду, мәсәррәт һәрәмдыр,
Матәм бу күн шәриәтә бир еһтирамдыр.
Тәчдиди-матәми-шүһадә нәф'сиз дејил,
Гәфләт сәраји-дәһрдә тәнбиһи-имдыр.
Гөвғаји-Кәрбәла хәбәрин сәһл санма ким,
Нәгзи, вәфаји-дәһрә дәлили-тәмамдыр.
Һәр зәрреји-әшк ким, төкүлүр зикри-ал илә,
Сәјјареји-сепеһри-үлүв-мәғамдыр.
Һәр дәмдә аһ ким, чәкилир әһли-бејт ичүн,
Мифтаһи-рөвзеји-дәри Дарүссәләмдыр.
Шад олмасын бу вағиәдә шад олан көнүл,
Бир дәм бәләвү гүссәдән азад олан көнүл.*

Фүзули диванында гәзәлләрдән, тәркиббәндләрдән вә тәрчи-
бәндләрдән, мүсәддәс, мүхәммәс вә мүрәббә'ләрдән сонра кәлән
ше'рләр-гит'әләр вә рубаиләрдир. Фүзулинин күллијјатында јуха-
рыда сәјдыгларымыздан башга «Бәнкү бадә», «Шикајәтнамә»,
«Сағинам» вә «Лејли вә Мәчнун» әсәрләри дә вардыр. Фүзулинин
әски вә камил әдәбијјаты 1589-чу (һ. 997) илдә Бағдадда әл илә
јазылып вә бу күн Ленинград Асија музејинин әлјазмалары ара-
сындадыр.

Мүсәммәт: беш мисрасы бир гафијәли вә алтынчы мисрасы ајры гафијәли
олан ше'р.

² Тәркиббәнд: бир нечә бејт мувафиг бәһрдә вә мүхтәлиф гафијәләрдә сөј-
ләдикдән сонра (бир бәнд) тәзә бејт сөјләр.

Түркія вә Европа китабханаларында да мүхтәлиф әлжазмасы нүсхәләри вардыр. Фүзулинир ливаны илк дэфә Булагда (Ғаһирә-нин гәсәбәләриндәндир) һ. 1256-чы, Тәбриздә 1247-чи вә Истанбулда 1268-чи илдә чап олунмушдур. Сонра дэфәләрлә јухарыда көстәрилән шәһәрләрдә вә һабелә Бақыда басылмышдыр.

«Бәнкү бадә». Һәһиш илә шәраб арасында олан бир мүбаһи-сәдән ибарәт олан бу мәснәви түркчә јазылмыш вә Шаһ Исмајыла итһаф едилмишдир. Бу әсәр 500 бейтдир вә шаирин чаванлыг әсәр-ләриндәндир. Әсәрдә бадә чаван вә чошғун руһлу бир падшаһ олан Шаһ Исмајылы вә бәнк (һәһиш) дә ағыр башлы, һәрәкәтсиз вә мүтәвәккил султан санылаң Икинчи Бајәзиди тәмсил едир. Бу мүбаһисә вә савашда Бәнк мәғлуб олур вә әсир едилир.

«Сагинамә» вә ја «Һәфт чам». Једди гәдәһин нәш'әсини тәрән-нүм едән бу фарсча мәснәви 318 бейтдир. 31 бейтиндә «мәнә шә-риәтә низам верән шәрабы вер, шәриәтә һарам олан шәрабы јох» дейир. «Сагинамә» белә башлајыр:

Сәр аз хабе-гәфләт чо бар даштәм,
Левајә-фарасәт бәр әфраштәм,
Фекәндәм бе асарә-һекмәт нәзәр,
Бе мә'мурејә-сәһ' кәрдем гозәр,
Нәдидәм бәһ аз мекәдә мәнзели,
Чо пире-моған моршиде-камели,
Бе у душ налидәм аз чоуре-доур
Ке бар мән чера миконәд доур чоур.
Херәдмәнд пири-пәсәндиде рај
Зе карәм ченин кәшт мошкелгошај.
Ке дәр рештејә-арезујәт кереш,
Зе гәләст бәр доур тоһмәт мәнеһ
Херәдра хәјаләте-биһудә һәст
Хелафе-гәза һәр хәјали кә һәст,
Бе дарош-шәфајә-моған арезуј
Модавајә-ан елләт аз бадә чуј.

Тәрчүмәси:

Гәфләт јухусундан ајыландан сонра
Зәка вә әл байрағыны галдырдым,
Һикмәт әсәрләринә нәзәр салдым,
Јарадылышын мә'мурәсиндән (аваданлыг) кечдим,
Нә мејханадан јахшы мәнзил көрдүм,
Нә дә пири-муған кими бир камил мүршид көрдүм.
Дүнән кечә она дөвранын зүлмүндән шикајәтләндим:
Нијә дөвран (фәләк) мәнә зүлм ејләди.

Көзәл фикирли, ағыллы гәча ишимин мүшкүлүнү белә ачды:
Сәнин арзу риштәндә (ин) дүјүн әгилдәндир,
Дөврана бейтан демә.
Әглин гәзаву гәдәр хилафына хәјаллары һәр нә гәдәр варса,
биһудә вә јерсиздир.

Муғлар шәфаханасына кәл, хәјалатын дәрманын бадәдә ахтар.

Шаир 35 бейтлик бир мүғәддимәдән сонра мәснәвисини једди тисмәтдә сөјләр вә неј, дәф, тар вә чәнк, уд, тәнбур вә ганун кими сазларла вә мүтриблә мүнәзирә едәр. Әсәр тамам суфијанәдир вә шаирин мусиги вә мифоложи мә'луматыны да көстәрир.

Гәзәлијјат. Фүзулинин гәзәлијјаты вә «Лејли вә Мәчнун»у онун шаһ әсәрләри сајылыр. Даһа әввәлдә бу барәдә бәһс етдијимиз үчүн фәгәт бир нечә гәзәл нәгл едилрик:

Ја рәб, һәмшиә лүтфүнү ет рәһнүма мана,
Көстәрмә ол тәриги ки, ејтмәз сана, мана.

Гәт' ејлә ашиналығым ондан ки, фејрдир,
Анчағ өз ашиналәрин ет ашина мана.

Бир јердә сабит ет гәдәми-е'тибарими
Ким, рәһбәри-шәриәт ола мүгәда мана.

Јох мәндә бир әмәл сәнә шајәстә, аһ, әкәр
Ә'малимә көрә верә әдлин чәза мана.

Хөвфи-хәтәрдә мүзтәрибәм, вар үмид ким,
Лүтфүн верә бәшарәти әвфү әта мана.

Мән билмәзәм мәнә кәрәкин сән һәкимсән,
Мән' ејлә, вермә, һәр нә кәрәкисиз сана, мана.

Олдур мәнә мурад ки, олдур сәнә мурад,
Һаша ки, сәкдән өзкә ола мүддәа мана.

Һәбси-һәвадә гојма Фүзулисифәт әсир,
Ја рәб, һидајәт ејлә тәриги-фәна мана.

Көнлүм ачылыр зүлфи-пәришаныны көркәч,
Нитгим тутулур гөнчәји-хәнданыны көркәч.

Бахдыгча сәнә ган сачылыр дидәләримдән,
Бағрым дәлинир навәки-мүжжаныны көркәч.

Рә'налыг илә гәмәти-шүмишады ғылан јад,
Олмазмы хәчил, сәрви-хураманыны көркәч.

*Чох ешгә һавас едәни көрдүм ки, һавасин
Тәрк етди сәнин ашиги-наланыны көркәч.*

*Кафир ки, дејил мө'тәрифи-нари-чәһәннәм,
Имана кәлир атәши-һичраныны көркәч.*

*Назылыгы илә генчеји-хәнданын едән јад,
Етмәзми һәја дә'ли-бәдәхшаныны көркәч.*

*Сән һали-дилиң сөйләмәсән, нола Фүзули,
Ел фәһм ғыдыр чаки-кирибаныны көркәч.*

«Лејли вә Мәчнун». Мәснәви тәрзиндә јазылан бу ешг вә изти-
раб әсәри Фүзулинин шаһ әсәри сајылыр. Әски әрәб әфсанәви олан
«Лејли вә Мәчнун» Фүзулиндән габаг Низами, Чами, Ниләли вә
Һатифи кими бөјүк шаирләр тәрәфиндән нәзмә алынмышдыр.
Түркчә илк дәфә XV әсрдә чыгатај шаири Әлишир Нәван тәрә-
финдән јазылыб. Фәгәт Фүзули бу түркчә мәснәвидән хәбәри ол-
мадан әсәри јазмаға башлады. Өзүнүн дедијинә көрә, ики рум
(түрк) зәрифи ону бу ишә тәшвиғ етди. Бу ики түрк зәрифи Сул-
тан Сүлейман Гануни илә Бағдада кәлән түрк шаирләри Хәјали вә
Әһја бәј олмасы еһтимал олунур:

*«Лејли вә Мәчнун» әчәмдә чоһдур.
Әтракдә ол фәсанә јохдур.
Тәғрирә кәтир бу дастаны,
Ғыл тазә бу әски бустаны.*

Бу мәснәви «мәф'улун, мәфанлун, фәулун» вәзниндә јазылмыш
вә араларында мұхтәлиф бәһрләрдә гәзәлләр вә ашиғ вә мәшуг
арасында јазылан мурәббә вә ики мәктуб вардыр. Әсәрин башын-
да мәнзүм вә мәнсур кичик бир мүғәддимә верилмишди.

Фүзули бу әсәр үчүн Низамидән чох Һатифиниң «Лејли вә Мәч-
нун»уну өрнәк гәбул етмиш, фәгәт әсәрләрин тәртиб вә тәһририндә
мүһүм ибтикарлар ишләнмиш вә әсәрә милли вә орижинал бир
рәнк вермишди. Әсәр 1535-чи илдә тамамланыб сәдри-ә'зәм Бейс
пашаја иһтаф едилмишди. Әсәр илк дәфә 1844-чү илдә Тәбриздә,
сонра да Истанбулда вә башга јерләрдә чап олунмуш, инкилисчә,
алманча вә русчаја тәрчүмә едилмишди.

Фарсча диваны. Түркчә диванда олдуғу кими бу диванда да
кичик ше'рләрлә бәрәбәр мәнсур бир мүғәддимә верилмишди ки,
бурада өзү бәрәсиндә мүһүм мә'лумат вардыр. Бу мүғәддимәдә
фарсча гәзәлләри үчүн белә јазмыш: «Модәти бәссорудәне-әш'аре
торки вә әрәби вә гәсәедо мо-әммаје-фарси гозәринидәм. Та ан ке,
рузи гозарәм бе мәктәби офтад, пәри феһреје-фазиси-нижад чон
гәвәчәһе мән дид әз гофтәһәје-мән чәнд бејти тәләбид. Мән низ
чәнд бејти әз әрәби вә торки беу әда нәмудәм. Гофт ке, ниһа зәба

не-мән нист вә бе каре-мән нәмијәд. Мәра гәзәлһәје-чәкәрсузе
ашегнамеје-фарси мибајәд:

*Еһһам дәр мәанио еғлаг дәр кәлам,
Каре-әкаберо олмаје-зәмане әст.
Табә-әзабә-фәкр нәдарәнд делбәран,
Мәргубе-делбәран сохәне-ашегане әст.*

Битәкәллоф әз ин сохән мәра хәчаләти-дәст дад вә атәши дәр
дел офтад ке, хәрмәне-әндухтеје мәра һәмә бесухт вә дәр шебес-
тане-хәјаләм шәм'е-шоуге гәзәле-фарси бәр әфрухт».

Тәрчүмәси:

«Бир мүддәт түркчә вә әрәбчә ше'рләр вә фарсча гәзәлләр вә
мүәммалар сөйләрдим. Бир күн бир мәктәбә кәлдим. Маләкүзүлү
бир фарс тәвәччөһүмү көрәндә ше'рләримдән бир нечә бејт истәди.
Мән дә бир нечә әрәбчә вә түркчә бејтләримдән охудум вә гәсидә,
мүәммаларымдан бә'зи ләтифәләр она артырдым. Деди ки, бун-
лар мәним дилим дејил, мәним ишимә јарамаз, фарсча ашиғанә
вә көңүлјахан гәзәлләр лазым:

*Мә'нада иһһам вә сөздә чәтинлик,
Зәманә бөјүкләринин вә алимләринин ишиди,
Дилбәрләр фикир әзабына дөзә билмәзләр,
Онларын үрәјинә јатан ашиғанә сөһбатләрдир.*

Тәкәллүфсүз мән бу сөздән утандым вә үрәјимә бир од дүшдү
ки, мәним бүгүн варлығымы јахды вә хәјалымда фарсча гәзәл јаз-
мағ шәм'ини јандырды».

Белә нәзәрә кәлир ки, бу диван һәлә Иранда чап олмамыш
Әлјазма нүсхәләри Азәрбајҗан, Түркіјә вә Авропа китабхана вә
музејләриндә мөвчуддур. Ленинград күллијатында да фарсча ди-
ваны вардыр. 1962-чи илдә Анкарада профессор Һәсибә Мазыоғлу
тәрәфиндән бир елми-тәғһиди нәшри һазырланыб чап едилмишди.
Бу диванда 49 гәсидә, 410 гәзәл, бир тәркиббәнд, бир мурәббә, бир
мүсәддәс, 46 гит'ә вә 105 рүбан вардыр.

Әрәбчә диваны. Фүзулинин әрәбчә диваны олдуғу тәкчә Садиги
тәзкирәсиндә јазылмышды. Сон заманларда Ленинград күллија-
тында әрәбчә диваны тапылды. Бу күллијат һаггында илк мә'лу-
маты рус алими Ј. Бертелс (1930) вермишди. 465 бејтдән ибарәт
олан бу диванда он бир гәсидә вә бир хатимә вардыр.

Гәсидәләрин једдисин һәзрәт Мәһәммәд вә үчү дә һәзрәт Әлинин
мәдһинә јазылмышдыр. Фүзулинин фарсча вә әрәбчә ше'рләри
түркчә ше'рләри дәјәриндә дејилди. Әрәбчә оланларын сәвијјәси
ашағыдыр.

«Һәдигәтүс-сүәдә». Кәрбала фачиәсини шәрһ едән мәнзум парчаларла бәзәнмиш түркчә мәнсур бир әсәрдир. Шаир бу әсәр үчүн Һүсејн Ванзин «Рөвзәтүш-шүһәдә»сыны өрнәк сечмиш, фәгәт әсәр өрнәктән дә үстүн олмушдур.

«Һүси вә ешг» вә ја «Руннамә». Фарсча јазылмыш вә тибб барәсиндә мә'лумат верир.

«Шикајәтнамә». Түркчә мәнсур бир мәктүбдур. Нишанчы Чәләлзадә Мустафа Чәләбијә јазылдығы үчүн «Нишанчы паша» мәктүбу ады илә мәшһурдур. Бу мәктүбу овгаф идарәсиндән алачағы тәгаүдүн берилмәмәсинә көрә јазмышдыр. XVI әсрдә түрк нәсринин шаһ әсәри сајылан бу мәктүб јер-јер кичик мәнзум парчаларла сүсләнмишдир. Бу мәктүбун ән чох бәјәнилән парчалары бунлардыр:

«Һүзурларына кетдим, бир чәм' көрдүм, һекајәтләри пәришан, нә сәфадан анда әсәр вә нә сидгән анда нишан вар. Салам вердим, рүшвәт дөкүлдир дејү, алмадылар. Һөкм көстәрдим, фәидә-сиздир дејү, мүлтәфит олмадылар. Әкәрчи заһирдә сурәти итаәт көстәрдиләр, амма зәбани-һал илә чәм'и суалыма чаваб вердиләр».

«Мәтлә'үл-е'тигад»—елми-кәлам барәсиндә бир рисаләдир вә Фүзулинин мәзһәби е'тигадыны аңладыр.

«Әнисүл-ғәлб»—134 бейтли фарсча бир ғәсидәдир. Бу ғәсидәни Иран тәрәфиндән Султан Сүләјмана көндәрмишдир.

Түркчә-фарсча мәнзум лүғәт—Лаһурда Пәнчаб Университети-китабханасында бир мәчәлләдә Фүзулијә мәнсуб түркчә-фарсча лүғәт чап олмуш, фәгәт үзәриндә һәнүз елми тәдғигат апарылмамышдыр. (профессор Фахир Фахрајиз Анкара.)

Тә'сирләри. Өмрүнүн чохуну Азәрбајчан әдәбијјатына вәғф едән бөјүк түрк алими вә әдиби профессор Фуад Көпрүлү «Ислам енсиклопедијасы»нда Фүзули һағгында белә јазыр: «Түрк әдәбијјатынын мүхтәлиф сәһәләриндә әсрләрдән бәри Фүзули гәдәр тә'сир бурахмыш шаир чох азыр. Нәсим и вә Нәваидән сонра фәгәт Фүзулидир ки, түрк дүнјасынын һәр тәрәфинә әсәрләри јайылмыш, охунмуш, севилмиш, тәғдир едилмиш вә нәзирәләр јазылмышдыр. Јалныз Фүзулини јетишидрән Азәри сәһәси дејил, османлы вә чығатај әдәбијјатлары да әсрләрдән бәри онун гүввәтли нүфузу алтында ғалмышдыр.

Фүзулинин тә'сири тәкчә јухары әдәби мүһитләрдә вә классик шаирләр үзәриндә ғалмајыб, саз вә тәкјә шаирләри васитәсилә ке-ниш халқ күтләләринә јайылмышдыр.

Фүзулинин ән чох ишләтдији вәзнләр вә нәзм шәкилләри ашығ әдәбијјатына кириб онун тәфәккүр вә дүјгү хүсусијјәтләри саз шаирләринә кечмишдир. Чаван ашығлар Фүзулинин ғәзәлләрини охумуш пә өз тәхәллүсләрини онун диванындан сечмишләр.

Фүзулинин барәсиндә кечән әсрдә Азәрбајчанын бөјүк шаири вә ғабагчыл мүтәфәккири Сејид Әзим Ширванинин јаздығы тәз-кирәдә дә фәјдалы мә'лумат вардыр.

Фүзули барәсиндәки сөзләримиз ашағыдакы ики суал илә битир-мәк истәјирәм:

1. *Бүтүн дүнја шаирләрини вә әскидән бәри јаратдығлары әсәр-ләри тәдғиг едәрсәк, нечә шаирин Фүзули кими үч дилдә шаһ әсәр-ләр јаратдығыны көрәрик?*

2. *Бизим көзәл дилимизә хор баханлар вә зәнкин әдәбијјаты-мызы дананлар Фүзулинин дилимиздә јаздығы мәнзум вә мәнсур әсәрләри охујуб аңлаја билсәдәр, өзләриндән утанарлармы?*

XVI әсрдә Хәтән вә Фүзулидән башға бир чох Азәрбајчан шаирләри јетишмиш вә әсәрләрини азәри түркчәсилә јазмышлар. Ја-кин бунларын һеч бири бу ики бөјүк шаирлә ғабили-мүгајисә дејилдир. XVI әсрин әввәлиндән башлајарағ вә 250 ил давам едән Сәфәвиләр дөврүндә Иранда түрк дили вә әдәбијјатынын мүһүм бир мөвҗеји варды. Падшаһ ханәданынын вә әскәрләрини ана дили олан азәри түркчәси рәсми дил вә әдәбијјат дили олуб сарајда вә диван-на фарсчадан сонра кәлирди. Түрк шәһәр вә кәндләриндә вә Шаһ Аббас Исфәһаны пәјтахт сечиб, мәркәзијјәтчилик сijasәти апарыб, мүнәввәр, алим вә һүнәрмәндләри Тәбриздән Исфәһана көчүрдү вә бөјүк ишләри шәһәрлиләрә вә фарслара верди, фарс-чылығ сijasәтинин вә фарс һакимијјәтинин тәмәл дашыны гојду, бунунла белә бир чох шаирләр әсәрләрини түркчә вә ја түркчә вә фарсча јаздылар.

«Тарихи-аләмараја-Аббаси» вә бир чох тәзкирәләрдә вә һабелә хариҗи сәфирләрин сәјаһәтнамәләриндә бу барәдә чәлиб мә'лумат вардыр. Бу дөврдә дөвләтин дахил ишләриндә рәсми дил фарсча олмага јанашы башға дөвләтләрлә мәктүблашма вә мүнәсбәт-ләрдә фарсча илә јанашы түркчә дә ишләнирди. Азәрбајчан шаир-ләри өз ләһчәләриндән савајы чығатај вә османлы ләһчәләрилә дә таныш идиләр. Шаһ Тәһмасиб фарсча шә'р јаздығы кими түркчә дә шә'р гошмушду вә Султан Сүләјман Гануни илә мүшаирә едирди.

XVI әсрин шаирләри барәсиндә әсаслы мә'луат «Төһфеји-Сами» вә «Мәчмә'үл-хәфас» вә «Әнд» тәзкирәләриндә мөвҗуддур. «Төһ-феји-Сами» Шаһ Исмајылын кичик оғлу Сам Мирзә тәрәфиндән

язылыб вә әсрин илк жарысына аид шаирләрден бәһс едир. Сам Мирзә өзү дә шаир олуб, лакин бөјүк бир шөһрәт тапмамышдыр. «Төһфеји-Сами»дә түркчә јаздығлары тәсриһ едилән Азәрбајчан шаирләри бунлардыр:

Ајгүт Султан (вәф. 1549).

Сам Мирзәнин чох тәғдир етдији **Јусиф Бәј**.

Хәјали (вәф. 1544). Бу шаирин түркчә диваны вардыр вә күй вә чөвкәна бир нәзирә јазмышдыр.

Тукфили Хорасан түркләриндән олуб, ше'рләриндә әлиаллаһи вә һүрүфи әғидәләрини ачығ јазмышдыр.

Чәдиди (1532) вә

Әмни, **Кәлими Тәбризи** вә **Сусәни** вә даһа башғалары. Бу шаирләрин бәзиләринин әсәрләриндә Анадолу, бәзиләрининкиндә дә чығатај ләһчәләринин тәсири көзә чарпыр. Вәфат илләри гејд олунмајан шаирләр тәзкирәнин јазылыш тарихиндә (1550) һәјәт-дә имишләр.

«Мәчмә'үл-хәвас» тәзкирәси Шаһ Аббас китабчасы Азәрбајчан шаири Садиги тәрәфиндән јазылыб XVI әсрин икинчи јарысына аид шаирләрден бәһс едир. Садиги тәзкирәси чығатај ләһчәсилә јазылыб мәшһүр чығатај вә османлы шаирләриндән дә бәһс едир. Тәзкирә ады олан Азәрбајчан шаирләри бунлардыр:

Садиг тәхәллүсү олан **Әлихан Мирзә** вә оғлу **Мәһәммәд Салех Мирзә**, **Шаһгулу бәј Румлу** вә **Фәгири**;

Пири бәј вә **Керами** вә **Хојлу Мирзә Мәһәммәд** вә **Бағдадлы Гылынч бәј** вә **Шәмси тәхәллүсү Мәһәммәд бәј**; Тәбризли һәким **Бәди** вә Тәбризли **Шәриф**;

Һәчвләри вә нүктәләрилә мәшһүр **Мөвлана һуши** вә **Марағалы Гази Ерачи** (чолаг олдуғу үчүн).

* * *

Садиги Әфшар. Садиги Тәбриздә Вәрчи мәһәлләсиндә 1532-чи (һ. 940) илдә анадан олмуш, бабасы Садиг бәј Худабәндәли елиндән олуб елидә бирликдә Шаһ Исмајыл заманында Шамдан Азәрбајчана кәлиб јерләшмишди. Садиги күллијатындакы түркчә әсәрләри «Мәчмә'үл-хәвас», «Диван» вә «Мүншәат»дыр. Ајрыча Шаһ Аббас дөврүнә аид «Аббаснамә» адлы фарсча бир мәснәвиси вә фарсча ше'рләри вардыр. Садиги мәшһүр нәггаш Мүзәффәр Әлинин шакирдләриндән олуб заманынын мүстәсна шәхсијјәтләриндәндир.

«Мәчмә'үл-хәвас»ы јазмағ үчүн Нәваннин «Мәчәлисүн-нәфәјс»ини өрнәк сечмишди. Садиги бу китабда түрк дили вә әдәбиј-јатыны бүтүнләрдә әлә алмыш, мөвчуд үч әдәби шивәсинин (ләһчәсинин) шаирләрини танытмыш вә әсәрләриндән өрнәкләр вермишди. Садиги үч ләһчәни чох јахшы билиб вә һәр үч ләһчәдә ше'рләр јазмышдыр. Инди шаирин гәрби түркчәсиндә сөјләдији ики гәзәлини нәгд едирик:

*Көз јашым, вермә нәми аһи-сәһәркахлара,
Јанар әфлак көнүлдән чәкилән аһлара.*

*Гојма һали-көзүмү-шәм'и-рухун әксиндән
Гојсалар, ејб дејил шәм'и-нәзәркахлара.*

*Гејри тутду әтәјин саидини өпмәк үчүн,
Дөвләт әл вермәсә ејј һиммәти-кутаһлара.*

*Дәрди-дил хублара һачәти-изһар дејил,
Әрзи-һал ејләмә сән сәнкдил акаһлара.*

*Садиги, сөјләмә зөһһадә гәдәһ кејфини сән,
Рәһи-мејханәни көстәрмә бу күмраһлара.*

*Долду көзүм губари-сәри-куји-јардан,
Кәл, көр нәләр јетишди мәнә рузикардан.*

*Ешг атәшинә јанма, јахылма демәк нәдир,
Од маңәрасын истәмәди кимсә хардан.*

*Чанандан ајры тә'неји-дүшмән нәдир мәнә,
Јох ичтинабы калбудун сәнксардан.*

*Дүшдүм мүнһити-ешгә вә гуртармаға мәни
Мөвчи-бәлә араја чәкәр бир кәнардан.*

*Әғјары мө'тәбәр еләмәк күч кәлир, нолур,
Кәр дүшсә Садиги нәзәри-е'тибардән.*

Әнди Бағдади тәзкирәсиндә Бағдад шаирләри арасында бөјүк Фүзулидән саваји бир нечә азәри шаириндән дә бәһс едилмишди. Азәрбајчан шаирләринин бәзиләри Анадолуја кетдикләри үчүн османлы тәзкирәләриндә адларына растланыр. Бунларын мүнһм-ләри Бидади, Сәһаби, Мәсиһи, Пәнаһи, Мәшрәби, Әнга вә Шаһиди. Јухарыда адлары чәкилән шаирләрден саваји тарихи вә әдәби мәнбәләрин гејд етдији шаирләримиз бунлардыр:

Шаһ Тәһмасибин гардашы шаир **Бәһрам Мирзәнин** оғлу **Ибраһим Мирзә**. Бу шаһзадә мұхтәлиф һүнәр саһәләриндә маһир олуб вә сәнәткарларын һимәјә етмиш, зәнкин бир китабхана гурмушдур. Түркчә вә фарсча көзәл ше'рләр јазмышдыр. О, 1575-чи илдә икинчи Исмајыл тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

Гази Абдуллаһ Хоји фарсча вә түркчә ше'рләри илә мәшһүр вә ејни һалда дөвләт дәфтерханаларында кәтиб олмушдур. Сәфәви диванында түркчә јазышма вә мәктублары о апарырды. **Баба-сы Сәдуллаһ** да Хој вә Сәлмас газиси иди. Бу рүбан ондандыр:

*Гази, нә јаман шикәстә-һал олмушсан,
Бир бәдри-фәрагындан һилал олмушсан,
Сән бүлбүл идин, күлүндән ајры дүшдүн,
Дилин тутулуб, көр нечә лал олмушсан.*

Гази Абдуллаһ һичри 991-чи илдә (м. 1583) Сәбзварда вәфат етмишдир.

Тәбризи Кәлбәли (вәф. 1594). Тәхәллүсү Рағибдир, фарсча вә түркчә ше'рләриә мәшһүр олуб, Османлы ордусунун Тәбризи иш-галы вахтында Килан әмири шаир Әһмәдханың јанына кәлмиш, ләкин умдуғу һөрмәт вә икрамы көрмәјинчә киланлылары һәчв етмишдир.

Каркәја'и ханәданындан **Әмир Әһмәдхан** Сәфәвиләрлә мүбаризәдә мәғлүб олдуғу үчүн Османлы императорлуғуна сығыныб бир мүддәт иранлыларла османлыларын мүнәсибәтләринин позул-масына сәбәб олмушдур. Әһмәдхан фарсча вә түркчә ше'рләр јазмышдур. О, јахшы бир мусигишүнас олуб уд чалармыш.

Ја'ғуб Әрдабили бир нечә дилдә ше'р јазмышдур.

XVII—XVIII әсрләрдә Иранда түркчәнин инкишафы давам етмишдир. Фарс ше'ри вә әдәбијјатынын кериләмә вә дурғунлуг дөврү олан бу әсрләр Азәрбајҗан түркләри үчүн даһа фәјдалы олмушдур. Бу дөврүн ән мүһүм шаирләриндән нөвбә илә ғысача бәһс едәчәјик.

Мәсиһи. Мәсиһи Ирандакы мүхтәлиф дил вә ләһчәләри (Килан, Мазандарани, күрчү, гугуг, чәркәс вә түркмән) билән вә мусигишүнас бир шаирдир. Биринчи Шаһ Аббасын һакимийјәтинин сон заманларында мәшһүр олуб «Дам вә данә» «Зәнбури-әсәл», «Вәрга вә Күлшаһ»¹ адлы үч мәснәви јазмыш вә биринчи Шаһ Сәфијә итһаф етмишдир. Бу әсәрин бир нүсхәси Британија музейиндәдир. Бурада Мәсиһидән бир мүрәббә шәклиндә мүсәммәт нәгл едирик:

*Динлә бүлбүл гиссәсин ким, кәлди әјјами-бәһар,
Ғылды һәр бир бағда һәккәмә һәкками-бәһар.
Олду симәфшан она әзһари-бадами-бәһар,
Ејшү нуш ет ким, кечәр, ғалмаз бу әјјами-бәһар.*

*Јенә әнвар-и-шүкуфәјлә бәзәнди бағу рағ,
Ејш үчүн ғурду күлүстанда ғызыл күлләр отағ,
Ким билир ол бир баһара ким өлә, ким ғала сағ,
Ејшү нуш ет ким, кечәр, ғалмаз бу әјјами-бәһар.*

*Рүхләри рәккин көзәлләрдир күл илә лаләләр,
Ким, ғылағларына дүрлү чөвһәр осмыш жаләләр,
Алданыб, санма ки, бунлар бөјлә бағи ғаләләр,
Ејшү нуш ет ким, кечәр, ғалмаз бу әјјами-бәһар.*

¹ «Вәрга вә Күлшаһ» дастаны «Лејли вә Мәчнун» кими әрәб ешги дастаныдыр вә һәзрәт Мәһмәд (с) заманында вәгә олдуғу сөјләнир. «Вәрга вә Күлшаһ» Бәни Шейбан ғәбиләсинин бөјүкләринин ушағларыдыр. Бирликдә бөјүјүб өвләнмәјә ғәрар вермишләр, ләкин мүхтәлиф мәчәрәләр бу ишә мане олмуш вә Вәрга бир чох ғәһрәманлығлардан сонра севкилиснә чатмадығы үчүн чөлдә аллаһдан өлүм истајир вә өлүр. Күлшаһ да буну ешидәндә онун ғәбри үс-түндә өзүнү өлдүрүр вә орада дәфин едилир. Һәзрәт Мәһмәд (с) Шама кәлдикдән сонра онун дуасы илә севкилиләр дириләр вә 40 ил бирликдә јашајырлар.

*Умарым булуб, Мәсиһи, бу мүрәббә' иштиһар,
Ола әһлин чу чар әбру көзәлләр јадикар,
Бүлбүли-хошкүјсүн күл јүзлүләрлә јерү вар,
Ејшү нуш ет ким, кечәр, ғалмаз бу әјјами-бәһар.*

«Вәрга вә Күлшаһ» дастаны һичри 770-чи илдә (м. 1368) Јусиф Мәддаһ адында бир түрк шаири тәрәфиндән түркчә нәзмә чәкилмишдир. Бу шаирин өмрүнү бөјүк ғысми Анадолуда кечдији һалда, азәрбајҗанлы олмасы чох еһтимал олунур. Фарсча јаздығы «Хамушнамә» дә чаванлығ вә ушағлығ чағынын Азәрбајҗанда кечдијини көстәрир.

Саиб Тәбризи. Мирзә Мәһмәд Саиб Тәбризи 1590-чы илдә Тәбриздә доғулуб вә ушағ икән атасы Мирзә Әбдүррәһим Ширингәләм илә Исфәһана көчмүш вә орада (Аббасабадда) јашамышдыр. Саибин ғызәлләринин мәғтә'әләрини тәшкил едән ашағыдакы бөјтләр онун тәбризи олдуғуну көстәрир:

*Саиб әз хаке-паке-Тәбризәст,
Һәст Сә'ди кәз әз келе-Шираз.*

*Дәр бәһаре-сорх руи һәмчо чәннәт ғуте дад,
Фекре-рәнкине-то Саиб хәттеје-Тәбризра.*

*Зе һесне-тәб'е-то Саиб ке дәр тәрәгги бад,
Боләнд-нам шод әз чомле шәһрһа Тәбриз.*

Т ә р ч ү м ә с и:

*Сә'ди әкәр Шираз палчығындандырса,
Саиб Тәбриздән пак торпағындандыр.*

*Сәнин әлван фикирләрин Тәбризи бүсбүтүн
Ғызыл јанағлы баһарын чәннәтинә дөндәрди.*

*Саиб, сәнин һәр күн учалан көзәл сөз сөјләмәк ғыдрәтиндән
Тәбризин ады һамы шәһәрләрдән учалды.*

Саиб чаванлығында һичаза кетмиш вә ғайыданда Османлы императорлуғу дахилиндә бир нечә јер кәзмиш, бир чох алим вә шаирләрдә көрүшмүшдур.

Саиб узун бир сәјаһәтдән сонра Исфәһана ғайыдыб орада сараја јахын бир шаир кими јашамағ истамишдир. Ләкин онун үстүн истададыны вә шөһрәтини көзү көтүрмәјән пахыллар шаири Шаһ Аббасын нәзәриндән салырлар. Саиб шаһын е'тinasызлығында сыхылыб 1625-чи илдә Һиндистана тәрәф сәфәр едир. Бу наразылығыны шаир ше'рилә бә'јан етмишдир:

*Талаи шод чаман, саги, бе кардан чаме зарринра,
Бекаш бар рује-оураге-хазан дасте негаринра.*

*Делам хар лэхзе аз дағи бе дағи диқар авизад,
Чо бимари ке, карданэнд зе табе дэрд-баликра.*

*Бечаје-л'л о гоуһар аз зэмине-Есфәһан Саеб,
Бе молке һенд хадәһ борд ин эш'аре-ранжинара,*

Т а р ч у м а с и:

*Чаман саралды, алтун гэдәһи доландыр, еј саги,
Пајыз жарпағлары үзәринә севимли элини чәк.*

*Үрәјимә хар ләхзә дағ үстүндән дағ чәкилир,
Агрыдан балышыны чевирән хәстә кимијәм.*

*Саиб Исфәһандан л'лү чәваһир јеринә,
Бу рәнкарәнк ше'рләрини совғат апарчағ.*

Саиб Исфәһандан һерата, орадан да Кабула кетмишир. Бу заман Кабулда «Зәфәр хан» ләғәбилә мәшһур олан Нәвваб мирзә Әһсәнүллаһ һаким иди. Саиб бир заман онун јанында галыр. Шаһ Чаһан 1630-чу илдә Дәкнә кәндиңә һәрәкәт етдији заман Зәфәр ханла бирликдә Саиб дә онун јанында кедир вә һанпурда оlanda Саиб атасынын Әкбәрабада кәлдијини өјрәннр. О, Зәфәр хана ашағыдакы ше'рлә мүрачиәт едиб Исфәһана гајытмағ үчүн ичазә истајир:

*Шеш сал биш рәфт ке аз Есфәһан бе һенд
Офтаде әст тоусәне-әзме-мәра-ғозар.
Һәфтад сал вәләде пири әст бәндәра
К-аз тәрбијәт бовәд бемәнәш һәгге бишомар.
Аварде әст чәзебеје-гостах шоуге мән
Әз Есфәһан бе Акәре вә Лаһурәш әшкбар.
З-ан биштәр к-аз Акәре бе ма'муреје Дәкән,
Ајад инан гостәстәтәр аз селе-күһсар.
Ин раһе-дур аз сәре-шоуг теј конәд,
Ба ғамәте-хәмиде во ба пејкәре незар.
Дарәм омид рохсәти аз асетане-то.
Еј асетанәт Кә'беје-омиде рузегар.
Мағсуд чон зе амәдәнәш бордәне-мән әст,
Ләбра бә һарф рохсәте-мән кон көһәрнесар.
Ба чәбһеје гошадетәр аз афтабе собһ,
Дәсте доа бе бәдрәге раһе мән барар.*

Т а р ч у м а с и:

*Алты илдән чоҳ олду ки, мәним ирадәмин вәһши аты
Исфәһандан һиндә кәлди.*

*Мәним јетмиш јашында гоҗа атам вар, мәни тәрбијә
еләдији үчүн бојнумда һәгги чоҳдур.*

*Мәним кобуд шөвғүмүн чәзибәси ону Исфәһандан
ағлаја-ағлаја Акәрә вә Лаһура кәтирмишир.
Акәрдән Дәкнә дијарына дағ селиндән әјилмиш бојну,
бүкүлмүш гәдди вә хәстә бәдәни илә бу узун јолу
кәлмишир.*

Сәнин дәрқаһында бир ичазә үмид едирәм,

Еј аситанәси үмид Кә'бәси олан

*Атамын кәлмәкдән мағсәди мәни апармағ олдуғу үчүн
додағындан мәнә ичазә сөзү илә чәваһир төк.*

*Сәһәр күнәшиндән даһа ишығлы үзүнлә мәни јола соланда
дуа ејлә.*

Лакин Саиб ичазә ала билмир, фәғәт бир ил сонра Кәшмирдә Зәфәр хандан рүскәт ала билир вә атасилә биркә ханын вердији дөјрли һәдијјәләрлә Исфәһана гајыдыр.

Бу заман Шаһ Сәфи тахта иди вә Саиб бир мүддәт сарајдан кәнарда галыб бу әснада Мәшһәд, Гум, Гәзвин, Әрдәбил вә Јәзди кәзир вә Тәбриздә јашајир. 1640-чы (һ. 1050) илдә Тәбрүздә мәшһур Османлы сәјјаһы Әвлија Чәләби бурада көрдүјү диван јаратмыш шаирләр арасында Саиб дә гејд едир.

Шаһ Аббас Сани (1642—1666) тахта чыхдыгдан сонра Саиб сараја дә'вәт едир вә она мөлүкүш-шүәра үнваныны верир. Саиб Иранда һинд сәбкнин бәнисидир. Ше'рләриндә зәнкн хәјаллар, мәчаз, истиарә вә ејни тәшбиһләр ишләдән бу сәбкин ән бөјүк нүмајәндәләри Саиб вә Бидилдир.

Саиб үслуб вә фикирләрин, мәзmunларын тәзәлији бахымындан да бөјүк гәзәл устады сајылыр. Ше'рләриндә әсринин ичтиман вә-зијјәтини ајна кими әкс етдирмишир. Шөһрәти һиндистан, Иран вә Анадолу өлкәләрини тутан бу шаирә өз заманында белә һинди-стан, Азәрбајҗан вә Османлы шаирләри тәрәфиндән нәзирәләр јазылмышдыр.

Түркијә тәзкирәчиләриндән мүәллим Начи «Әсамн» адлы әсәриндә Саибдән бәһс едәрәк: Диваны Румда ән зијадә шөһрәт булан дөвәниндәндир. Һәтта әввәлләри тәдрис олунурду,—дејир. Һикмәт ифадә едән ше'рләри әсрин бөјүк Османлы шаири Нәби үзәриндә тә'сири олмушдур. Фарсча ше'рләринин мүһүм бир гисми әсрашлары вә даһа әввәлки Иран шаирләринә дедији нәзирәләр-дән ибарәтдир. Бундан башга мәзмун јарадычылығы вә тәкбейт-ләри онун бариз хусусијјәтләриндәндир. Тәкбейтләри онун фикир-ләрини, ичтиман әхлағи мүлаһизәләрини бәјән едир. Бу тәкбейт-ләрин бир чоҳу зәрбүл-мәсәл һалына кәлмишир.

Саиб јүз ијирми мин бейтдән чоҳ ше'р јазыб, түркчә он једди гәзәл вә мүләмәләри вардыр. Шаһ Аббас Саннини Шаһ Чаһанла савашыны вә Гәндәһарын фәтһини (1648, һичри. 1059) мәснәви

шаклинде нэзмэ чэкмишдир. Шах Аббас Санидан сонра тахта кечэн Шах Сүлейманынын тахта чыхмасы мүнәсибәтилә сөйләдиңи гәсидәжә көрә шаһын көзүндән дүшдү. Бу һал шаирин өлүмүнә гәдәр давам етди. Саиб 1671-чи (һ. 1081) ил тарихиндә вә бир рәвәјәтә көрә 1676-чы илдә Исфасанда вәфат етди вә Саиб тәкјәсиндә дәфи едилди. Сәрхош өз тәзкирәсиндә Саибин өлүм тарихини (Саиб учабојлу, арыг вә һәр кәсә севки вә сајғы дујан бир инсан иди. Шәраб јеринә тәнбәкијә алудә олдуғу ше'рлериндән анлашылыр:

*Шотәм ләбе-пејалә зе абе-шәрабе тәлх
Кәрәм бә дуде тәлх-гәнаәт зе-абе тәлх.*

Тәрчүмәси:

*Ачы шәрабын сујундан пијаләнин додағыны јудум.
Ачы судан ачы түстүјә гәнаәт еләдим.*

Әсәрләри. Шаирин әсәрләри мәнзум вә мәнсур олуб ики гисмәтә ајрылыр. Мәнзум әсәрләри 120 мин бейтдән артыгдыр вә бунлардан ибарәтдир: Фарсча вә түркчә гәзәлләр вә гәсидәләрдән ибарәт олан диваны «Гәндәһарнамә», «Маһмуд вә Әјаз» мәнсәвиси вә «Бәјаз» адында мүнтәхәбаты, фарсча гәзәлләрин бейти-әдәди 4—23 арасында олуб бәзән гафијәләр тәкрат едилир, бейтләр арасындақы фикир ајрылыгы һәр бейтә мустәгил бир мә'на верир. Шаир мө'тәдил тәһнәтли олдуғу һалда ше'рлериндә мүбалиғә вардыр.

Гәзәлләри ешг, суфилик, нәснәт вә һикмәт мөвзуларындадыр. Бунларын арасында әлијә јахын шаирә нәзирә вардыр. Нәзирәләрин чоху Сәнаи, Әттар, Гасым Әнвар, Өвһәди, Сә'ди вә һафизин гәзәлләринә јазылмышдыр. Саибин ше'рлеринә өзү јашаркән дә нәзирәләр дејилир вә диваны әмирләрә һәдијә верилирди.

«Маһмуд вә Әјаз» мәнсәвиси Султан Маһмуд Гәзнәвинин сагиси вә нәдини олан Ајаз илә мүнәсибәтләриндән бәһс едир.

«Бәјаз» адындақы мүнтәхәбаты өз ше'рлериндән вә әски вә мүасир шаирләрин ше'рлериндән ибарәт 25 мин бейтә јахындыр.

Саибин бир дә түтүнү вә гәлјаны мәдһ едән нәзм вә нәср гарышыгы рисаләси вардыр. Саибин камил диваны даһа нәшр олунмајыбдыр. Ашағы-јухары 40 мин бейти еһтива едән мүнтәхәбаты бир нечә дәфә Һиндистанда вә Иранда (Әмир Фируз Куһи тәрәфиндән) чап олунмушдыр. Кичик мүнтәхәбаты Истанбулда Хүлуси тәрәфиндән «Мөчөвһәрати-Саиб Тәбризи» ады илә түркчәјә тәрчүмә едилмишдир. (һ. 1331).

Саибин тамам ше'рләри бир дәрәчәдә дејилдир. Лакин азы он мин бейти онун бөјүк вә јүксәк сәвијјәли бир шаир сајылмасына кафидир.

Саиб ше'рлеринин мүнһүм гисми тә'лим-тәрбијә илә бағыдыр. Бейтләринин бәзиләри аталар сөзү кими јадда гала биләчәк вә һикмәтамиздир. О, һәкиманә сөзләрилә охучуја әхлаги фикирләр

тә'лим етмәјә чалышыр. Шах Аббас Санијә ишрәтдән узаглашырмаг үчүн јаздығы ашағыдақы ше'рләр диггәтә лајигдир:

*Шишера бәр таге-несјан неһ гәдәһра хорд кон,
Бешкән әз хунә-сәјәһмастан хомаре-рузегар.
Тоубејәһде-чаванира гәбуледикәр әст,
Бекозәр әз меј дәрчавани еј баһаое-рузегар.*

Тәрчүмәси:

*Шишәни несјан тәхтинә гој (унут), гәдәһи сындыр,
Кефлиләрин хумарын сындыр.
Чаванлыгда төвбәнин гәбулу бир башгадыр,
Шәрабдан чаванлыгда кеч, еј рузикарын баһары.*

Саибин түркчә гәзәлләрини Ленинград университетиндә олан бир әлјазмасына әсасән профессор һәмид Араслы дүнјаја танытмышдыр. һәмид Араслыја көрә бу рүбаби шаирин ешг аләминдә мөһәббәт, азадәлик, иззәти-нәфс, вәфа вә сәдагәт, һикмәт вә әдәләт кими инсанлығын ән бариз вә парлаг хүсусијјәтләри ифадә едилмишдир.

Саибин түркчә ше'рлериндә нәзәри илк чәлб едән онун Фүзули тә'сириндә јазан бир шаир олмасыдыр. Түркчә гәзәлләринин мүнһүм гисми вәзн, ифадә вә һәтта шәкил бахымындан да Фүзулијә нәзирә оларат јазылмышдыр:

*Елдән чыхарам зүлфи-пәришаныны көркәч,
Ишдән кедәрәм сәрви-хураманыны көркәч.*

(Саиб)

*Көһлүм ачылыр зүлфи-пәришаныны көркәч,
Нитгим тутулур гөнчеји-хәнданыны көркәч.*

(Фүзули)

*Ашиг ганыны вәсмәли гашын ниһан ичәр,
Чөвһәрли тиг гын ара пејвәстә ган ичәр.*

(Саиб)

*Төдүкчә ганымы охун ол аситан ичәр,
Бир јердәјәм әсир ки, торпагы ган ичәр.*

(Фүзули)

Сон оларат түркчә гәзәлини кестәририк:

*Мејдән ол чөһреји-зиба әрәг-әфшан олмуш,
Ја сәрасәр көз олуб үзүнә һејран олмуш.*

*Бу көрән дәирәни һалә хәјәл етмә ки, чәрх
Ағзын ачыб мәһи-шәбкәрдимә һејран олмуш.*

*Көздән ираг ки, султани-чүнүн шөвкәтдән
Һәр дүкүн башыма бир чәтри—Сүләјман олмуш,
Ләби-лә'лин гәмһиндән бәһс удубдур ганлар,
Хубларын үрәји кани-Бәдәхшан олмуш,
Та көрүбдүр нәзәрин вар он илән гашы јај,
Күл үзүн чәм' гылыб гөнчәји-пејкан олмуш.
Саф едәндә лаби-чанбәхшини дөвран ишидир.
Бир-ики гәтрә дамыб чешмеји-һејван олмуш.
Рәһм ғыл Саибә, саги, меј илә тут әлими,
Нечә ичсин ганыны бу үрәји ган олмуш.*

* * *

Мәһәммәд Әмани (һ. 945—1016). Мәһәммәд Әмани XVI әсрин илк жарысында јашамыш көркәмли Азәрбајчан шаирләриндәндир. Доғулдуғу јер Бајбурт маһалы олуб, доғум вә өлүм тарихи гәти оларат бәлли дејилдир. Әмани Сәфәвијјә заманында јашамыш вә Шаһ Аббасни һәрби јүрүшләриндә јахындан иштирак етмиш вә ше'рләриндә дә ону алғышламышдыр. Јазылан рәвәјәтләрә көрә Әмани јүз илә јахын јашамыш вә һөкүмәт дөсткәһиндә бөјүк иш-ләрин башында олуб, узун мүддәт Јәзд һакими олмушдур.

Әмани чох заман сәјәһәтдә олуб, Јахын вә Орта Шәргин бир чох шәһәрләрини кәзиб долашмыш вә өз тәәсүратыны ше'рләрдә әкс етдирмишдир.

Әмани Садиғбәк Әфшар илә чағдаш олмушдур. Садиғи «Мәч-мәүл-хәвас» тәзкирәсиндә ону хоштаб бир шаир кими вәсф едиб ше'рләриндән нүмунәләр кәтирмишдир. Әманинин түркчә вә фарс-ча диваны вардыр. Диванын јекән нүсхәси Лондонун Британија музејиндәдир. Бу дивандан илк дәфә XIX әсрдә илк дәфә инкилис әлими ч. Рју бәһс етмиш, Әмани вә онун ше'рләри барәсиндә мә-лумат вермишдир.

Бундан сонра мәрһум һәмид Араслы онун әсәрләрини тәһлил едиб, ону орта әср реалист ше'ринин нүмајәндәси кими гиймәтлән-дирәрәк шаирин һәјәт вә јарадычылыгындан кениш бәһс етмиш-дир. Мүасир әдәбијјатчыларымыздан Балаш Азәрәғлу да Әмани һәггиндә тәдгигат әсәри јазыб нәшр етдирмишдир.

Шаирин диваны гәзл, гәсидә, гит'ә, мәснәви, мүстәзад, тәкбејт, мәнзум һекајә, гошма, кәрајлы вә бајатыдан ибарәтдир. Бу ше'рләр фикир вә бәдии дәрјәни вә әдәби хүсусијјәтләри бахымын-дан о дөвр Азәрбајчан ше'ринин ән көзәл, јеткин нүмунәләри са-јыла биләр. Әманинин диванында гәзәл әксәријјәтини тәшкил едир. Гәзәлләриндә мәчәзи ешг илә һәгиги ешг, тәсәввүф илә вәһдәти-вүчуд бир вәһдәт вүчудә кәтирмишдир. Бунула белә севкинин тәрәннүмү вә вәсфи Әмани јарадычылығында даһа габарыг нәзәрә чарпыр. Ше'рләриндә көзәлләрин вәсфи бәдии шәкилдә ифадә едилмишдир:

*Јүзүн мәһтабә бәнзәр, бәнзәмәзми?
Тәнин симабә бәнзәр, бәнзәмәзми?
Көзүн гилбәнүма олуб һәмишә,
Гашын мейрабә бәнзәр, бәнзәмәзми?
Дәһанин ифрә дәјданин, һикара.
Дури-најабә бәнзәр, бәнзәмәзми?
Шәфаји дәрди-һичр үчүн көнүл ки.
Ләбин әннабә бәнзәр, бәнзәмәзми?*

Әмани гәзәлләриндә Фүзули мәктәбини изләмишдир. Онун ли-рик гәһрәманы накам, көзүндән ганлы јаш ахан вә вүсәл һәсрә-тилә јашајан бир ашығдыр:

*Әһбаб, көзүмдән ахылан ганы көрүн,
Һәрдәм дә көнүл ејләкән әфғаны көрүн.
Өмр өтдү, көрмәдик вүсәлын әсәрин,
Пајансыз олан мейһәти-һичрани көрүн.*

Әмани гәзәлләриндәки ашиғ кечә-күндүз ајрылыгдан, фәләјин, дөвранын зүлмүндән шикәјәт едир. О, ејни заманда, инсани кө-зәллији, мә'нәви учалығы үрәкдән севир, шәрә, зүлмә вә чәһаләтә нифрәт бәсләјр. Әманинин бир чох ше'рләриндә кәләчәјә инамы вә үмид һисси дүјүлүр. Мәһәббәт вә көзәллик нәғмәкары олан Әманинин нәзәриндә шаһ илә кәданын, јохсул илә варлынын фәр-ги јохдур. Инсанлар јүксәк дүјүгү вә ләјагәтләринә көрә гиймәтлән-дирилір:

*Әчәб һаләт дејилми ешг говғасы бу аләмдә,
Тәәшшүг ејләкәч түҗан, мүсавидир кәдавү шаһ.*

Әманинин хәлг ше'ри шәклиндә јаратдығы бајаты, гошма вә кәрајлылары да онун XVI әср Азәрбајчан халг әдәбијјатынын ән көзәл нүмунәләридир. Хәтәндән сонра Әмани һәм классик, һәм дә ашығ ше'ри үслубунда јаздығы ше'рләри нә әдәбијјатын һәр ики голунда ән гиймәтли әсәрләр јаратмышдыр. Онун гәзәлләриндә ашиғ дәрдли, лакин гошмаларында исә шән вә хошбәхтдир. Гош-ма вә кәрајлыларында Әмани инсаны «сәфа сүрмәјә», «мәһәббәт бағыны» сејр етмәјә, гуш кими өтүб кечән күнләрин гәдрини бил-мәјә чағырыр:

*Ешг одуна јанан сөнмәз,
Кедән күнләр кери дөнмәз.
Өмрүн гушу учду, гонмаз,
Гәнимәтдир сәфа сүрмәк,*

*Шад ол, көнүл, ки јар кәлди,
Гәм кетди, гәмјүсар кәлди.
Мәһв олди фәраг вәслә чатды,
Күл битди сәд һәзар кәлди.*

Азери әдәбијјатында мәнзум һекајә мустәгил шәкилдә илк дәфә Әмани тәрәфиндән јазылмышдыр. Онун түркчә диванында беш вә фарсча диванында бир мәнзум һекајәси вардыр. Бу һекајәләр мән-мун вә шәкил бахымындан шаирин өз сәләфләринин әсәрләриндән фәрглидир. Әмани мәнзум һекајәни мәнзумәнин тәркибиндән ајырыб мустәгил әдәби нөвә чевирмишдыр. Онун мәнзум һекајәләри сатирик вә күлдүрүчү мәнзуну вә образ чешидлијинә көрә диггәти чәлб едир. Һәјәт һәгигәтинә сәдиг галаң шаир өз һекајәләрини инандырычы, тәбии вә сәдә әһвалатлар үзәриндә гурур. Онун һекајә гәһрәманлары кечилмәз јоллардан кечмир, идеал сәвијјәсинә јүксәлмәјә мејл көстәрмир, әксинә, һәјәти сималары илә диггәти чәлб едир.

Нүмунә олараг «Дәвәси өлмүш гары», «Тирјаки», «Һатәмтан», «Јохсул кишинин һекајәси»нин адларыны чәкирик.

Әмани ше'рләриндә сөз сәнәтинә чоҳ әһәмијјәт верир. «Ләфз» рәдифли гәзәлиндә сөзү саф иччјә бәнзәдир. Әманијә көрә сөз мө'чүзәләр јарадыр, онун гүдрәтилә көзәллик бағы зинәт тапыр вә гөнчәләр онун сәһрилә дилә кәлир:

**Бағ һүснүнчә ки, бахмағ һеч көзүн һәдди имәс (дәкил)
Гөнчәји хәндан кујаси кәтирмиш бари ләфз.**

Әмани дә Сәдиг бәк Әфшар вә о әсрин бир чоҳ шаирләри кими Нәваи сәнәтинин тә'сирин алтында галараг онун бә'зи әсәрләринә нәзирәләр јазмышдыр. Онун ше'рләри мәнзум вә мәхсусән дил-үслуб бахымындан Нәваи ше'ринә јахындан сәсләшир вә ше'рләриндә чоҳлу чығатај-өзбәк сөзү, ифадәләри ишләнмишдыр. Мәгаләмизин сонунда нүмунә олараг бир нечә ше'рини дәрч едирик:

*Јенә әјјами-нобәһар олду,
Бүлбүлүн нәғмәси һазар олду.
Ибтидаи-бәһар әтри-дәмағ,
Мишк бидо бәнәфиғзар олду.
Е'тдиали һәва нәзакәтдән,
Чүмлә әшчар пор сәмар олду.
Интизари бәһар вар иди,
Шүкр ким, рәф'и-интизар олду.
Лилләл-һәмд әбр һиммәтдән,
Гәтрәләр сәбзәғә нисар олду.
Агәшин күл будағидән тәрәфин,
Гөнчәләр бәрки-ашикар олду.
Зил әшчар сәбзәзар ичрә,
Чари һәр сари абшар оду.
Рәшқи-фирдовси тазә күлләрдән,
Бағу-рағ илә куһсар олду.
Гушлар илһани һәр сәһәркәһдән,
Чани-әфкари-ғәмкүсар олду.
Бадеји-вәһдәтин шәмимин алан
Та әбәд мәстүбихәмар олду.*

*Һечә дәкмәз, көнүл, либаси һәјәт,
Чүн ғаму хәлгә мустә'ар олду.
Аһ бишхтијар әкар чәксәм,
Әчәб ирмәс чү тән нәзар олду.
Булмағым бигәрардан сәјман,
Јарә билүтфлүк шүар олду.
На шәкиба көнүлүн ашуби,
Бир сәһигәд күл'үзар олду.
Сәбрү арам риштәсин үздү,
Јүздә чә'ди чу тармар олду.
Тили мәрчан, дишләри лә'лә',
Ләбләри лә'ли абдар олду.
Нәхли-үмјидимә сәмар веркән,
Гәддү моузуну ол никар олду.
Гәмзәси вәз'ини нөчүк ғылгај,
Һәр бахышмағы фитнәбар олду.
Изи тузигә јүз јетирмәкүмә
Әчәбим вар бәхтијар олду.
Тут јар әшкбар ејнүмәғә,
Аситаниндәки гүбар олду.
Икки аләм сәәдәтин тапды,
Һәр кимә лүтф кирдкар олду.
Ашигин мүбтәләјә тән санма,
Аһу әфған әкар шүар олду.
Етди тәсхир әгдү һуш чу ешг,
Сәбрү арам һәрзәкар олду.
Әгд мәһв олса, сәһл ирүр, чүн ким,
Ешг бунјады үствар олду.
Һадисати-зәманәдән даим,
Ешг ашиғләри һазар олду.
Нејләруз иззәти чәһан ичрә,
Харлығ чүнки ифтихар олу.
Шәһрәти-ешигинин сәрәфрази,
Икки аләмдә намдар олду.
Шадманлағыни нејләруз, чу көнүл,
Гәми-ешиғлә камкар олду.
Мәскәнәт вар мәһал инсанға,
Вәзи-дәвран чу бигәрәр олду.
Мүддәтүләмр мәскәнү малуф,
Валәһ олғанға куј јар олду.
Дәмбәдәм интизари-мүгдәмдән,
Шеш чәһәтгә көзүм чәһар олду.
Баиси тилбәлиғ¹ «Әмани»ғә,
Шуришү ешгү nobәһар олду.*

¹ Тилбәлиғ—дәлилик.

*Кимдир ки, фәләк көксүнү чак еләмәди,
Азордеву зар дәрдак еләмиди.
Мәнзилкәһини тирә мәгак еләмәди,
Јүз һәсрәтилән чисмини хак еләмәди.*

*Әфсус ки, әјјами чаванлыг кетди,
Гәм ләшкәри кәлди, шадманлыг кетди,
Бир күллијә зә'фу нәгәванлыг јетүбән,
Сәрмәјеје ејшү камранлыг кетди.*

*Һәрчәнд ким, олмады фәләк јар бизә,
Раһәт јеринә јетирди азар бизә,
Чөвридән ирүр аман демәк ар бизә,
Кен дүнјаны кәрчә ејләди дар бизә.*

БИР ГӘЗӘЛ

*Ешгү ашиг, туру Муса, дәсти-әсли-мүддәә,
Ләнтәгани нәһји-изһар еләмиш ол мәһлигә.
Лүтф бил, еј ејн, әкәр көстәрмәди вәһһин сәнә,
Назу естегнасы бирлә лүтфә көнрәк мүбтәлә.
Хидмәтә тәгсиримиз һәрчәнд ким вардур, шәһа,
Бак имәс, андан фүзун ирүр чү үмид рәча.
Еј хош ол ашиг ки, чанан ешгиндән тәһтәлсәма,
Етмәмиш идрак өмр әјјамдә сүбһү мәса.
Истида устади-сигә ејләјән саһиб сәфа.
Лүтфу гәһри бир билиб чананьдән көзләр риза.
Еј мүгәнни, сахлакил сазини ким, бу бәзм ара,
Ешги аһәнки верир сотиғә үшишагин нәва.
Ешг ирүр рузи әзәлдән чүн ки әнварүлһуда,
Еј «Әмани» сә'ј гыл, сәрф ола овгатун она.*

Шәһ Аббас Сани, 1642—1674-чү илләр арасында сәлтәнәт едән Икинчи Шәһ Аббас түркчә вә фарсча шә'рләр јазмыш вә «Сани» тәхәллүсү илә танынмышдыр. Бу шаир—падшәһ Исфәһанда бир чох тарихи биналар тикдирмиш, алим вә шаирләри һимәјә етмишдыр.

Мөвчи вә ја Шәјхүлислам Тәбризи, 26 гәзәли вардыр.

Тәрзи Әфшар. Урмијә әфшарларындыр. Кичик диваны «Дивани-Тәрзи-Әфшар» ады илә (Нәшријјати-тәмәддүни-Ризаијә тәрәфиндән) чап олунмушдыр. Фарсча вә түркчә мәнзүмәләриндән савајы «Тәрзик» адилә әски әдәбијјатда мәрүф олан тәрзәдә шә'рләр јазмышдыр. Белә шә'рдә бир чох түркчә көлмәләр фарс грамматикасына көрә ишләнилмишдыр. Шәһ Аббас Сани вә Шәһ Сәфи сарајларында бу шә'рләр чох бәјәнлимиш вә Шәһ Сәфи тәрәфиндән тәшвиғ едилмишдыр. Шә'рләр бә'зи мүасир шаирләр, мәсәлән, Молла Фәвһи тәрәфиндән тәғлид едилмиш, ләкин классик фарс шә'рләри габағында чох рәғбәт көрмәмишдыр. Буилар даһа чох әјләнчә вә мәхсәрә үчүн сөјләнилмишдыр вә чоху мүләммәә шәклиндәдир.

Тәрзи һәчв вә һәзлә (јумор) мүтәмајил бир шаирдыр. Онун азари түркчәсилә јаздығы шә'рләри бу әдәбијјатын көзәл нүмунәләри арасындадыр.

Дәруни. Азәрбајҗанын танынмыш шаирләринәдн олуб әслән тәбризлидыр. Анләси Шәһ Аббас заманында Исфәһана көчмүшдыр. Саиб Дәрунини тәғдир едиб шә'рләриндән «Бәјаз»да нәғл етмишдыр.

Тә'сир. Мирзә Мөһсүн Тә'сир әслән тәбризлидыр. Ата-анасы биринчи Шәһ Аббас заманында Исфәһана көчмүш вә Мирзә Мөһсин Исфәһанда доғулмушдыр. Тәхәллүсү «Тә'сир»дыр. Шәһ Сүләјман вә Султан Һүсәјн заманында бәјүк дөвләт әрканындан олуб бир мүддәт Јәзд вәзирн олмушдыр. Тә'сир Саибн сон заманларыны дәрк етмиш вә гәзәлләринин бириндә белә сөјләмиш:

*Һазеге-нәбзе-сохән дәр һәмәје аләм нист,
Бе чоз аз Саиб о Тә'сир ке аз Тәбризәнд.*

Тәрчүмәси:

*Тәбризли Саиб вә Тә'сирдән савај бүтүн аләмдә
Сөз нәбзинин биличи һәкими јохдур.*

Саиб вәфат едәндән сонра Тә'сир онун јерини тутду. Бу шаир барәсиндә Мәһәммәд Таһир Нәсрабади «Тәзкирәтүл-мүасирин»дә, Мәһәммәдәли Һәзин «Сәфинәји-Хошку»да вә Сирачәддин Әлихан Арису «Черағе-һедајәт»дә мүфәссәл мә'лумат вермишләр.

Тә'сирин күллијәјты онун гәснәдләрини, гәзәлләрини, мүғтәәтыны, рүбаиләрини вә једди мәснәвини әһәтә едир. Ән јахшы гәсидә-

¹ Вурмаг.
² Ағламаг.

лэри 14 мәсүмун—Мәһәммәд пейғәмбәр, һазрәти Фатимә вә он ики имамын мәдһ вә фәзиләтинә аиддир. Гәзәлләри сәлис, рәван вә чана јахындыр, тәзә мәзмунла вә истилаһларла долудур. Диванын мәтләи белә башлар:

*Еј дәр кәфе-мәһре то сәр рәштеје-онванһа,
Дарәнд сәрәфрази әз намә-то диванһа.*

Т ә р ч ү м ә с и:

*Йуванларын сәриштәси сәнин мейрли әлиндәдир,
Сәнин адындан диванлар сәрәфраз олур (учалыр).*

Тә'сирин бә'зи гәзәл вә гәсидәләриндән заманын вағиһләри зикр едилмишдир. Мәсәлән, түркчә јаздығы бир гәзәлдә Султан Әкбәрин атасы Оврәнки-Зејбдән күсүб (һ. 1078-чи илдә) Султан Сүлејмана пәнаһ кәтирмәси нәгл едилмишдир.

Гит'әләриндә Шаһ Сүлејманын өлүмү (һ. 1105) вә Әлламә Мәчлисинин вәфаты (һ. 1111) вә Јәзд үсјанындан (һ. 1116), вә Чәһел-сүтун аннәханасынын јанмасындан сөз ачмышдыр (һ. 118). Тә'сирин фарсча вә түркчә әш'ары он алты мин бејт олуб, түркчә ше'р-ләри 447 бејтдир. Ашағыда нүмунә үчүн ики ше'рини нәгл едирик:

*Рухсарын олан јердә даһа күл нә үчүндүр,
Баш вурду хәтин, сәбзәвү сүнбүл нә үчүндүр.
Ол һүүсни-худададә дејил зинәтә мөһтач,
.....чәмалинлә тәчәммүл нә үчүндүр.
Дедин ки, сәни өлдүрәрәм тиги-ситәмдән,
Еј шухи-чәфәпишә, тәәммүл нә үчүндүр.
Чүрмү күнәһимдән ки, сәни истәмәјүмдир.
Әғмаз еләдин назу тәғафүл нә үчүндүр.
Бир һәлгеји-зүлф илә чаһан олду әсирын,
Башға даһа мин һәлгеји-какил нә үчүндүр.
Јумдун көзүнү кизлин ирагдан мәни көркәч,
Үшшағы көрән јердә тәчаһүл нә үчүндүр.
Ол лә'лү ләб илә ки, сәнә гисмәт олубдур,
Артығы даһа нәгәлү күлү мөл нә үчүндүр.
Гыш кетди, баһар олду вә башдан ачылыб күл,
Мә'лум дејил, нәлеји-бүлбүл нә үчүндүр.
Аллаһ илә дүз кәлсә әкәр мәнзәләтү гурб,
Һәр накәсә, Тә'сир, тәвәссүл нә үчүндүр.*

*Мәнә бинәва дејәлләр,
Ситәм ашина дејәлләр,
Гәмә мубтала дејәлләр,
Сәнә бивәфа дејәлләр.*

*Бүтә кәр вәфа кирандур,
Бу гәдәр ситәм зијандур,
Еләмә ки, чох јамандур,
Сәнә бивәфа дејәлләр.*

*Дәхи галмады гәрарым,
Чәкиб әлдән иштијарым,
Гара етмә рузикарым,
Сәнә бивәфа дејәлләр.*

*Нә күл истәрәм, нә сусән,
Нә нишати-бағу күлшән,
Мәнә шади олду дүшмән,
Сәнә бивәфа дејәлләр.*

*Мәни ешгдән совутма,
Көзү јаш икән гурутма,
Гулунам, мәни унутма,
Сәнә бивәфа дејәлләр.*

*Сәнә мәһ вериб сәбаһәт,
Кули-гамәтин гијамәт,
Ситәм етмә бинәһајәт,
Сәнә бивәфа дејәлләр.*

*Дәхи ишимә киришимә,
Үрәјимлә чох әришимә,
Гушу сәрчәјә кәмишимә,
Сәнә бивәфа дејәлләр.*

*Сәни һәг јаратды мәһвәш,
Јүзүн ај, лә'лин атәш,
Мәнә вермә чох кеешакеш,
Сәнә бивәфа дејәлләр.*

*Ситәмин мүдам олду,
Дирилик һәрәм олду,
Үрәјим тамам олду,
Сәнә бивәфа дејәлләр.*

Мәлик Бәј Овәчи. Бу шаир Овәчи елине мәнсуб олуб икинчи Шаһ Сәфи, јә'ни Шаһ Сүлејман Сәфәви дөврүндә јашајыб. 63 гәзәлдән ибарәт бир диваны Берлин китабханасында фарс јазмалары арасында «Кәнчинә» адлы мәчмүәдә мөвчүддур. Бу кичик диван профессор Әһмәд Чәфәроғлу тәрәфиндән Истамбулда чап олу-мушдур. (Әзәрбајҗан јурд билкиси. 1933). Бу дәјәрли шаирдә Фүзүли вә Саибин тә'сирин көрүнмәкдәдир.

* * *

Ваһиди Тәбризи. Шаһ Аббас Санинин тарихчәси вә икинчи Шаһ Сәфинин вәзири оллуб, дөврүн мәшһур әдиби вә танынмыш шәхсләриндәндир. Јаздығы тарихдән савајы фарсча-түркчә диваны вә бир дә мәншәаты вардыр ки, Кәлкүттәдә вә Кукновда чап олунмушдур.

* * *

Гөвси Тәбризи. Әличан Гөвси Тәбриздә анадан оллуб, Илк тәһсил көрдүкдән сонра чаванлыгыда Исфәһана көчмүшдүр. Түркчә ше'рләри чох гүјмәтлидир. Диваны Сәлман Мүмтаз тәрәфиндән 1925-чи илдә Бакыда чап едилмишдир. Гәснәдә, гәзәл вә рүбаиләриндә Фүзули вә Саибин тәсири ашкардыр. Мирзә Таһир Тәбризинин бағчасы вәсфиндә бир тәрчибәнд јазмыш ки, заманынын вәзијјәтини ачыгча аңладыр.

Гөвси дә мүасири олан Саиб кими азадәлиқ ахтарыр, тапмадығы үчүн фәләклән, зәманә адамларындан шикајәт ејләјир.

*Кәр налә чәкмәсин дили-бимар, нејләсин,
Ашиғ көзүм кәр ағламасын зар, нејләсин.
Гөвси, сәнинми һалына бир әһли-дил демиш:
Гөјмәз мәни фәләк көз ачым, јар нејләсин.*

Саибин тәсирилә әсәрләр јазан Гөвси азадлығ һисси илә јаныб-јахылыр, гүрбәтдә олдуғу илләрдә Тәбризи тәрәннүм едир вә Исфәһана гаршы кедир.

*Һарај ки, нә дилим вар, нә бир дил аңлајаным,
Әкәрчи неј кими чисмим фәған илә долудур.*

*Бу кун мән биззбанәм, бәнд-бәндим јанса, ејб олмаз,
Сәнә мүмкүндүр, еј неј, аһу әфған сән нә сызларсан?*

*Синасиндә чырпынан гәлбинә белә хитаб едир:
Еј бизгарар, синәдә нештәрмисән, нәсән,
Пейканмысан сән, көнүлмүсән, әхкәрмисән, нәсән.*

вә өз-өзүнә белә чаваб верир:

*Һәрчәнд јандын одлара, Гөвси, усанмадын,
Ахыр сән, еј од оғлу, сәмәндәрмисән, нәсән?*

Өзүнә од оғлу демәклә ејни һалда азәрбајчанлы олдуғуну көс-тәрир вә Тәбриз үчүн белә дејир:

*Гөвси кәрәкди Кә'бә дејүб иғтисад ғыла,
Тәбриз гәл'әсинә Сифаһан дедикләри.*

*Тәбриз ачар көнлүмү, Гөвси, кәр ачылса,
Һәрчәнд ки, Фирдовси Сифаһа јетишмәз,*

Гөвси јалнызлыгдан вә гүрбәтдән шикајәтини белә бәјан едир:

*Дилим фәған илә вү дидә ган илә долудур,
Көнүл сәһифәси шәрһү бәјан илә долудур.
Вурубдур ағзыма мин ғыфли-аһанин гејрәт,
Һәнүз сәғфи-фәләк әл-аман илә долудур.
Һарај ким, нә дилим вар, нә бир дил аңлајаным,
Әкәрчи неј кими чисмим фәған илә долудур.
Әкәрчи көнлүмә заһирдә дәјмәк асандыр,
Бу чөл кәминкәһи шири-жәјан илә долудур.
Јувада гөнчәләнир әндәлиб бәс ки, чәмән
Нәваји-Гөвсији-атәшзәбан илә долудур.*

Гөвси вәһдәти-вүчуда инаныр вә бүтүн варлығларын сонунда аллаһа говушачағыны дејир:

*Һесаби-дәрду дағ истәрсә чанан, вај чанымчын
Ки, мән ол сәнкдилдән һәр нә алдым чанә тапшырдым.
Әкәр сәркәштә чох кәздимсә вадиләрдә мән, Гөвси,
Апардым гәтрәни дәрјаји-бипајанә тапшырдым.*

Гөвси романтик гәзәлсәралардандыр вә устады Фүзули кими, шаирин һикмәт вә фәлсәфә билмәсини лазым көрүр. Гәзәл кәрәк мәзмун илә охучунун руһуну сираб вә мәфтун етсин. Ешгдә вәфа вә сәдагәт вә јүксәк мә'нәвијјат ахтарыр. Гөвсинин ше'р дили сәдә, аһәнки вә мәзмунлудур. Ше'рләри халғ данышығ дилинә јахындыр вә ејни һалда Нәсини, Фүзули вә Хәтәи кими тәзәдлы ифадәләрдән истифадә етмишдир.

*Сепеһр онун үзүнү ағ едәр, күнүнү гара,
Бири ки, билди бу мәктәбдә ағ вә гарә нәдир.*

*Рузикарым гара ол хуришдәндир ким, мәним
Шәм'и-бәзмим, нури-чешмим сәјеји-дивардыр.*

*Тиғи-мүжжан илә доғрар бағрымы дүшмән кими,
Јандырар ол шө'леји-рухсар һичрандан бетәр.*

*Та вүсалын мәни дилдән сала, һичран нә дәва,
Та меји-наб, ола, еј бағры бүтүн, ган нә рәва.*

*Кәлмәмиш сүбһи-ғијамәт, јетмәмиш шами-әчәл,
Билмәрәм сағи нәдән санмыш ки, һүшјар олмушам?!*

Гөвси халгын түкәнмәз һүнәр гәјнағларындан илһам алыб ше'рләриндә фолклорик дастан, мәнзумә вә аталар сөзләриндән фајдаланмышдыр. Мәсәлән, ашағыдакы мисраларда вә бейтдә аталар сөзүндән бәһрә алмыш вә бә'зән ејнән ишләтмишдир:

*Ағзы ширин ејләмәз һалва демәк һалва кими,
Бир арха кәлә су, вар үмид бир дә кәлә.
Бојун бәласын алым, ганы ган илән јумаг олмаз.*

Охшар она ки, өзкә әли илә илан тутар.

*Синәдә көнлүм сарајын рөвшән ејләр шәм'и дағ,
Өз ајағы алтына һәрчәнд шығ вермәз чырағ.*

Муртуза гулухан Зәфәр. Муртуза Гулухан Зәсәр Азәрбајчанын биринчи дәрәчәли шаирләриндән олдуғу һалда бу күнә гәдәр халғымыз тәрәфиндән танынмамышдыр. Бу шаир Шамы елинин бөјүкләриндән олуб XVII әсрдә јашамыш вә икинчи Шаһ Аббас заманында вәзирлик рүтбәсинә жүксәлмиш, Әрдәбилдә Шейх Сәфиәддин мәгбәрәсинин мүтәвәллиси олмушдур.

Шаирин түркчә диваны 1965-чи илдә Истанбулда тапылан өз әлјазмасындан профессор Исмајыл Никмәт тәрәфиндән чап едилмишдир. Исмајыл Никмәт бу китаба көзәл вә алиманә бир мүгәддимә јазмыш вә диван офсет шәклиндә чап едилмишдир. Бу мүгәддимәдә мүәллиф әлјазмасы һағғында белә гејд етмишдир. «Әсәр Гасым адлы бир хәттатын 15 рәбиәләввәл 955 һичридә јазмыш олдуғу чох көзәл хәтли вә тәзһибли бир Фүзули диваны вә «Бәнкү бадә»сн илә бир чилд ичиндәдир. Үзәриндәки Әбдүлһәмид тәғрасындан Истанбул улдуз сарајы китабханасындан чыхдығы мә'луь олур. Мүәллифин өз әлјазмасы сајылан бу әсәр китабчы Рауф тәрәфиндән бизә (профессор Исмајыл Никмәтә) тәдгиг үчүн әманәт верилмишдир. Муртуза Гулухан Зәфәр биринчи Шаһ Аббас дөврүнүн сонларында дүнјаја кәлмиш вә Шаһ Сәфи заманында (1035) көстәрдији чәсарәт вә габилијјәт сәјәсиндә ешик ағасы вә диванбәји мәгамына чатмышдыр. Икинчи Шаһ Аббас заманында Горучу башлыг рүтбәсинә чыхмыш вә Кирман валиси олмушдур. Гәзвин муһарибәсиндә бир ифтира үзүндән әзл едилмиш, бир мүддәт сонра күнаһсыз олдуғу аңлашылараг Әрдәбил мүтәвәллијинә мәнсуб олур вә вәзирлик рүтбәсинә жүксәлир».

Шаирин һансы илләрдә дүнјаја кәлиб-кетдији гәти билинмәкдәдир. Лакин диваныны јаздығы заман 74 јашында олдуғу сөјләјир. Муртуза Гулухан Шамлы гәбиләсинин диқәр бөјүкләри кими заманын елм вә урфаныны тәһсил етмиш, бунунла јанашы ше'р вә иншаја да рәғбәт көстәриб, ше'р әләминин устадларындан олмушдур. Түркчә диванынын мүгәддимәсиндә јаздығы кими фарсча ше'рләри јүз миңә јетишмиш икән, түркчә ше'рләр јазмаға башламаышдыр. Фарсча ше'рләриндә Муртуза Гулухан вә Муртуза тәхәллүсләрини ишләдән шаир түркчә диванынын тәдгигиндән бе-

! Китаб ағажы-Әзим Тәмчиди тәрәфиндән Түркіјәдән алынмыш вә тәдгиг үчүн бизә верилмишдир. Ағажы-Тәмчиди бу вәсилә илә бөјүк шаиримизи танытдырмаға билфә'л јардым етмишдир.

лә нәзәрә кәлир ки, гүввәтли бир шаир вә насир олмуш, шаирләр-дән Фүзули вә Хатаини өзүнә өрнәк сечмиш, Шейх Сәфиәддин Әрдәбилинин тәриғәтини мәнимсәмишдир. Шаир, ејни һалда, биринчи дәрәчәли хәттат олуб, мөвчуд олан түркчә диваныны да өзүнүн јаздығы еһтимал олунур.

Зәфәр классик түрк ше'ринин устадларындандыр. О, Фүзули вә Хатаи кими шариләрин давамчысы олуб, онларын ше'рләриндән илһам алараг нәзирәләр јазмышдыр. Ашағыдакы гәзәлә диғтәт едәк:

*Ја рәб, мүдам инајәтин ет пишва мәнә¹,
Зөвгү вүсалин ејләкилән ашина мәнә.
Көнлүм евиндә сәндән әкәр гејри вариса,
Гәһринлә ејләкил сән о фикри бәла мәнә.
Јүз дәрәд әкәр бу дөври-фәнадә чәкәр көнүл,
Бир әбр рәһмәтин јетирәр мин дәва мәнә.
Гәмдән бу хәстә чаным олубдур бәла еви,
Веркил хәзанеји-кәрәминдән шәфа мәнә.
Дәркахына бу бәндәдә шајәстә јох әмәл,
Аләмләринчә лүтфүнү көрдүн рәва мәнә.
Јолунда сабит ејлә бәним е'тигадымы,
Шул јолда Муртузаны елә пишва мәнә.
Етмә зәиф чаними дузәх шәрарәси,
Нури-әдаләтилә јетиркил сәфа мәнә.*

Бу гәзәли Фүзулинин:

*Ја рәб, һәмишә лүтфүнү ет рәһнума мәнә,
Көстәрмә ол тәриғи ки, јетмәз сәна мәнә.*

гәзәлилә тутушдуранда, Зәфәрнин ифадә тәрзи һәттә сәрф вә нәһи вә бәјан шивәсинин дә Фүзулијанә олдуғуну көрәрик.

Муртуза Гулухан Зәфәрдә, нәзири чох аз шаирдә көрүлән бир хүлүс вә сәминнјјәт, тәбилик, рәванлыг вардыр.

*Чан вериб та һәмнишини-вәсли-чанан олмушам,
Пәјбәнди-риштәји бир әддү пейман олмушам.
Та нәфәс вардыр тәнимдә, тәрк етмәм ешигини,
Бир кәдә икән беһәмдуллаһ ки, солтан олмушам.
Булмушам зөвгү вүсалин, гојмам әлдән дамәнин,
Кәрчи һичранинлә дәстү кәрибан олмушам.
Вермишәм чан нәгдини ол маһи-бәдрә рунәма,
Хәлвәти хасијјәндә та бир кечә мейман олмушам.
Бу сәбәбдән јар олмушдур бәна фәтһу Зәфәр,
Бир тәни-бичан идим, ону көрүб чан олмушам.*

! Оригинал нүсхәдә «Ја рәб, инајәтин ет пишва бәнә» сурәтдә јазылмыш.

Бу ше'ри сөйлөпөн шаир ашагыда кэлэн гезэли јазан адамдыр.
Тэнтэнэли вэ дэбдэбэли һэјат кечирэн Зэфэр, јохсуллуғун вэ һаја-
тын ачылығыны дадан бир шаирдир:

Кечди өмрүм, дөндү дөвран, мунисимдир дәрду гэм,
Сағија, кэл дөврә салкил, ичэлүм¹ бир чами-Чәм.
Ешг оду көтүрүбдүр бу тәни-үрјаними,
Сәрв гәддим бир һилал ај кими тапды пичү хәм.
Јар лүтфүн кәсди мәнән бу дөнән дөвран кими,
Ешидиб шад олмасын әғјар, вәчһини демәм.
Дәшт ара Мәчнун кими дүтмушдум үлфәт вәһш илә,
Шимди онлар һәм мәни көрчәк оларлар чүмлә рәм.
Билмәзәм ким, бу фәләкдәндир вә ја дөнмүш Зэфәр,
Ја әду тәдбиридир, олсун чаһанда өмрү кәм.

Јенә Фүзулијанә бир гезэлине диггәт јетирәк:

Көнлүм ачылыр сәрвү хураманыны көрчәк,
Хошһал олурам пүстәвү хәнданыны көрчәк.
Күн рәшк едәр, күл јүзүни көрсә сәһәр дә,
Мәһ парәләр, навүки-мүжкәһыны көрчәк.
Нағгаһ әкәр чәкәсә гәләм бирлә чәмалин,
Титрәр әли ол сибизәнәхданини көрчәк.
Кәр таб верә зүлфи-пәришанини јүздә,
Күн тирә олур чөһреји-табаныны көрчәк.
Дузәх гапысы бағланыбан, чәннәт олур дәһр.
Гөјнундакы сибү күли-рејһаныны көрчәк.
Фәтһ илә Зэфәр јар олур ашиги-зарә,
Әсбабләнүр назилә саманыны көрчәк.

Зэфәрин ше'рләриндә Фүзулидән сонра Шаһ Исмајыл Хәтәинин
дә тә'сири көрүлмәкдәдир:

Билдинми, көнүл ки, јар кәлди,
Гыш кетди вә лаләзар кәлди.
Бүлбүл охур инди бу сифәгдә,
Ким фәсли-күли-бәһар кәлди.
Гыш ар түләкә чәгди әлдә,
Сәһәр кәздүб шикар кәлди.
Нәркиз күлә мүждә верди еј јар,
Өзүн бизә кәл ки зар кәлди.
Дөвран бизә етди јарлыг бәс,
Ахирдә бешәкли мар кәлди.
Әкди гәдими һилалә дөндүм,
Көзүм өнүнә гүбар кәлди.
Күл кими чәмәнара кәзәрдим,
Дөндү Зэфәрү нәзар кәлди.

Бу гит'ә бизә Хәтәинин «Дәһнамә» әсәриндәки:

Гыш кетди, јенә баһар кәлди,
Күл битди вә лаләзар кәлди,
Гушлар гамусу фәғанә дүшди,
Ешг оду јенә бу чана дүшдү...

парчасыны хатырладыр. Зэфәрин ше'рләриндә Сәфәви дөврүнүн
устан вә падшаһларынын да тә'сири көрүнмәкдәдир. Мәсәлән, бу
мүрәббә тәрчибәнди охујанда:

Үч бәлали кимсә олмуш һәмдәмим,
Каһ һичран, каһ һәрман, каһ мәләл.
Кечә-күндүздүр әнисү мәһрәмим,
Каһ һичран, каһ һәрман, каһ мәләл.

Дерд билмәм кимсәјә һалым тәмәм,
Јару бәдху бирдәм олмәз бизә рәм.
Ағладурлар бу фәгири сүбһү шам,
Каһ һичран, каһ һәрман, каһ мәләл.

Сағија, кәл дөврә салкил сағәри,
Шәјәд ола көнлүмүн рөвишәнкәри,
Гојмадылар бәзмимә сән дилбәри,
Каһ һичран, каһ һәрман, каһ мәләл.

Вәслә јетиркил мәни, еј јүзи күл,
Әсик етмә бәзмимиздән чами-мүл.
Ода јахды чисми-зарым, олди күл,
Каһ һичран, каһ һәрман, каһ мәләл.

Бир гулундур бојну бағлы бу Зэфәр,
Дост күйинә ону јетир бихәтәр.
Етди шим күнбәкүн јомәл бәтәр,
Каһ һичран, каһ һәрман, каһ мәләл.

Верди дөвран чами-ешги сағитәк,
Галды һәсрәт үрәкимдә дағи тәк,
Чеврәм алмыш каһү бикә јағы тәк,
Каһ һичран, каһ һәрман, каһ мәләл.

Олмушам Мәчнун тәки јардан ираг,
Чанимә кар ејләди сузү фәраг.
Мәни истәјибән едәрләр сораг,
Каһ һичран, каһ һәрман, каһ мәләл.

Шаһ Аббасын ашагыдакы мәнзүмәсн хәтиримизә кәлир:

Үч вәфалы кимсә олмуш һәмдәмим,
Каһ фирғәт, каһ мөһнәт, каһ гәм.
Кечә-күндүз һәм әнисү мәһрәмим,
Каһ фирғәт, каһ мөһнәт, каһ гәм.

¹ Ичәк.

Верди дөвран чами-ничран саги тэк,
Галды нэсрэт жүрөкимэ таги тэк.
Чеврэм алур каһи бика жагы тэк,
Каһ фиргэт, каһ мөннэт, каһ гэм.
Дејә билмәм кимсәјә дәрдим тамам,
Јар мәнә сәркешу әггајә рам.
Канлума ола бәним һәр субһу шам,
Каһ фиргэт, каһ мөннэт, каһ гэм.

Зәфәр чох дујгулу, һәссас бир шаирдир. О, чох јашајыб, иззәтү еһтирам көрмүш, севмиш, севилмиш вә бир заманлар да көздән дүшүб талесиз күнләрдә јашамышдыр. Јакин һәмишә хәлгинә бағлы галмыш вә дујгуларыны да көзәл вә бәдни бир ифада илә тәрәннүм етмишдир. Гочалыг чагында јаздығы ше'рләрдән:

Күнәһкарәм чаһан ичрә, мәни хар ејләмә, јарәб,
Кәмәнди-зулфи-пичанә кирифтар ејләмә, ја рәб.
Әзәлдән күн кими мәшһур етдин зәррәни јердә,
Әбәд мүлкүндә дахи харилән зар ејләмә, ја рәб.
Хәм олди гамәтим һәммалитәк әсбаби-әсјандан,
Зәшфәм, бундан артыг бојнума бар ејләмә, ја рәб.
Һөкүмәт ејләдим чох бу чаһан мүлкүндә, усандым,
Бәна күнчи-гинаәт мәнзилин дар ејләмә, ја рәб.
Зәфәр вердин чаһанда, дүшмәними хару зар етдин,
Мәсиһа миннәтин чәкмәкдә бимар ејләмә, ја рәб.

Јар вәслиндән чида, пәмәли-дөвранәм һәнүз,
Јанарам ешг одуна, бимари-ничранәм һәнүз.
Хатиримдир чәм ким, гејрилә јохдур үлфәтин,
Демә ким јад олмушам, дәр фикри чананәм һәнүз.
Көзләримдән ганлы јаш ахмаздан олдум бибәсәр,
Бујини чәкмәкдә, билкил, пири-Кән'анәм һәнүз.
Кәр кәдатәк дәрбәдәр дүшдүм вүсәлындан чида,
Өз јанымда фикрин илә шаһу солтанәм һәнүз.
Бир кәминә чакәриндир бу Зәфәр, еј күлүзар,
Дүшмүшәм кәр нәзәриндән, бәндәфәрманәм һәнүз.

Таза дилбәр шөвгү дүшдү башимә пиранәсәр,
Шүкриллаһ һасил олди мәтләбим бидәрди-сәр.
Тәлејим олди зәфәр јулдузи илә туаман,
Агибәт јетди јеринә чәкдијим аһи-сәһәр.
Чанимә дүшмүш иди ешг аташи булбул кими,
Бир күл үзлү јар үзүндән рөвишән олди чешми-тәр.
Гејф ким әкди шүчаәт гејрәти әндамымы,
Зә'фартды күнбәкүн олмага тәк јомүлбәтәр.
Баш ағарды, дини төкүлди, белдә гүввәт галмады,
Һәлгә олмуш јајә дәнди сәрв рә'натәк кәмәр.
Сәдр едиб чәкдим әјаги бир гинаәт күнчә,
Јар ола бир күн мөкәр тофигилән фәтһу Зәфәр.

Зәфәр һичран одунда јанаркән Фүзулијанә фәрјад едир вә онун кими тә'әллүм вә тәзәллүм көстәрир. Зәфәрин руһуна ән јахын вә јатғын шаир Фүзулидир.

Зәфәр, Фүзули демиш, әһдинә вәфа ғылкил,
Јетәр шикајәт едиб шәрһи-мачәра ғылкил.
Вүчүдини һадәфи-навоки-бәла ғылкил,
Гаму чафаләринә сәбр едиб дуа ғылкил.
Нијазу ичзилә дур әрзи-мүддәа ғылкил,
Ки һәггидир ганумун чүмлә шиһна бани,
Зәманә шиһна алданмакил, олур фани.

Ешгә дүшдүн, еј Зәфәр, кәл раһәти-чани унут,
Јетмәдин бәзми-вүсәлә, һичри-чанани унут.
Әрсә тәнк олди хәзани өмрә јохдур е'тибар,
Пүстеји-һәнданивү сибии-зәнәхдани унут.
Дилбәрин меһраби-әбрусина ејләрдин нәмаз,
Та перишан олмадым, зулфи-пәришаны унут.
Төк көзүн јашын кечәләр та сәһәр,
Нәш'еји-лә'ли-ләбү јагути-раммани унут.
Чүн ајаг чәкдин бу дүнјанын евиндән, еј Зәфәр,
Шөвкәти мүлки-Сүләйманивү солгани унут.

Хәм олди гамәтим һичган әлиндән, вер шәфа, ја рәб.
Вүсәли-јаридән гејри бәна јохдур дәва, ја рәб.
Мачәзи-ешгилән јохдур ишим заһид кими даим,
Һәгигәт нәш'әсиндән вер бәна чами-бәга, ја рәб.
Ајырма бәндәни мәшһәр күни сагији-көвсәрдән,
Онун меһришләдур көнлүмдә зөвгү сәфа, ја рәб.
Чаһанда чох һөкүмәт ејләдим, көрдүм вәфасы јох,
Чәкилдим күнчә, лүтфүн кәсмәкил та мүнәһа, ја рәб.
Јетишди өмр јетмиш дәрдә, кәлди мөвсүми-пири,
Чаһанда көрмәдим һеч кимсәдән буји-вәфа, ја рәб.
Зәфәр вердин бәна, дүшмәнләrimi хару зар етдин,
Бәһәмдуллаһ ки, сәндән көрмәдим һәркиз чафа, ја рәб.

Вә ахырда өз тәрчүмеји-һаһыны бу гәзәл илә бәјан едир.

Сане' одур әдәмдә икән верди чан бәна,
Артырды мүлкү малу мәһәллү мәкан бәна.
Хару зәлил етмәди бу хәлгара бәни,
Өмрүм чох етди, верди әчәлдән аман бәна.
Әнам етди бизә бу дүнја көзәләрин,
Лүтфилә верди нигү шуур бејин бәна.
Дил верди, шүкр не'мәтини едәлүм мү'дам,
Бин шүкр фејз раһмәти олди әјан бәна.
Шад ол, Зәфәр, көнүлдә дахи әгдә галмады,
Ики чаһанда өмр верир чавидан бәна.

Һачы Худаверди. Хојлу олуб тәхәллүсү «Таиб»дир. Түркчә, фарсча ше'рләр вә түркчә мәрсияләр јазмыш вә һ. 1201-чи илдә өлмүшдүр.

Топчи. Надир шаһ ордусунда топчулуг етдији үчүн бу тәхәллүсү алмышдыр.

Нәш'ә Тәбризи. Сәфәвиләрин сон дөврүндә јетишмиш вә Надир шаһ дөврүнүн ән мәшһур шаиридир. һ. 1153—1155-чи илләрдә Надир шаһ Нәчәфдә һәзрәти Әли һәрәмийин күнбадини тә'мир вә тәзјин етдији вахт Нәш'ә Тәбризи бу мүнәсибәтлә түркчә тарих сөјләмишдир. Бу ше'р Нәчәфдә һәзрәти Әлинин һәрәмийин бөјүк гапысынын үстүндә јазылмышдыр. Ијирми сәккиз бейтдән ибарәт олан бу гәсидәдән бурада беш бейти нәгл едирик:

*Шаһе-чәм һешмәте-Дара дәрәјәт Надере-доуран
Ки, тәхти дөвләти Чәмшидә-варисдир чаһан үзрә.
Бәдәхшан дә'ли-үммон инчисин вермиш хәрәчиндә,
Күнәш тәк һөкмү нафиз муттәсил дәрјавү кан үзрә.
Чәкилмәз кәһкәшанын јәји тәк нәггәш әкәр чәкши,
Мисали-гүввәти-базуји-игбалын каман үзрә.
Бүләндигбал олан ә'даләриндә сәрбүләнд истар,
Мүкәррәр ејләмиш дүшмәнләрин башын синан үзрә.
Чәвабын Нәш'ә олду мисрә-и-тарихи итмамә,
Әдәб бил мейр сакиндир мутафи-инсү чан үзрә.*

Лүтфәли бәј Азәр. Бәкдели елине мәнсуб олуб «Атәшкәдә» адлы шаирләр тәзкирәси вә фарсча ше'рләрилә Иран әдәбијатында мүнһүм бир мөвгә газанмышдыр. 1711-чи (һ. 1123-чү) илдә Исфәһанда доғулуб вә 1781-чи илдә вәфат етмишдир. Сәид Нәфисинин китабханасындакы бир мәчмуәдә түркчә ше'рләри көрүлмүшдүр (Фуад Көпрүлү).

Елчи Нами. Муртуза Гулу хан Иран тәрәфиндән Истамбула сәфир кетмиш (1721) вә орада ше'рләрилә мәшһүр олмушдур. Османлы шаири Нәдим она нәзірә јазмышдыр. Ше'рләриндә Санб Тәбризинин бөјүк тәсири көрүлмәкдәдир. Рәшид тарихиндә Нами һатгында кениш мә'лумат вар.

АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈАТЫ XVIII ӘСРДӘ

XVIII әсрдә Азәрбајчан әдәбијатынын инкишафы јавашлады. Лакин түрк дилинә анд тәдгигләр давам етди. Надир шаһын мүнши вә гајеникары Мирзә Мәһәммәд Мейдихан Астарабәдинин јаздығы «Сәнкәлах» адлы бөјүк түрк-фарс лүғәти бу дөврдә түркчәнин әһәмийјәтини көстәрән бир әсәрдир. Бу әсәрин «Мәбәннәллүгә» адлы илк гисмәти мұхтәлиф әдәби түрк ләһчәләри (чығатај, азәри, вә османлы) барәсиндә мұгајисәли мә'луматы еһтива едән грамердир. (Денисон Росс тәрәфиндән 1910-чу илдә «Библиотека индика» күлләијатында чап едилмишдир.)

Бу әсрдә мұхтәлиф түркмән вә өзбәк ләһчәләринин фәргли олмағла јанашы, бир көкдән кәлдикләри, османлы вә чығатај ләһчәләри арасындакы бә'зи бәнзәјишләрин сәбәбләри вә нәһәјәт, османлы вә азәри түркчәсинин мұшторәк грамматик хүсусијјәтләри бәјан едилмишдир.

Мирзә Мейди ханын бөјүк бир тарихчи олдуғу гәдәр дә јашшы бир дилчи-түрколог олмасы сон илләрдә А. Н. Самојлович тәрәфиндән көстәрилмишдир.

Сәфәвиләрин сон илләриндән XVIII әсрин ахырыначан кечән мүддәтлә Иран әдәбијатында олдуғу кими, Азәрбајчан әдәбијатында да дургунлуг дөврүдүр. Бу дөврдә фарс әдәбијатында һатиф Исфәһандән савајы санбаллы бир шаирә растланмадығы кими, Азәрбајчан шаирләри арасында да бир нечә нөвһә вә мәрсия шаириндән башға мүнһүм бир шәхснәјәт зүһур етмәмишдир. Јалныз Шимали Азәрбајчан вә даһа доғрусу, Шимали Гафғаз бу гајдадан мұстәснадыр.

XVIII әсрдә Молла Пәнаһ Вағиф вә Молла Вәли Видади кими бөјүк шаирләр Шимали Азәрбајчан әдәбијатына јени истигамәт вермишләр ки, булардан ирәлидә бәһс едәчәјик. Бу әсрдә азәри түркчәсинә ше'р јазан шаирләримиз булардыр:

Низамәддин Туфарганлы. Әли-бейтә анд мұхәммәс шәклиндә мәрсияләрилә мәшһүр олуб һ. 1170-чи илдә вәфат етмишдир.

Сейид Фәттаһ Марағәји. Фарсча вә түркчә ше'р јазмыш, тәхәллүсү «Ишрағ»дыр. Фарсча мәснәвиси «Ријазул-фүтүһ»дан савајы түркчә ше'рләри, мәснәви вә мәрсияләрилә мә'руф олмуш вә һ. 1175-чи иләд Марағә шәјхүл-исламы икән вәфат етмишдир.

АЗЭРБАЙДЖАН ЭДЭБИЛЛАТЫНДА ХАЛГ ШЕ'РИ МЭКТЭБИ

XVIII эсрдə Иран-Османлы савашларындан сонра мэркəзи һөкүмəтин ээифлији вə итгисади дурумун (вəзијјəтин) хараблыгы нəтичəсиндə Шимали Азэрбајджанда мəһалли истиглал истəјəн ханлыглар зүһур едиб, хусусən Надир шаһын өлүмүндən сонра бу һəрəkəт кенишлəнди вə Гарабаг, Кəнчə, Шəки, Губа, Баки, Нахчы-ван, Ширван, Маку вə Сəлмас ханлыглары јарадылды. Бу заман азэри түркчəси кениш бир һимажə кəрдү. Шаһ Исмајыл Сəфəви илə башлајан садə түрк дилиндə јазмаг Вагиф вə Видади кими габаг-чыл шаирлэр тэрəфиндэн мəнимсəнилди вə Азэрбајджан милли эдэ-бијјат мəктəби гурулды. Ханлыглар дөврүндə Азэрбајджан эдэбијјатынын тэрəггисинə сјаси-ичтимаи шəraitдэн саважы һəмин хан-ларын ше'р вə эдэбијјаты һимажə етмəsi вə бир чох дөвлəт адала-рынын өзлəринин шаир вə эдиб олмасыдыр. Əн мүһүмлəri бу-лардыр: Губа вə Сəлјан һакими «Мүштəри» тəхəллүслү Фəтəли хан, «Тутин» тəхəллүслү Əбүлфəт хан, «Гүдси» тəхəллүслү Аббас-гулу ага Бақыханов, «Нəва» тəхəллүслү Чəфəргулу хан, Кəримага Фəтəһ вə Мүштар.

Јени Азэрбајджан эдэбијјаты Молла Пəнаһ Вагифлə башланыр. Јени дөврүн əсас хусусијјəтлəri милли вə мəһаллилəшмə, дилин садəлəшмəsi, халгчылыг вə реализмдир.

* * *

Молла пəнаһ Вагиф. Вагиф XVIII эср Азэрбајджан эдэбијјатынын əп кəркəмли шаиридир. Гарабаг ханлыгынын сјаси һəјатында онун бəјүк ролу олмушдур. Азэрбајджан мэдəнијјəтинə хидмəт ет-миш, ше'рин инкишафына истигамəт вермишдир. Ады Пəнаһдыр, мəктəбдарлыгла мəшгул олдуғундан Молла Пəнаһ ады илə мəшһур олмушдур. 1717-чи илдə Газах маһалында анадан олмушдур. Ата-сы Мəһди адында бир кəндли олмушдур.

Вагиф мəдрəсə тəһсилиндэн сонра дөврүнүн əлмлəрини өјрəн-мишдир. Əслиндə кəндли вə халг ичиндэн чыхмыш олан Вагиф халг јашајышына, адəт вə əн'əнэлəринə јакшы бəлэд олуб, ашыгларын дастан вə ше'рлəрини динлəмиш, саз чалмаг өјрəнмиш вə ашыг тэрзиндə ше'р јазмышдыр.

1759-чу илдə Күрчүстан сəрһəддиндə гаршыја чыхан гарышыг-лыглар нəтичəсиндə Вагиф аилəсилə Гарабага кедир вə Чаваншир маһалында (Тəртəрбасарда) галдыгдан сонра Шушаја (Пəнаһ-

абада) кəчүр вə орада мəктəбдарлыгла мəшгул олур. Бир мүддəт сонра шаирин эдэби вə əلمي шөһрəти Гарабаг ханы Пəнаһ ханын оғлу Ибраһим хана чатыр. Хан Вагифи сарајына дəвəт едир, Ва-гиф Ибраһим ханын баш вəзирлијинə гəдэр јүксəлир.

Вагифин эдэби јарадычылыгы Азэрбајджан ше'р тарихиндə јени бир дөвр ачмышдыр. Онун гəјə вə һəдəфи ше'рлəриндə халгыл адəт вə əн'əнэлəрини горумаг, халгын јашајышына олдуғу кими тэрəннүм етмəк вə реализмə садиг галмаг иди.

Онун ше'рлəриндə халгынын хусусијјəтлəri олдуғу кими əкс етмишдир. Вагиф шəкил бахымындан гəзəл, мүхəммəс, мүстəзəд кими əски-классик ше'р гəлиблəриндə ше'р јазмагла јанашы, мөв-зу, ифадə вə кəлмə хəзинəsi нөгтеји-нəзəриндэн тамамən халг ру-һуна бағлы сəмими бир азэрбајджанлы вəтəндəш шаирдир. О, халг дилинə дајанан садə вə ачыг эдэби үслүб мəктəбинин гуручусудур.

Ешг, инсан кəзəллији, тəбиəт тəсвирлəri, дүнјаны парлаг вə кəзəл кəрмəк вə гадына бəјүк гүмјəт вермəк онун бариз хусуси-јəтлəриндэндир. Досту Видади илə бирликдə халг эдэбијјатына чох əлагə вə бағлылыг дујумшдур.

Вагифин ше'рлəri, гошмалары Азэрбајджан ашыг вə ханəндə-лəri тэрəфиндэн мүхтəлиф мəчлислəрдə охунмушдур. XIX вə XX эср ашыгларынын чоху Вагифин мөвзуларыны əсас кəтүрүб ону тəглид едэрəк гошмалар сөјлəмишлэр.

Онун гафилə, рəдиф вə бəдин ифадəлəri саз шаирлəринə ериəк олмуш, тəзəдэн ишлəнмиш вə даһа кəзəл бир һала кəтирилмиш-дир. Бу ашыгларын башинда ашыг Əлəскəр, Бозалгəнлы ашыг Нү-сəји дурур. Ашыг һусејини гошмалары арасында Вагифин мисра-ларына чох тəсадүф едилir.

Вагиф лирик шаир олдуғу үчүн ше'рлəриндə мəһəббəт мөвзусу мүһүм јер тутур. Фəгəт Вагифдəки мəһəббəт романтик дејил, реал пəјəт вə мəишəтлə дəриндэн бағлыдыр. Вагифин лиризми мəзмун-ча зəнкин, шəкилчə рəнкарəнкдир. О, халг ше'ринин гошма нөвү-нү даһа чох бəјəнмиш вə гошмаларында Азэрбајджан гадынын һəгги тəсвирини вермиш, саф вə тəмиз мəһəббəти тэрəннүм ет-мишдир.

Вагиф диндар бир шаир вə алим олдуғу һалда дөврүнүн хұра-фатына гаршы чыхмыш вə ше'рлəриндə гадыналарын азалдыгыны мұдафиə етмишдир. һəјəтəн хошбин олан Вагиф досту Видадинин ше'рлəриндəки кəдэри кəрүб, ону тəнгид едэрəк кечмишдəки дəрд-лəri унутмаға, һəјəты шəн кечирмəјə, зəһмəт вə мəшəггəт гаршы-сында дајанəтлə дајанмаға чағырыр.

1795-чи илдə Ага Мəһəммəd хан Гачар Пəнаһабəд (Шуша) шə-һəрини мүһəсирə етдији заман Ибраһимхəлил хана бир һəдəлəјичи мəктүб кəндəрир вə о мəктүбда бу бейти јазыр:

*Зе мəнчəниге-фəлəк сəнке-фетне мибарəд,
То əблəһане керефти мајене-Шише гəрар.*

Тәрчүмәси:

*Фәләжин манчанагларындан фитнә дашы жагыр,
Сән Шишә арасында әбләһәсинә гәрар тутмусан.*

Вагиф фөврән мәктубун чавабында бу ше'ри языб шаһа көндәрир:

*Кәр некәһдәре-мән анест ке мән миданәм,
Шишера дәр бәғәле-сәнк некәһ мидарәм.*

Тәрчүмәси:

Әкәр мәни горуҗан о (Аллаһдырса), билирәм ки, Шишәни дашын гучагында да гоҗурам.

1797-чи илдә Аға Мәһәммәд хан Гачар Шушаны алдығы заман Ибраһим хан аилә вә адамлары илә шәһәри тәрк едир, лакин Вагиф шәһәрдә галыр вә Аға Мәһәммәд хан тәрәфиндән е'дам үчүн һәбс едилир. Аға Мәһәммәд хан һәмнин кечә јатагында өлдүрүлүр, Вагиф дә сәһәрисн һәбсдән азад олур вә досту Молла Вәли Видәдијә бу ше'ри јазыр:

*Еј Видәди, кәрдиши-дөврәни-кәчрәфтарә бах,
Рузикарә гыл тамаша, карә бах, кирдарә бах.*

*Әһли-зүлмү нечә бәрбәд ејләди бир ләһзәдә,
Һөкүм адил падишаһи-гадиру гәһһарә бах.*

*Сүбһ сөндү шәб ки, халға гиблә иди бир чырағ,
Кечәки игбали көр, күндүздәки ишбарә бах.*

*Тачи-зәрдән та ки, ајрылды дәмәғи-пүргурур,
Пајимал олду тәпикләрдә, сәри-сәрдәрә бах.*

*Мән фәгирә әмр гылмышды сijasәт етмәјә,
Сахлады мәзлүмү залимдән, о дәм гәффарә бах.*

*Гуртаран әндишәдән аһәнкәри-бичарәни,
Шаһ үчүн ол мәдбәри тәбдил едән мисмарә бах.*

*Ибрәт ет Аға Мәһәммәд хандан, еј кәмтар кәдә,
Та һәјатын вар икән нә шаһә, нә хунхарә бах.*

*Баш көтүр бу әһли-дүңјадан ајағ тутдугча гач,
Нә ғыза, нә огула, нә доста, нә јарә бах.*

*Вагифа, көз јум, чаһанын бахма хубу зештинә,
Үз чевир али-әбајә, Әһмәди-Мухтарә бах.*

Шаир өзүнүн Аға Мәһәммәд ханын әлиндән гуртардығыны дәмичинин залим шаһ әлиндән хилас едилмәсинә бәнзәдир*.

* Бу рәвәјәтә көрә дәмичини өлдүрмәк истәјән шаһ она бир кечәдә гырх мин нал һазырламағы әмр едир. Дәмичи сәһәрә гәдәр јухусуз галыб, өлүм саатыны көзләјир. сәһәр чағы шаһын адамлары кәлир, лакин мыхын јеринә кечә өлән шаһын табуту үчүн дөрд мисмар истәјирләр.

Аға Мәһәммәд ханын өлүм хәбәрини ешидән сәрбазлар шәһәри гәрәт едиб арадан чыхырлар. Бу заман Ибраһим ханын гардашы оғлу Мәһәммәд бәј Чаваншир һакимијәти әлә алыб әмисинин јакын адамларыны өлдүрмәк истәјир. Буну һисс едән Вагиф өлүм изтирабилә «Көрмәднм» рәдифли мәшһүр мұхәммәсини јазыа. Ајрыча Мәһәммәд бәјин көшүнү алмағ үчүн бир ше'р дә јазыр. Лакин Мәһәммәд бәј Вагифи оғлу Әли аға илә бирликдә е'дам етдирир. (1797) Шаир өлдүрүлдүҗү заман еви дә талан едилир вә әсәрләри дә арадан кедир.

XIX әсрин әввәлләриндә онун ше'рләри топланмаға башланыр. Бу ишдә Мирзә Фәтәли Ахундов вә Гаибов чох зәһмәт чәкиб вә онун әсәрләрини чапа һазырлајырлар. Вагифин әсәрләри илк дәфә «Таәз һәјат» гәзетинин мүдирі Нашым бәј Вәзиров тәрәфиндән 1908-чи илдә чап едилмиш, сонра 1945-чи илдә Азәрбајҗан Етмләр Академијасы Низами адына иДл вә Әдәбијјат Институту тәрәфиндән нәшр олунмушдур.

Вагифин ше'рләринин мұһүм бир гисми онун һәјаты илә әләғә-дардыр. Шаирин «Бәјрам олду» әсәриндә көндә јохсулларла јашајан бир мұәллимин һиссләрини көрүрүк. «Күр ғырағы» ше'риндә хан атлылары илә кетдији көндләрдә халгын мәдәнијјәтчә керидә галдығыны көрмәкдән мұтәәсир олан һәссас шаирин изти-рабларыны дујуруг. Тифлис сәфәринә һәср етдији әсәрләрдә ики гардаш халгын тарихи гоншулуғ мұнасибәтләри вәсф олунур.

Лакин Вагиф ше'ринин әсас мөвзулары мәһәббәт вә көзәлли-дик: Фүзули гәзәлләриндә «һәјат мұзтәриб вә гәмли олмағдыр» фикрини тәғиб едәркән, Вагиф «һәјат севмәкдир» нәзәријјәсини исләр.

Вагиф һәјатда тәсәдүф етдији көзәлләрин тәсвирини јарадыр вә бу јарадычылығда көзәлин чамалыны камалындан ајырмыр. Вагифин ән чох севдији вә халг дилиндә јаздығы ше'р шәкли гошмадыр. О, халг ше'ринин руһуну гәдим әдәбијјатын јакшы чәһәт-ләри илә бирләшдирән бир сәнәткардыр. Гошмаларындакы дили садәдир вә бәдин ифадә вәситәләри халг данышығ дилиндән алынмышдыр. Гошмаларын вәзин һечә вәзиндир вә бә'зән дахили гаф-ијәләри илә «гошајарпағ» нөвүндәндир.

*Сијаһ зүлфун гәддин илән бәрәбәр,
Назик аг әндамын бәјаз гар, кәлин.
Салламышын тамам чаһана дәјәр,
Сәнин тәк бир көзәл һарда вар, кәлин.*

*Мәләикәләр кәлир сәнә салама,
Гәмзән мәни чапды, кәл бах јарама,
Шәкәр гүббәсидир, јохса шамама,
Гојун ичиндәки гоша нар, кәлин?*

*Сәни севәг әгли, камалы нејләр,
Дәхи көрмүш өзкә чамалы нејләр,
Бу дүңјада мұлкү о, малы нејләр,
Һәр ким олса сәнин илән јар, кәлин.*

*Кејинибсан әјнина күл пирәһәни,
Чамалын шө'ләси тутмуш дөврәни,
Наһадан көзләрим көрәндә сәни,
Галмады чанымда ихтијар, кәлиң.*

*Һәсрәтиндән Вагиф дүшдү дәрдә, кәл,
Һеч әләнмә ирәлидә, кердә, кәл,
Бир кәлибсән, кәрәм ејлә, бир дә кәл,
Көнлүм чәкәр сәнә интизар, кәлиң.*

Вагиф бу хүсусијәти мұхәммәсләрдә дә тәтбиг едиб, һәр мисранын ичәрисиндә һәмгафијә сөzlәр ишләтмәјә чалышмышдыр:

*Күлнәфәс, бихару хәс, мәһбуби-новрәс, ејшбаз,
Хошалига, бәргәжүша, әбрунума, хатирнаваз,
Ашинадил, доста мајил, назу истиғнасы аз...*

Вагиф бә'зән бүтүн бир ше'ри бир чүмлә кими јарадыр. «Әјиб-дир гәддими, дәлиб бағрымы» мисрасилә башланан гошманы нәзәрән кечирсән, дәрд бәндин бир чүмлә олдуғуну көрәрик. Ше'ри нәсрә чевирсәк белә чыхар: Бир киприји охлу, гашы каманлы, көзләри чан алан, чәмалы сәрмәст, бахышы һарамы, гәмзәси ганлы, назик камаллы, назик ишли, ширин кәлишли, шәкәр күлүшлү, мәрчан додағлы, дүрдәнә дишли, чәваһир сөzlү, сәдәф дәһанлы, сәрхош кәзишли, кизли ималы, Кәбә зијарәтли, гибләнүмалы, мәләк шәкилли, һури сималы, чәннәт ешикли, ә'лә мәканлы, дурна авазлы, бүлбүл навалы, Иса нәфәсли, Лоғман дөвалы, бәнәфшә ијли, әнбәр һөвалы, тазә чәмәнли, тәр күлүстанлы гәддими әјиб, бағрымы дәлибдир.

Вагиф гәдим ше'рин бүтүн шәкилләриндә, хүсусән гәзәл, мұхәммәс, мұәшшәр вә мұстәзәд нөвләриндә әсәрләр јаратмышдыр. Әлбәттә, әруз вәзнинин ичабына көрә даһа чох әрәбчә вә фарсчә кәлмә вә тәркивләри ишләтмәјә мәчбур олмушдыр. Белә әсәрләриндә шаир шәкилдән чох мә'наја мейл етмишдыр.

Вагифин хүсусијәтләриндән бириси ондакы никбинликдир. Бунун биоложи, дүнјәви маһијәтиндән башга үч сәбәби вардыр: бириси көзәллијә олан ешиги, сонра ашыг ше'рләрилә мәшғул вә әлагәдар олмуш вә нәһајәт, өз дөврүнә, һәјата вә мұбаризәјә олан үмидли мүнәсибәтидир.

Вагиф Гарабағ ханлығынын апардығы истиглал сијасәтинә рәһбәрлик етмиш вә Аға Мәһәммәд ханын 1795-чи илдә Шушаны мұһасирә етдији заман шәһәрин мұдафиәсини өз өһдәсинә көтүрмүшдүр.

* * *

Молла Вәли Видади. XVIII әсрин икинчи бөјүк шаири Молла Вәли Видадидир. Видади 1707-чи илдә Шәмқирдә дүнјајә кәлмиш, лакин һәјатынын чоҳуну Шыхлыда кечирмишдир. Бир заман Ва-

гифин дә'вәтилә Гарабаға көчүб, Чаванширдә Күлүстан ханынын јахын адамларындан олмуш, һәтта ғыса бир мұддәт Күрчүстан шаһы Ираклинин сарајында хидмәт етмишдир. Вагифин Видадијә јаздығы мәнзүм мәктүбдән онун Күлүстан ханы јанында олдуғу аңлашылыр:

*Еј Видари, кенә хан гуллуғунда
Гаим олуб, нә сијамәт ејләрсән?
Јаман көздән аллаһ өзү сахласын,
Киши ихлас илә хидмәт ејләрсән.*

*Чаваншир халғылә о гоһум-гардаш,
Газағын сөзүнү һеч ејләмә фаи,
Демирәм динини ејлә ғызылбаш,
Әглин олса, өзүн, әлбәт, ејләрсән.*

Бу ше'рдән Видадинин сүнни, Вагифин шиә мәзһәбли олдуғлары да ачығланыр. Видади дә Вагиф кими халғдан јетишмиш, халғ ичиндә бөјүмүш вә халғ дилиндә ше'р јазмышдыр. Видади һәм әруз, һәм дә һечә вәзниндә ше'р демш, әски дивани-ше'р тәрзинә бағлы галдығы һалда гошма вә кәрәјлә тәрзиндә ше'рләр јазыб, бу нөв ше'рләрин Азәрбајҗан әдәбијатында көкләшмәсинә чалышмышдыр.

Видади тамам өмүрүндә досту Вагиф вә Шәки ханы һүсејнхан Мүштагла јазышмыш, мұшәирә етмиш вә јахын достлуғ мүнәсибәтләрини идамә вермишдир. Лакин Вагифин әксинә Видади һәјата бәдбин вә кәдәрлә јанашан шаирдир. Јашадығы дөврүн фәлакәтли вә гарышыг күнләри, оғлунун, әлиндә тәсәдүфән ачылан түфәнклә өлмәси, Мүштаг вә Вагифин гәтли ону һәјата күскүн вә мүнһитнә гаршы бәдбин етмишдир. Шаир һәјатынын сон илләриндә кәдәрли мәрсијә тәрзиндә ше'р јазмышдыр. Елиндән, јувасындан ајры дүшмәси, ше'рләриндә вәтән һәсрәти мотивләринин тәрәннүмүнә сәбәб олмушдыр.

Видади Вагифдән даһа алим вә лисана даһа һакимдир. Онун ше'рләриндә әрәб вә фарс кәлмәләри түрк дили аһәнк вә ганунларына табедир, сечдији сөzlәр саф, тәмиз вә парлагдыр. Бурада Видадинин јарадычылығы шәкил, үслүб, мөвзу вә ифадә тәрзинә аид бир фикир вермәк үчүн нүмунә оларағ бир ше'рини көстәрәк:

*Еј һәмдәгим, сәни ганә гәрг ејләр,
Кәл тәрпәтмә јараланмыш көнлүми,
Ајры дүшмүш вәтәниндән, елиндән,
Һәмдәрдиндән араланмыш көнлүми.*

*Көнүл вердик һәр бивәфа јадлара,
Һајыф олду, өмүр кетди бадлара,
Фәләк салды дүрлү-дүрлү одлара,
Шан-шан олмуш, параланмыш көнлүми.*

*Ганлы јашым күндән-күнә болланды,
Ахды, ахды, синәм устә көлләнди,
Јенә гәм сәмәндиң минди јолланды,
Һеч билмәзәм јараланмыш көнлүми.*

*Видадијәм, хәстә, көзүм мәрдүми,
Итирмишгәм гошунуми, ордуми,
Чох тәбибә шәрһ еләдим дәрдими,
Һеч көрмәдим чараланмыш көнлүми.*

Видади 1808-чи илдә јүз бир јашында вәфат етмишдир.

Мәһәммәд Һүсејн хан Мүштаг. Вагифин мәфтуну, Видадинин һөрмәт етдији Шәки ханы Мәһәммәд Һүсејн хан Вагиф мәктәбинә мәнсуб иди. Тәхәллүсү «Мүштаг» олуб халгыны севән бир хан олмуш, әтрафына шаирләри чәлб етмишдир. Өзү дә габилијјәтли шаир вә маарифпәрвәр иди. 22 иллик ханлыгдан сонра 1750-чи илдә гәтл едилмишдир. Әтрафында јығышанлар Шәкили Нәби, Шәкили Рачи, Агчајазылы Зари, Рафә' вә бир нечә башгасы иди.

Аға Мәсиһ Ширвани. Аға Мәсиһ Ширвани Фүзули мәктәбинә мәнсубдур. һөкүмәтә јахын, ричал арасында һөрмәт саһиб вә нүфүзлу бир шәхсијјәт иди. һәмшәһриләриндән Нишат вә Зүлали илә мүшаирәләр етмишдир. Дөврүнүн сијаси, фәлакәтли һадисәләрини тәсвирлә әдәбијјатдан чох тарихә хидмәт едән шаирләрдәндир. 1748-чи илдә Әһмәд хан Шаһсевәнин Шамахыја һүчумуну мәнзүмә шәклиндә тәсвир етмишдир. Бу тарихдән сонра Аға Мәсиһ јалиыз кичик тарихи мәнзүмәләр јазмыш, «Шаһнамә» тәрзиндә инсбәтән бөјүк бир әсәр вүчудә кәтирмиш вә әсәри Фәтәли хана итһаф етмишдир. Аға Мәсиһ Ширвани һичри XIII әсрин ибтида-сында Иранда вәфат етмишдир.

Мәсиһнин шә'рләринә Мөһсүн, Сәлами, Валәһ, Шаһид, Гәриб, Закир, Нәввәб вә башга шаирләр тәрәфиндән нәзирәләр јазылмышдыр. Бурада Аға Мәсиһ Ширванидән бир мүшшәр вә бир мүхәммәс (һәр бириндән бир парча) зикр олунур:

*Еј түрфә-никари-маһрүхсар,
Еј һури-лига фириштәкирдар,
Бу һүсн илә олмамышкән изһар,
Олдун мәни-дилшикәстәјә јар.
Билмәм нечә һијлә гылды әғјар,
Сонра сәни мәнән етди бизар.
Бәс инди сөзүм будур ки, тәкрар,
Бир ад илә ет мәни күнәһкар.
Ал дәстинә тиг, дурма зинһар,
Өлдүр мәни, олсун әлләрин вар.*

Бу мүхәммәсдә Аға Мәсиһ әһли-зәманәдән шикајәт едиб дејир:

*Дила, етмә тәвәггә, расткулуг ганда галмышдыр,
Гәринә өзкәдир, бунлар кечән дөвранда галмышдыр,
Нәмәкдә гәдрү сијмәт, нә кәрәмәт нанда галмышдыр,
Бәла чәкмәклијә нә табу тагәт чанда галмышдыр,
Нә асари-шәфа бимар үчүн дәрманда галмышдыр.*

*Олубдур гәлб хаин, һәгг билир, бир пак тинәт јох,
Дүшәндә сатмајан дүнјада динин һич милләт јох,
Зикур әгсамынын тәб'индә әсла доғру беј'әт јох,
Үнас әһлиндә бир зәррә һичабү шәрмү исмәт јох,
Тәриги-адәмијјәт јолда, нә әрканда галмышдыр.*

*...Мәсиһа, кәс тәәллүг бу чәһндән ким, хәсәрәт вар,
Нә тә'сир-дуа заһир, әрәнләрдә нә һиммәт вар,
Нә алимләрдә шәр'ијјәт, нә бәјләрдә әдаләт вар,
Нә бир доғру сөзү хәлгин, нә бир кәсдә дәјанәт вар,
Һәгигәт ашинадә, нә вәфа јаранда галмышдыр.*

* * *

Нишат Ширвани. Нишат Ширваннин тә'сир саһәси Мәсиһ ки-ми кениш олмушдур. О да классик шә'р мәктәбинә мәнсубдур. Аға Мәсиһ илә һәмәср олуб вә онун кими өмрүнүн чохуну башга ди-јарда—Иранда сәјаһәтлә кечирмиш вә Иран шүәра вә үрәфасын-дан тәһсили-кәмаләт етмишдир.

Нишат бу сәфәрләриндә чох мәшәггәт көрмүш, нечә ки, бу хү-сусда бир гәзәлиндә јазыр:

*Гүрбәтдә рәһи-сәбдә әсбаби-сәрф тәк
Асудәлијим олмады һәр мәнзилә дүшдүм.
Кәр мисли-һубаб өзкә һәва башыма дүшдү,
Бир дәмдә евим тикдимү јыхдым, јола дүшдүм.
Үз көрмәдим әз бәс ки, Нишат, әһли-вәтәндән,
Бу вәчһләдир ким, баш алыб һәр елә дүшдүм.*

Нишатын бир чох гәзәл, мүхәммәс вә мүрәббеси вардыр. Аша-ғыда бир гәзәлинин дәрч едирик:

*Сәнин фәршин ки, заһид, буријадыр,
Һәгигәт мәнзилиндә бу, ријадыр.*

*Ријадыр заһидин кәрчи намазы,
Вә лакин хәлг ичиндә хош әдадыр.*

*Никаһында ол аһучешмин, еј дил,
Өзүн сахла ким, о ејни-хәтадыр.*

*Дүшәр күзкүјә даим әкси-чанан,
Көнүл саф олса һәр мәтләб рәвадыр.*

*Әчәб јох, түррәсиндән олмушам шад,
Мәним бәхтим ки, вар, башдан гарадыр.*

*Нишатын көңлүнү иңчитмэ, еј шух,
Сәна нифрин едэр, әһли-дуадыр.*

* * *

Шакир Ширвани. Надир шаһ ордусунун 1735-чи илдәки Ширван таланыны тәсвир едән «Әһвали-Ширван» адлы бир мәнзүмә јазмышдыр.

* * *

Фәтәли хан Мүштәри. Фәтәли хан Мүштәри Вагиф вә Мүштагын мүасири олуб 1731-чи илдә атасы Хүсејнәли ханын јеринә кечмиш вә Дәрбәнд, Губа, Сәлјан шүәра вә ајдынларыны һимајәси алтына алмыш, әдәбијјатын инкишафына јардым етмишдир. Әли-мизә чох аз ше'рләри кечмишдир.

Ашағыда Фәтәли хан Мүштәринин Мирзә Һәсән Әлгәдаринин «Асари-Дағистан» китабындан көтүрүлмүш бир гәзәлини нәгл едирик:

*Олду көзәл өмр сәрф, һејф ки, наданлыға,
Һәр нә галыб сәрф олур инди пәшиманлыға,
Зулфи-сијәһ зөвгүнә ујма, хатадыр, көнүл,
Фариг исән, сән сәни салма пәришанлыға.*

*Фејзи-әзәл кафирә тәрбијәти-һал ола,
Мури мүнәггәр урар лаф Сүлејманлыға,
Манејә-ғрзи-ғәжим һејрәти-дидар олур,
Мән нә дејим, билмәзәм, аһ, бу һејранлыға.*

*Нәфхеји-бади-сәба руһә тәрәвәт верир,
Чүн күзәр етмиш сәһәр сүнбүлү рејһанлыға.
Мүштәрији-дүрри-нәзм кимсә дејил, һалија,
Дүрчи-дәһан ачма ким, көвһәри-әфианлыға.*

* * *

Ағаһүсејн Ариф. Ағаһүсејн Ариф әслән Тәбризлидир. Гарабағда сакин олмуш, Аға Мәсин вә Нишатын һәмәсридир. Зәриф гәзәлләри вардыр. Дөврүн ағыр шәрантини тәрәннүм етмишдир. Бу шаир чох ариф вә данешмәнд имиш. Һ. 1220-чи илдә вәфат етмишдир. Ашағыда бир гәзәли нәгл едилер:

*Мүмкүн олмаз јары көрмәк бир заман әғјарсыз.
Күләдин дөврүндә, ким көрмүш, күл олсун харсыз.*

*Дөврү дөнмүш дөври-дөвран болмады камымча сејр,
Чәрхи-кәчрәфтари бир дәм көрмәдим азарсыз.*

*Гәдрү сүјмәтләр тапыб кујиндә јарын гејриләр,
Лејк мән галдым ғәми-һицан ара ғәмхарсыз.*

*Гәм мәни пәмал гылды, еј мүсәлманан, һарај,
Олмасын качир дә ја рәбб, мән кими ғәмхарсыз.*

*Гәбримин дашына, јаз еј әһли-дил, бу мисрәји,
Верди Ариф чаныны мин һәсрәт илә јарсыз.*

* * *

Әбдүлрәһман Дилбазоғлу. Әбдүлрәһман Дилбазоғлу XVIII әсрин сону XIX әсрин башларында фәалијјәтдә булунмуш, дөврү үчүн мүнһәм олан Азәрбајҗан шаирләриндәндир. Вәтәнпәрвәрдир вә өлкәсинин мәдәни тәрәғгисинә хидмәт етмишдир. Көзләри күрчү шаһы Ираклинин әмри илә ојулмушдур. Көнчә ханы Чавад ханын 1804-чү илдә вәтәни мүдафиә едәркән шәһид олмасыны тәсвир едән мәнзүмәси ән еһсаслы ше'ридир.

Ше'рдә вәтән ешиги үчүн чаныны фәда едән бу мүчәһид ханын **әләмди һалы**, **үрәкләри јандырыб сызладачаг** гәдәр көзәл тәсвир едилмишдир. О, Азәрбајҗан әдәбијјатында истиглал мүбаризәси изләрини ачмышдыр.

Бурада Чавад хан Зијад оғлунун русларла мүһарибәсинә даир јаздығы мүхәммәсдән бир һиссә:

*Бир рәвајәт сөјлә, еј дил, чәрхи-кәчрәфтардән,
Та әбәд рузи-әзәл бәдмәһрү бәдқирдардән,
Чәрхи-залим, дәһри-дун саһибхәта, биардән—
Ким, Језидин иззәтин көр шаһи-диләфқардән.
Көр Чавад хан маңарасын мөһнәти-мәкқардән.*

*Бөјләдир дөвран, әзәл инсана ал ејләр чаһан,
Бир заман хүррәм гылыр, бир дәм мәләл ејләр чаһан,
Шаһ ола, истәр кәда, ашүфтәһал ејләр чаһан,
Ағибәт бир күн кедәр һиммәт, һалал ејләр чаһан,
Нахуданы ғәрг едәр ол кәштији-пүрбардән.*

*Һәр заман дөвран салыбдыр чаны чанандан чүда,
Адәми Һәввадан ајры, бағи-ризвандан чүда,
Хатәми салды фәләк чаһи-Сүлејмандан чүда,
Аһ ким, дүшдү бу күн дөвран Чавад хандан чүда,
Әсқик олмаз зари-бүләбүл сөһбәти-күл хардән.*

Бу мүхәммәсдә даһа һәссас парчалар сијаси мәсләһәтә көрә Фиридун бәј Көчәрлинин китабында верилмәмишдир. Онун үчүн биз дә о гисми әлә кәтирә билмәдик.

* * *

Ариф Мустафа аға. Ариф Мустафа аға Дилбазоғлу кими вәтәнин сијаси гајғыларына гатылмыш вә нәтичәдә Русија ичәриләринә сүркүн едилмишдир. Һ. 1188-чи илдә Газах маһалынын Шыхлы гәрјәсиндә анадан олмушдур. Түрк, фарс вә рус дилләрини јахшы

*Шәрарәт вадисиндә оғурлугун ајағыны кәсди,
Әдаләт ғылынчындан һәр дәм ган дамар.*

Көзәл вәсфиндә сөйләдији ше'рләри Вагиф вә Видади руһуна
јахындыр. Бурада бир нүмунәсини нәгл едирик:

*Еј шаһин чилвәлим, шунгар шивәлим,
Дурнатәк телләрин чығаланыбдыр.
Хәстә көнлүм ону көрәндән бәри,
Чыхыб асимана, һаваланыбдыр.*

*Еј ләбләри нәбат, дәһани нүстә,
Чәкәр һәсрәтини бу дили-хәстә,
Хал дејил көрүнән ағ синән үстә,
Бир Гур'ан һәрфидир, гараланыбдыр.*

*Демә ки, севдијин сәнә ниһандыр,
Сәнә ашиғлијим хәлгә әјандыр,
Дејибсән, бусәмин гијмәти чандыр,
Алмаг үчүн бир аз баһаланыбдыр.*

*Чох да мәнән кәнар кәзмә, еј пәри,
Сәнсән көнлүм зәвғи, дилим әзбәри,
Кушеји-кујини буландан бәри,
Дәрди-бидәрманым даваланыбдыр.*

*Мәчлисәр зивәри көрдүјүн Салик,
Хагани, Әнвәри көрдүјүн Салик,
Шаирләр сәвғәри көрдүјүн Салик,
Кәл көр, сәнсиз нечә кәдаланыбдыр.*

Салик чығатај ләһчәсиндә дә ше'р јазмышдыр.

Мирзә Мәһәммәд Фәдан. Мирзә Мәһәммәд Гајибзадә Фәдан
Саликин һәмәсридир. Салаһлы гәрјәсиндә анадан олуб, индики
Гајыбовун бабаларындандыр. Саликлә араларында дәстлуг олду-
ғу әш'арындан көрүнүр.

• АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈАТЫ XIX ӘСРДӘ

XIX әсрдә Иранда Гачар ханәданы һөкмранлыг едирди. Әслә-
ри түрк олан Гачар һөкмдарлары Иран әдәбијатыны һимајә ет-
мәклә јанашы, түркчә әсәрләр јазылмасыны да тәшвиғ едирдиләр.
Азәрбајчан әдәбијаты илә чығатај әдәбијаты арасында әлагә
әввәлки әсрләрдә олдуғу кими бу әсрдә дә давам едирди. Фәгәт бу
әдәбијаты јахшы анламағ үчүн әдәби дилин грамматика вә лүғә-
тини өјрәнмәјә еһтијач дујулурду.

Бу мәгсәд үчүн XVIII әсрдә јазылмаға башламыш филологи
чалышмалар бу әсрдә дә давам етди вә ашағыда адлары чәкилән
әсәрләр јазылды:

1. «Бәһчәтүл-лүғат ја лүғати-әтракијјә». Бу әсәр Гәзвинли Фәтә-
ли Гачар тәрәфиндән јазылыб, Нәсрәддин шаһа итһаф едилмиш-
дир. Бөјүк чығатајча-фарсча лүғәт китабыдыр.

2. «Хүләсеји-Аббаси». Мәһәммәд Хоји тәрәфиндән јазылыб вә-
лиһнд Аббас Мирзәјә тәғдим едилмишдир.

3. «Әлтәмғәји-Насирн». Мәһәммәд Саләһ Исфаһани тәрәфин-
дән јазылмыш вә Нәсрәддин шаһа итһаф едилмишдир.

Бу кими әсәрләр түркчә билән Иран шаирләринин һәтта чыға-
тај ләһчәсинә дә бөјүк әлагәләри олдуғуну көстәрир. Бә'зи шаир-
ләрин бу ләһчәдә ше'р дедикләри дә мә'лумдур. Бунларын арасын-
да һөччәт вә Нишат ән мүһүмләриндәндир.

Нишат «Кәнчинеји-Нишат» адындакы мәчмүәсиндә бу ләһчә
илә мәнзум вә мәнсур гит'әләр јазмышдыр.

Бәндеји-Тәбризи—Мирзә Мәһәммәд Рази үч дилдә ше'р вә
нәср әсәрләри јаратмышдыр. Фәтәли шаһын Наполеона көндәрди-
ји мәшһур мәктубу бу шәхс јазмышдыр. Шикәстә хәтдә өзүнә мәх-
сус дәст-хәтти вардыр.

Нәстә'лигдә Мир Имад вә Мирзә Саләһ әјарында хошхәт сајы-
лыр. «Зинәтүт-тәварих» онун әсәридир.

Бу әсәрдә зүһүр едән шаирләримизин чоху мәрсижә шәклиндә
ше'р јазмыш вә бу вәзијјәт Шимали Азәрбајчанда дәхи XIX әсрин
ортасыначан давам етмишдир. Бурада әввәлчә һәмин шаирләри-
миздән ғысача бәһс едәчәјик. Сонра Иран Азәрбајчанынын кечән
әсрләрдәки мүһүм шаирләриндән вә Шимали Азәрбајчандакы әдә-
би чәрәјанлара ғысача шәрһ верәчәјик.

Мәрсижә әдәбијаты. Мәрсижә вәфат едәнләрә гаршы бәјани-тә'-

сир və məhəbbət üçün jəзылан əсəрлəрдир. Бу кими əсəрлəрин чо-хуну гəсидəлəр тəшкил едир. Мəрсижə əски түрк əдəбијјатынын нөв-лəриндəндир.

Əски түрк гəбиллəриндə олəн адама јас (југ) тутулан заман ел өзү мүсиги илə бəрəбəр олəн ханы, гəһрəманы, икиди тə'риф етмəјə адəт етмишдир. Матəмдə охунан парчаларə «ағы» дејилəр-ди. Бу ағылар мани¹ шəклиндə вə һəр бири мүəјјəн һалə мүнəсип дејилмишдир.

*Ширванын јасты јолу,
Су кəлди, басды јолу,
Гачдым башым гуртарым,
Дəрəјыл кəсди јолу.*

Ағылар мəрсижəнин бир шəклидир. Кечмишдəн бəри түрк халг-лары ичиндə мəшһур олан сағурлар (мəрсижəлəр) гопузларын мүн-шажитилə үмүми јығынчағлардə вə јахуд матəм ајинлəриндə оху-нан шe'рлəрдир. Једди вə сəккиз һечалы дəрд мисрадан ибарəт олан бу гитəлəрлə олəнин фəзилəтлəри, чəнклəринин мүхтəлиф сəһифəлəри, олəн гəһрəман үчүн елин, һəттə бүтүн тəбиəтин нə гə-дəр мүтəəсир олдуғу тəсвир едилирди².

Бу күн Азəрбајчандə мəрсижəчилик шиəликлə əлагəдардыр вə бүтүн шиəлəр арасында ишлəнир. Бу нөв мəрсижəчилик Шаһ Исма-јыл Хəтан илə рəвəч тапмышдыр. Шаһ Исмајыл вə Фүзули кими бəјүк шаирлəр тəрəфиндəн тəмəли гојулан бу нөв мəнзум вə мəн-сур əсəрлəр Азəрбајчан əдəбијјатында мүстəгил бир чəрəјанын инкишафына имкан верди. Кəрбəлə фəчисиндəн тə'сирлəнəн ша-ирлəр үрəк јандыран мəрсижəлəр јазыб шəһидлəри тəгдис етмиш-лəр. Əн чəх танымыш мəрсижə шаирлəри бунлардыр:

* * *

Дəхил Мəрағаји. Мəрағалы ахунд Молла һүсəјн бу нөв əдəби-јатин устəды олуб Кəрбəлə һадисəлəрини 7 чилдə түркчə јазыб нəшр етмишдир. Диваны Тəбриздə дəфəлəрлə басылмышдыр.

Дəхилин əсəрлəри Кəрбəлə мүнəсбəтлəринə мəхсүсдур. Дили вə услубу сəдəдир, Кəрбəлə мейданыны тəсвир едəркəн бəлə јазыр: «Бир күлзəрдир ки, хијабанынын күллəри синеји-əһлиматəм тəк чак-чак, чешмə кəнарын сəбзəлəри чешми-һəсрəт кими гəмнак вə сəһəти-зəминни-мисли-дамəни-күлчин сəрасəр лəлə-хун вə нəсини-һəвəсы мəнəнди-аһи-дилнишин вə рəјһанлары јетим зүлфү кими

¹ Мəни халг шe'ринин сəдə вə зəңкил бир нөвү сəјылан бəјатыдыр, рүбəијə бəнзəр, һечə вəзинилə (једди һечалы) сəјлəнир, илк ики мисрə мүгəддимə јерин-дə, əсəс нүктə вə фикир үч вə дəрдүнчү мисрəлардə сəјлəнир.

² Бу хүсүсдə мəрһум Фүад Кəнрүлү «Түрк əдəбијјатында илк мүтəсəввүф-лəр» əсəриндə даһа кениш мəлүмат верди.

губаралуд вə сəрвлəри əсирлəр аһи тəк сијəһəн-дуһ вə гəнчəлəри ашини-мəзһун тəк хунбар вə сүнбүллəри зүлфи-əрусəни-матəмдидə мисал тарумар вə рəјиһеји-нəсини əшки-əсиран илə һəмəбү һəвə вə һəзарəлəри əтфали гəриблəрə һəминəвə вə чүјбары мəчрəји-əшки-лалəкүн вə чешмəлəри беејнеји-дидеји-пүрхун, бүлбүллəри хамуш вə бағбаны мəдһуш».

Инди нəзмлəриндəн бир нүмунə нəгл едирик:

*Вəһ нə күлшəн, чешмəсары чүји-хун,
Новчəванлар нə'ши сəрви-вəжəкун,
Ганə батмыш түррəлəрдир сүнбүлү,
Пəнбееји-дағи-чəрəһəтдир күлү.
Бир тəрəф күллəр тамам олмуш хəзəн,
Бир тəрəф мəбһут дурмуш бағбан.
Бир тəрəф биһəм əсəр бəди-сəмум,
Бир тəрəф зағу зəған ејлəр һүчум.
Гүдсијан ол күлшəнə һејран һəмə,
Вəдији-һејрəтдə сəркəрдан һəмə,
Бир бəлə күлшəндə ағлар бүлбүлү
Ган ичиндə тəрбијəт тапмыш күлү.
Етдилəр диггəтлə чүн һəр јан нəзəр,
Кəрдүлəр ачмыш зəбан сусан дəјəр:
Бу чəмəндир бустани-Кəрбəлə,
Мəгтəли-пирү чəвани-Кəрбəлə,
Бир тəрəф ган ичрə јатмыш бир чəван,
Һəлги-пакындан олур ал ган рəван,
Ашијани-мүрги-пəјкан пəјкəри,
Пај та сəр зəхм чисми-əнвəри,
Бəс ки, дəјмиш тирү хəнчəр абдар,
Һəр сəри-муи олуб бир чешмəсар,
Јусифи-Мисри кими күлжун гəбə,
Сейд тəк хəнчəри-курикани-чəфə.
Кимди, јарəб, ол чəвани-мəһру,
Кимди, јаран, ол гəзалы-мишкбу?
Үмми-Лејланын Əлији-Əкбəри,
Кəрбəлə сəрдəринын күлпəјкəри,
Кəрдүлəр бир јандə дүшмүш харүзар,
Бир уча гəмəтли гəлсуз шəһријар,
Бəс ки, чисминдəн олуб ал ган рəван,
Куһу сəһраны едиб дəрјəји-ган.
Кимди, јаран, ол гəриби-наүмид,
Тəшнəлəр сəггəсы Аббаси-шəһид.*

Вэ бу да дүшмән гаршысында дуран һазрэт Али Әкбәрин рә-
чәзләриндән бир гит'ә. Бәһри-тәвил:

Билин, еј ләшкәри-кафәрфәру бәдтинәтү бәдфитрәтү бигејрәтү
биар, чәфачуји-чәфакар, хәтадиә хәтакар, мәнәм шиби-пејәм-
бәр мәнәм најиби-һејдәр, мәнәм мисли-Гәзәнфәр, мәнәм саһиби-
хәнчәр. Бир чәванәм ки, вәчаһәтдә, сәлабәтдә, сәхавәтдә, мәлаһәт-
дә, тәравәтдә, тәлағәтдә, ләтафәтдә, нәчабәтдә мәнә јохду бәрәбәр,
мә нәбијју, нә вәлијју вә нәгибү нә нәчиб, нә фәләкдә мәләки-мәһру
мәһәнчәм әнварә вә сәјјарә мәнәм. Мәнәм хулгдә һәм нитгдә мәр'-
ати-рәсули-мәдәнијју Гүрејши мәзһәри-әвсаф Али шири-худа,
ширсәда мейтәрү һәм кәһтәрү һәм хачеји-Гәнбәрү һәм сағији-көв-
сәр, һәм гатили-әнтер, һәм гәл'еје-Хејбәр әнә Али ибнәл-Һүсејн и. а.

Вә үзүнү гошун чамаатына тутуб бујурду:

*Сиздә әкәр Језиди-бәдәхтәр нишаны вар,
Күндән ишыгды, биздә пејәмбәр нишаны вар,
Мән најиби-Һүсејн, Һүсејн вариси-Әли,
Мәндә Һүсејнү һејдәрү Сәфдәр нишаны вар.
Вардыр атам Һүсејндә чүн сурәти-Әли,
Етсә гәбул, мәндә дә Гәнбәр нишаны вар.
Олмаз һәриф кимсә мәнә, мәндә бихилаф
Аббаси-намарү дилавәр нишаны вар.*

* * *

РАЧИ. Мирзә Әбүлһәсән Рачи һ. 1247-чи илдә Тәбриздә анадан
олмуш вә Кәрбәлә шәһидләринә јаздыгы нөвһәләр вә түркчә вә
фарсча гәзәлләрилә мәшһур олмушдур. Диваны Тәбриздә чап олун-
мушдур. Бу шаһр Мәккәдән гајыданда һ. 1292-чи илдә дәрјаји-гәл-
зәмдә гәрг олмушдур: Рачинин фарсча вә түркчә гәзәлләриндән
бир нечә нүмунә нәгл едирик:

*Та тора лә'ле-ләб еј дуст зе меј рәнкин әст,
Һәмеје-омр-мәра моусеме-фәрвәрдин әст.*

*Ләбе-нишине-то кар тәлх беашег гујәд,
Чоз фәрағ һәр че беғи сохәнәт ширин әст.*

*Ғәм че дари әкәр аз һичре-то набуд шәвәнд,
Һәр че ашег бекоши баз до сәд чәндин әст.*

*Заһеда, чәннәт-о-коусәр бе то әрзан ке мәра
Дидәне-дуст беһ аз чәннәт о һуролејн әст.*

*Шәб дәр ин шәһр һәмә халғ бераһәт мәшғул
Гор'еје-хаб нәрәфтән бемән-о-пәрвин әст.*

*Гофтәм, еј чеши, мәро дәр әгәбе-мәһрујан,
Гофт пәндәм мәдеһ-о-роу ке мәра ин дин әст.*

*Ешг дәрдиҗт ке Рачи зе гәмәш чан нәбәрәд,
Чон кәбутәр ке могајјәд бе кафе-шаһин-әст.*

Т а р ч у м а с и:

*Нә гәдәр ки, лә'л тәк додағын шәраб илә рәнкиндир
(бојанмышдыр).*

*Мәним өмрүм тамам мөвсими-фәрвәрдиндир.
Сәнин ширин додағын ашигинә ачы да десә,
Ајрылыгдан башга һәр нә десә, шириндир.
Сәнин һичриндә өлүрләрсә дә јохдур гәмин,
Һәр нә ашиг өлдүрсән, һәлә дә ики јүз гат артыг галыр.
Еј Заһид, беһишт илә көвсәр гој сәнин олсун,
Досту көрмәк мәнә һәм беһишт, һәм һурилејндир.
Кечәләр бүтүн халғ бу шәһәрдә раһатлығ тапар,
Јухусузлуғ фәгәт мән илә үлкәрә галмышдыр.
Дедим: еј көзәлим, ајүзлүләр ардыңча доланма,
Деди: Кет нәсиһәт етмә, бу мәним динимдир.
Ешг бир дәрддир ки, Рачи, ондан гуртула билмәзсән,
Елә бил гартал әлиндә бир көјәрчин әсирдир.*

* * *

*Нә гәдәр сән кими бир гөнчәдәһаным јох иди,
Еј пәривәш, бу гәдәр аһу фәғаным јох иди.*

*Тутијаји-хәти чан нәгдинә алсајдым әкәр,
Еј көнүл, бил ки, бу севдадә зијаным јох иди.*

*Јарә рәмз илә һамы дәрдиҗи билдирдим мән,
Кәшфи-раз етмәјә һәрчәнд зәбаным јох иди.*

*Сәри-кујин мәнә дүнјада әтә ејләди һәг,
Чүнки үғбадә мәим мејли-чининым јох иди.*

*Көрдү бир суз илэ жанды бу кечэ халыма шэм'
Чүнки бир шэм' кими чаныжананым јох иди.*

*Не'мәтү-вәслүвә, сәд шүкр, јетишдим бирәнч,
Мәним өз тәлсәмә һич күманым јох иди.*

*Рачи, јаздым гала мәндән бу гәзәл наму нишани,
Чүнки аләмдә мәним наму нишаным јох иди.*

Рачи тәчнис јазмагда чох һүнәрлидир. Ашағыда бир нүмунә нәгл едирик:

*Демә, заһида, сәркүзәшти-беһишт,
Јохумдур мәним сәрдә қәшти-беһишт.
Бүкүб гәддим ишг илэ бари-гәм,
Гәминдән ики аләмин фариғәм.
Дилү дин вериб мишкбу какилә,
Мәним тәк ол ашүфтә бу какилә.
Кәл еј ашигин атәшә јандуран,
Мәни јана-јана гојуб јан дуран.
Нәдир, еј сәһигәд, күнаһым мәним,
Кечәр әршдән һәр күн аһым мәним.
Сән ојна кечә руд шәтрәнч илэ
Төкүм јүзә мән руди-Шәт рәнж илэ.*

* * *

ДИЛСУЗ. Мәһәммәд Әмин Дилсуз әсли Тәбризлидир. Бүтүн өмрүнү фәгр илэ кечириб, ше'рләриндән алашылдығы үзрә каһ түтүн сатыб, каһ баггаллыг едиб вә нәһајәт, бир мүддәт зинданда галмыш, ондан сонра да нөкәрчилик етмишдир. Дилсуз шејхүл-исламын мәдһинә јаздығы ше'риндә фәгирлијиндән вә бугданын аз тапылдығындан шикајәт едир:

*Гибләкаһа, фәләјин гәсди дили-зардәдир,
Аләмин гүссәси бу хатири-әфкардәдир.*

*Күнү күндән, мәним әндуһү гәмим артыг олур,
Билмирәм бәхтдә, ја чәрхи-чәфакардәдир.*

*Аләмин дадрәси сәнсэн, әја дадрәсим,
Буну играр еләјир һамы, ким инкардәдир.*

*Мән фәгирин дә јетиш дадына, еј дадә јетән,
Дәрдимин чарәси будур ки, сәри-кардәдир.*

*Мән илэ бугданын аләмдә сән ет диванын,
Көркилә мәндәди тәгсир, о хунхардәдир.*

*Нечә мүддәтди әлимдән гачыб ол залими-дун,
Тутмушам инди сорағын, сизин анбардәдир.*

*Илтимасым буду сәндән тутуб ол сәнкдили,
Верәсән бәндәјә, чүн гәсди-дили-зардәдир.*

Дилсузун диванындакы парчалар фарсча олан һәзрәт Әли мәдһиндә гәсидәләр илэ нөвһә вә синәзәнләрдән сонра түркчә гәсидә, нөвһә, синәзәнләр кәлир вә нәһајәт, гәзәлијјат, мүхәммәс, сагина-мә, мәдһнамә, рүбәијјат, баһарийјат вә с. вардыр. Бу әсәрләрдән Дилсузун мәрсийәчиликдән башга мәдһаһлығы, һәчвкулугу вә гәзәлханлығы да мејдана чыхыр.

Бурада Дилсузун ики гәзәлини нәгл етдикдән сонра бир дә һәчвләриндән бирини веририк:

*Зулфун дүшәндә јадә пәришан олур көнүл,
Лә'ли-ләбин хәјалы илэ ган олур көнүл.*

*Сејли-сиришким аләми гәрги-бәлә едиб
Әзбәс ки, дуди-аһ илэ туфан олур көнүл.*

*Күлзари-һүсн ичиндә әкәр гөнчә ләбләрин
Бир ним хәндә ејләсә, хәндан олур көнүл.*

*Көрсәм сәни рәғиб илэ чами-меј ичмисән,
Рәшк атәшиндә гуш кими бүрјан олур көнүл.*

*Гәмзән охун атанда каман-гашдан көчәр,
Зәнбур ханәси кими шан-шан олур көнүл.*

*Һәрдәм көрәндә бағдә ол сәрв гәддини
Бихуд сәнин далыңча хураман олур көнүл.*

*Рујин хәјалы илэ јатыб хаб ејләсәм,
Хәлвәткәһи-вүсалда меһман олур көнүл.*

*Дилсузә лүтф үзилә әкәр ејләсән нәзәр,
Мури-һәгир олса, Сүләјман олур көнүл.*

* * *

ГУМРИ. Мирзә Мәһәммәд Тағы Гумри дәрбәндлидир вә һ. 1235-чи илдә анадан олмушдур. Гумри дә Дәхил кими Кәрбәлә вағиә-сини башдан-ајаға бир дастан һалына салмаг естәмнишдир. Диндарлыг вә мәрсийәчилик чәрәјанынын мәркәзи олан Дәрбәнд һағында мәрһум Фиридун бәј Көчәрли белә дејир: «Бу шәһәрин әһалиси гәдимдән ислам дининдә олдуғуна көрә һәмишә шүәри-исламы мураат едиб диндарлыгда вә динпәрвәрликдә шөһрәт булублар. Рамазәнүл-мүбәрәк вә мәһәррәмүл-һорам ајларыны кәмәли-сә-

дагэт вә еһтирам илә зөһдү ибадәтдә вә тә'зијәдарлығда кечирмәи мүғәддәс вәзифәләриндән һесаб едирләр. Хүсусән шүһәдаји-Кәрбәла үчүн ә'ла мәртәбәдә тә'зијә тутуб, рөвзәханлыға вә шәһинкәр-данлыға артыг мејл вә рәғбәт көстәрирләр. Шәһиһ бинасы јүз илдән зијадәдир ки, Дәрбәнд шәһәриндә гојлубдур».

Гумри һаггында Көчәрли белә јазыр: «...Мәасри бејниндә иш-тиһар булмуш зијадә чүр'әтли вә һиммәтли вә саһибмәнсаб вә һүк-кам һүзүрунда мәруф вә ичтима'и-насадә Дәрбәнд әһлинин еһти-јачыны билдирән вә әрзи-һал вә дәрди-дилини әрсәји-зүһурә кәтирән дилавәр ... бир вүчүд иди. Зијадә диндар вә чакәри-әһли-бејти-рәсул олдугуна бинаән, гәднимдән Дәрбәнддә шәһиһ бүсаты-на рағиб вә мајил олуб, һәр сәнә мүбалиғ пуллар сәрф едиб шәһиһә даир мүкалимәти-чәдидә тәртиб едәрмиш».

Фиридун бәј Көчәрли Гумринин шәрһи-һалындан бәһс едәркән онун јалныз мәрсижә ше'рләрин јазмасыны белә изаһ едир: «Һејфа ки, Гумри гүввәји-ше'ријјәсини анчак бу јолда—ја'ни мүсибәт јаз-магда сәрф едиб, өзкә гисм гојмајыбдыр ки, шајани-диггәт ола. Әлбәттә, буна сәбәб онун пишровлары вә мүасиринин, хүсусән Дәрбәнд әһлинин мүсибәтнамәни һәр гисм әш'ар вә кәлама тәрчиһ тутмағлары вә шаирин өзүнүн әјјамитүфулијјәтиндән шәһинкәр-данлар вә мәрсижәханлар вә нөвһәсазлар арасында нәшвү нүма тапмасы вә ев тәрбијәси олубдур».

Гумринин күллијајты «Китаби-кәнзүл-мәсаиб-и-Гумри» адында чап олмуш. Бу китаб он дөрд мәсумун мәнәғиб вә мәсанбиңдә јазылмыш ше'р китабыдыр. Китаб бир кичик мәнсур мүғәддимдән сонра төвһид гәсидәсилә башлајыр. Сонра ше'р мәдһиндә вә ешг илә әглин мүнәзирәси кәлир. Онун ардынча Султан Нәсирәддин шаһын мәдһиндә бир гәсидә вә сәккиз сағинамә вә һәзрәт Мәһәм-мәд (с) мәдһиндә дөрд гәсидә вә һәзрәт Әлинин мәдһиндә он ики гәсидә вардыр. Пејғәмбәрин вәфаты вә ондан сонрақы вәғәјә барә-синдә ше'рләр вә нәһајәт, Кәрбәла һадисәләринә анд мүфәссәл мәнзүм парчалар јазмышдыр.

Инди Гумринин ше'рләриндән нүмунә үчүн ики парчасыны нәгл едирик:

*Нә нөв' даһил олум мәчлис-и-Сүләјманә,
Дејил кәдаларә лајиг рәвағи-шаһанә.
Һаны о рутбә ки, бәзми-Вусалә габил олум,
Фәнәвү Бидил илән Мүғбилә мугабил олум.
Нә габилијјәт илән һәмзәбан олум Мирә,
Нә гисм илән кәтирим дүрри-нәзми тәсвирә.
Нечә бәрабәр олум дилшикәстә Мәһзунә,
Кәлами көз јашыны дөндәрибди Чәјһунә.
Олум нә нөв илә һәмдастан Бағыр илән
Әзә мәчлисини долдуруб чәваһир илән.
Нечә әким бу күлүстанда нәзм күлләрини,*

Гара һәрфлә јазылмыш адлар мәрсижәи шаир вә јазычыларын адларыдыр.

*Чәкибди Чөвһәрији-хошкәлам чөвһәрини.
Һаны о фејз меји-ешгдән олум мәхмүр,
Ичим Дәхил илә бир чамдан шәраби-тәһүр.
Нечә мугабили-Хаки олум бу дәм мәни-зар,
Чәваһирати-гәзәл ејләјиб бу гәмдә нисар.
Нә гүдрәтим вар олам һәмтәраз Сәрбазә,
О гәдр тутуји-тәб'имдә јохдур әндазә.*

Сәрраф. Һачы Рза Сәрраф Тәбризли Һачы Мәһәммәдин оғлу-дур вә һ. 1271-чи илдә Тәбриздә анадан олмушдур. Чаванлығынын илк чагында тәһсил вә тичарәтлә мәшғул олмуш вә һәјатынын чо-хуну елм, әдәб вә хејр ишләрә һәср етмишдир. Сәрраф 1325-чи илдә 45 јашында вәфат етмишдир. Сәрраф мәрсижә шаирлә-ринин ән көркәмлиләриндән биридир. Сәррафын нөвһә, синә-зән вә гәзәлләрдән ибарәт түркчә диваны Тәбриз вә Теһранда чап олунмушдур. Диванын сонунда бир төк фарсча гәзәли вардыр. Диваны һәзрәт Әлинин мәдһинә дејилмиш бир гәсидә илә башла-јыр, нөвһәләр Кәрбәла шәһидләри вә јахын әгрәбаларынын дилин-дән сөйләмишдир.

Сәррафын ше'р дили садә, рован, халг дилинә јахындыр. Нөв-һәләрини охујанда мүтәәсир олмамағ мүмкүн дејил. Ушағлыг за-манымыздан ешитдијимиз вә јадымызда галан нөвһәләрин чоху Сәррафындыр. Сәррафын өзүндән сонрақы шаирләрә бу чүмләдән мүасир гәзәл устады Шәһријара да тә'сир и олмушдур. Уста Шәһ-ријарын бә'зи түркчә гәзәлләриндә Сәррафын гәзәлләриндәки сөз-ләр, тәшбиһат вә ифадә тәрзинә охшајышлар көрмәк олур. Инди нүмунә үчүн Сәррафдан бир нечә нөвһә вә гәзәл нәгл едәчәјик. Имам һүсејн дилиндән һәзрәт Зејнәбә Кәрбәләја кәләндә сөј-ләнмиш нөвһә:

*Бу чөлдә, бачы, мөһнәти-һичран сәнин олсун,
Ағлар көз илә зүлфи-пәришан сәнин олсун.
Әнд ејләмишәм бурда кәрәк тәһнә верәм чан,
Башсыз бәдәним исти гүм үстә гала үрјан.
Мәнлән јата бу чөлдә кәрәк јетмиш ики чан,
Шам ичрә, бачы, мәнзили-виран сәнин олсун.*

*Бу дәшти-бәла олмуш әчәб бәзми-мүрәттәб,
Гәм чамын едиблә меји-мөһнәтлә ләбәләб,
Тәгсим олунуб али-пејәмбәр, бачы Зејнәб,
Аббас мәним, абиди-налан сәнин олсун.*

*Тәрк ејләр әду һөрмәтү-Гур'анү китаби,
Јәғмајә кедәр Фатимәнин тағәтү таби,
Мән Әсғәри ағуша алым, сән дә Рүбаби,
Бу шәртлә пејкан мәним, әфған сәнин олсун.*

Бу чөлдө батар какили-Әкбәр, бачы, ганә,
Тири-гәмә Лејланын олур чисми нишанә.
Мән өлмәлишәм, кәлмәкилән аһу фәганә,
Мәндән сора бу нәләвү афған сәнин олсун.

Көрсән башымы Әкбәр илә низәдә һәмсәр,
Вур башува, кәл нәләжә, салма јерә мә'чәр,
Олмуш, бачы чан, рузи-әзәл қәјлә мүгәррәр,
Бу дәшт мәним, күһү бијабан сәнин олсун.

Һәр зүлмү ситәм кәлсә, бачы, олма пәришан,
Пејманеји-гәм нуш елә та сынмаја пејман,
Чәм ет башува силсилаји—Али Рәсули,
Сәрсилсилә гыл Абиди-бимарү мәлули,
Күл үстә гоја, бачы, кәсик башымы хули,
Тәнур мәним, синеји-сузан сәнин олсун.

Сәррафә риза лазымәдир көвһәри-мә'на,
Нә гишр, нә тәркиб, нә сурәт, нә һәјула.
Тәһсилә кәмалат еләјиб габили-инша,
Та рузи-чәзә рөвзеји-ризван сәнин олсун.

Әли Әкбәрнн анасындан вида нөвһәси:

Кәл һалал ејлә мәни азими-мејданәм, ана,
Бир дәгигә сәнә бу хејмәдә меһманәм, ана,
Чүн вериб сәрвәри-ләбтәшнә мәнә изни-чәһад,
Ејләјиб хатири-нашадымы бир һәрфилә шад,
Галмајыб һәсрәтим аләмдә будур ејни-мурад,
Хаки-пајунда фәдаји-рәһи-чананәм, ана.
Биәдәб санма мәни, бәс ки, варымдыр әтәшим,
Гурујуб гөнчә додағым оду, хәнданәм, ана.
Ичмәрәм су, кедәрәм мәчлис-чананә сусуз,
Чидди чәһдим будур имди бојанам ганә сусуз,
Бағланыб су јолу, сәд шүкр ачығдыр рәһи-ешг,
Кәрбәлә дәшти олуб мәһзәри-шаһәнишәһи-ешг,
Кәштеји-ешг илә мә'млуви гурбанкәһи-ешг,
Гој кедим мән дә верим чан, сәнә гурбанәм, ана.
Јаз дүбарә бу сөзү дәфтәри-Сәррафә риза
Кәл һалал ејлә мәни азими-мејданәм, ана.

Һәзрәти Үм-Лејла дилиндән Әли Әкбәрә:

Дүшмәмиш јер үзүнә сәрви-хураманын, оғул,
Гој едим шанә сәри-зүлфи-пәришанын, оғул.

Һәлгә-һәлгә төкүлүб дәстеји-какил үзүвә,
Дејәсән сүнбули-тардир, дағылыб күл үзүвә,
Олду көнлүм гушу бүлбүл кими мајил үзүвә,
Көрдү түрфә күл ачыб тәрфи-күлүстанын, оғул.

Имди ки, изн верибдир сәнә шаһи-шүһадә,
Јери кет, дурма Әли, гафиләдән олма чүдә,
Сән дә Гасим кими гыл чануви чананә фәда.
Кәтир имди әлә мәчзуриңи Лејланын, оғул.

Кәрчи Лејлаји-вүсәлундан өтүр Мәчнунәм,
Демирәм кетмә, бу кетмәјүвә чоһ мәмнунәм,
Сән әкәр батмајасан гаңува, мән мәғбунәм,
Көз јашым тәк аха чөлдә карәк ганын, оғул.

Бурчи-төвһиддә бир бәдри-мүнәввәрсән, Әли,
Сәрбәсәр әјинеји-һүсни-пејәмбәрсән, Әли,
Мән нә вәһһ илә дејим Лусифә бәнзәрсән, Әли,
Варды чоһ фәрг сән илән мәһи-Кән'анын, Әли.

Ону Миср ичрә алыб сатдыла чүз'и сәмәнә,
Сәни чан нәгдинә аллам јенә вәрмәзлә мәнә,
Куји-гурбанкәһи-ешг ичрә нә бәнзәр о сәнә,
Ола гурбаны анан сән кими гурбанын, оғул.

Кәрчи бу шәһрдә олмуш һамы әснафи-сүхән,
Сәни тә'јиди-һүсејн ејләди Сәррафи-сүхән,
Оху бу мисрә'и, чоһ вурма дәхи лафи-сүхән,
Дүшмәмиш јер үзүнә сәрви-хураманын, оғул.

Кәрбәладан Шама кедәндә һәзрәт Зејнәб дилиндән сөјләнмиш нөвһә:

Бу дијари-Кәрбәлә, бу сән, худаһафиз, һүсејн,
Кариван јолланды Шама, мән худаһафиз, һүсејн,
Дәсткирәм, ачизәм, зәнчири-зүлмә бағлыјам,
Једди гардашым өлүб, гардаш, үрәкдән дағлыјам,
Мүмкүн олмур сәс чәкәм бирчә дојунча ағлыјам,
Дөврәми ахыр алыб дүшмән, худаһафиз, һүсејн.

Күлшәни-чисминдә хәнчәр јарәси күл-күл ачыб,
Ох о күл-күл јарәлар үстүндә хош сүнбүл ачыб,
Шәрһи-һал етмәклијә һәр јарә јүз мин дил ачыб,
Олмусан сәр табәпа күлшән, худаһафиз, һүсејн.
Зејнәбин өлсүн һүсејн, кәр бирчә сәнсиз Зејнәбә
Пасибандыр Шүмри-зилчөвшән, худаһафиз, һүсејн.

Бах бу Сәррафин Рза көздән ахан көз јашына,
Ибрәт ејлә сән дә көз јашын бурах өзбашына,
Дәмбәдәм Зејнәб дилинчә әрз гыл гардашына,
Бу дијари-Кәрбәлә, бу сән, худаһафиз, һүсејн.

Һәзрәт Фатимә дилиндән хуһн тәндириндәки Имам һүсејннн башына:

*Еј нури-ејним, мәнзил мубарәк,
Бикәс һүсејним мәнзил мубарәк.
Дур бир анова хош кәлдин ејлә,
Еј нури-ејним, мәнзил мубарәк.
Лазымды јатсын бүлбүл күл үстә,
Та сајә салсын күл бүлбүл үстә,
Кәсмишдим инди ган ичрә јанун,
Хөшк ејләјирдим зүлфүмлә ганун,
Накәһ ејтишди өз сарбанун,
Еј нури-ејним, мәнзил мубарәк.*

Ашура кечәси нөвһәси:

*Күли-күлзари-рәсаләт бу кечә,
Шүмрдән истәди мөһләт бу кечә,
Бир дојунча баха Әкбәр үзүнә,
Ејләјә ајә тәләвәт бу кечә,
Зејнабин гәлбини арам еләјиб,
Ола мәшгулибадәт бу кечә,
Јатмајиб али-Әли сүбһә кими,
Шиә јатсын нечә раһат бу кечә,
Бағланыб су ојлу, ләб тәшнә галыб,
Итрәти-шаһи-вилајәт бу кечә.*

* * *

Нәбати. Сејид Әбдүлгасым Нәбати XIX әсрин мәшһур Азәрбајчан шаирләриндән олуб, бәлкә дә о әсрдә Иран Азәрбајчанынын ән көркәмли шаирдир. Онун Нәбати, Ханчобаны вә Мәчнуншаһ тәхәллүсләрилә јаздығы әсәрләр һәлә өз сағлығында әлдән-әлә кәзир вә елдән-елә долашырды. Нәбатинин бир чох ше'рләри Иран вә Азәрбајчандан савајы Түрkiјәдә вә Орта Асијада да мәшһур олмушдур. Өзү дә бу барәдә белә дејир:

*Мејданиешгдән сәјиртдим ати,
Мусәххәр ејләдим Руми-Һерати.*

*Әз ше'ре-делфәрибе-Нәбати нә ин чәһан,
Ноһ гонбәдә сепеһре-бәрин зиб о шә'н керефт.*

Тәрчүмәси:

*Нәбатинин көнүл сәсән ше'рләриндән тәкчә бу чәһан јох,
бәлкә көјдә доғгуз фәләк дә бәзәниб зинәт вә шәңлиг тапмышдыр.*

Нәбати суфи бир шаирдир вә фарсча-түркчә диван јазмышдыр. Диваны илк дәфә Тәбриздә, сонра да Тегһран вә Бақыда чап олмушдур. Нәбати һәм классик әдәби сәбкидә, һәм дә халғ Ферсча ше'-

ше'ри тәрзиндә ше'рләр јазмыш вә мәһәлли аһәнкләрлә охунан кәрәми кәрәјлы вә гошмалары ашығларын дилинин әзбәри олмушдур.

Нәбати һаггында илк тәһгиги мә'луматы Азәрбајчанын мәшһур әдәбијјатшүнасы, мәрһум Фиридун бәј Көчәрли вермишдир. Көчәрли онун барәсиндә белә дејир: «Сејид Әбүлгасым Нәбати Азәрбајчан түркләринин Хачә һафизи, Шәмс Тәбризиси вә һәтта бә'зи әш'ар вә кәламында Чәләләддин Руми мәнзәләсиндәндир». О, дәрвишмәсләк бир инсан олуб дүнианын шөвкәт вә малына е'тина етмәзди. Нәбатинин тәвәллүд тарихи дәгиг билинмир, 1800-чү илдә анадан олдуғу тәхмин едилир. Нәбати барәсиндә икинчи јазылы мәнбә мәрһум Мәһәммәдәли Тәрбијәтин јаздығы «Данншмәндани—Азәрбајчан»дыр. Тәрбијәтин јаздығына көрә Нәбати сејиди-мөһтәрәм Үштибининин оғлудур. Бир мүддәт Үштибиндә јашамыш, сонра Әһәрә мүнәчирәт едиб Шейх Шәһабәддинн мәғбәрәсиндә ријазәт вә сә'ј илә мәшғул олмушдур. Өмрүнүн сонларында Үштибиннә гајытмыш вә 1860—1862-чи илләр арасында вәфат етмишдир. Мәзары орададыр.

Шаирин Нәбати вә Ханчобаны тәхәллүсләринин сечмәси «Нәбат» адында бир гызла мәнәббәти вә бир мүддәт чобанлыг етмәсилә әлағадардыр. «Көзләр көзләрим» рәдифли ше'риндә ана дилинин түркчә олдуғу вә чобанлыг етдиин айдынлашыр:

*Шәһрибәнди-дилдә бир султаны көзләр көзләрим,
Бир шәһи-зәрри-кәмәр хағаны көзләр көзләрим.*

*Бәччеји-түркәм, дилим түрки, кәламым һәчв-мәчв,
Ханчобани чан алан чан-чаны көзләр көзләрим.*

*Гојуну јүз ејләдим, бу чөлдә ғышлаг етмәнәм,
Зинәти-мүлки-муған ултаны көзләр көзләрим.*

*Әз хамеје-Ханчобаније-мән
Ачез шоде келке-Маније-мән,
Хаһи ке, шәви то низ Муса
Јек чәнд бекон чобаније-мән.*

Тәрчүмәси:

*Мәним ханчобани гәләмимин гаршысында
Манинин фырчасы ачиз олду.
Сән дә Муса кими олмаг истәјирсәнә,
Бир мүддәт мәнә чобанлыг елә*

*Мәчнун дејирләр адыма, амма Нәбатијәм
Даим ишимди кам алырам мән Нәбатидән.*

*Аләм билир ки, мән јејәрәм муттәсил нәбат,
Әл чәкмишәм о сән дејән абү Нәбатидән.*

Нәбати башга ше'рлериндә севкилиснин адыны Кәзкәз олду-
гуну бәјан едир:

*Нисбәти јох пәријә Кәзкәзин, аллаһ билир,
Мәләкин һадди нәди һури-о һура-һура.*

*Бири сәһбадән олуб мәст, бири минадән,
Мәни диванә ғылыб бу көзү шәһла, шәһла.*

*Горхурам инчијә Мәчнун, күсә мәндән, јохса
Дејәрәм: Кәзкәзә һәмта ола Лејла нәчидир.*

*Кетди Ширинү Зүлејха, әлә кәлмәз Лејла,
Инди бу әсрдә ким, афәти-дөвран Кәзкәз.*

*Тапмасан дахи Нәбати кими әфсанә дејән,
Әлинә шәм' көтүр, күн кими јан, јан Кәзкәз.*

Әрәб, фарс вә түрк дилләрини инчәликләринәдәк билән шаир классикләри охужуб мәнимсәмиш вә тә'лими уstadларындан, мөвзулары исә өз мүннәт вә заманындан алмышдыр. Онун гәзәл дили садә, тәшбиһ, истиарәләри јенидир.

Нәбатидә һафизин бөјүк тә'сири олмушдур. Онун фарсча ше'рләриндә һафиз гәзәлләринин тәхмиси хусуси јер тутур. Тәкчә ше'рләриндә дә һафиз јолу, тәфәккүр тәрзи вә дүнја бахышы өз тә'сирини көстәрмәкдәдир:

*Дәрди нуши-Һафизәм, ринданә мә'на сөјләрәм,
Үштибиндә бадеји-Хуллары көзләр көзләрим.*

Нәбатидә Нәсиминин дә күчлү тә'сири вардыр. Ишләтдији бир чох фикри, мөвзу вә һәтта кәлмә вә ифадәләр Нәсими әсәрләриндә олдуғу кимидир. Нәсиминин «Мәндә сығар ики чаһан, мән бу чаһана сығмазам» фикри вә ифадә Нәбатидә:

*Шод челвекәр чәмалә-то чан дәр месалә-мән,
Дәр һејрәтәм чегунә мәра ин чаһан керефт.—*

кимн бәјан едилмишдир:

Т ә р ч ү м ә с и:

*Сәнин чамалын мәним шәклимдә чивәләндији үчүн
Һејрәтләнирәм ки, мән бу чаһана нечә сығмышам.*

Нәбатидә Әлишир Нәваннин дә тә'сири олмуш, фәгәт Фүзулинин тә'сири даһа күчлүдүр. Бә'зи ше'рләриндә санки Фүзули илә даншыр:

Ф ү з у л и:

*Еј әсири-дами-гәм, бир кушеји-мејханә тут,
Тутма зөһһадын мухалиф пәндини, пејманә тут.*

Н ә б а т и:

*Тутдум јенә хош һәнк илә мејханәни, мејханәни,
Сағи, амандыр, дурма, вер пејманәни, пејманәни.*

Ф ү з у л и н и н м ә ш һ у р:

*Дуст бипәрва, фәләк бирәһм, дөвран бисүкун,
Дәрд чох, һәмдәрд јох, дүшмән гәви, талә забун—*

бејти Нәбатинин фарсча јаздығы бир ше'риндә тәзмин едилмишдир:

*Шаерира ке дәр ин әср нәјрәзд бечә
Дәр һәзигәт бечоз биһуде гуи кари.
...Јар бирәһм о, фәләк дәр сәре-кин, мән бикәс,
Чоре анәст ке сәр дад дәр ин рәһ бари.*

Т ә р ч ү м ә с и:

*Шаирлик бу заманда бир арпаја дәјмәз,
Бу барәдә данышмағ да биһудәдир.
Рәһмсиздир јар, фәләк дә мән бикәслә кинлидир,
Чарә галмыш бу јолда тәкчә башдан кечмәјә.*

Нәбатидә Санбин дә тә'сири олмуш, Нәбати ону мәһрәми-хәлвәт вә муниси һесаб едир:

*Мәһрәми-хәлвәт үнсүм һаны Саиб, Саиб,
Ләһнә бах, нәғмәјә бах, бүлбүли-шејда нәчидир.*

*Сәһл сандым ешиг әввәл, бәс дедим базичәдир,
Инди кәл көр мечеји-туфаны көзләр көзләрим.*

*Керефтәм сәһл сүзе-ешгра әввәл нәданестәм
Ке, сәд дәрјаје-атәш әз шәрари мишәвәд пејда (Саиб).*

Т ә р ч ү м ә с и:

*Ешиг атәшини сәһл сандым, билдим ки,
Ешигин бир ғығылчымындан јүз атәш дәрјасы јаранар.*

Јухарыда адыны чәкдијимиз классик шаирләрдән савајы Шаһ Не'мәтүллаһ Вәли, Ибн Сина, Хәјјам, Мөвләви Чамин вә башгала-

рынын да Нәбатигә тәсирләри олмушдур. Мөвләвинин тәсири фарсча ше'рләриндә даһа чохдур.

Нәбати заманында Иран—Рус мұһарибәләри фәғир вә чәһаләт-дә галмыш халгы даһа фәч'и вә дөзүлмәз һала кәтирмишиди. Нәбати бүтүн бу һәрч-мәрчлик, фәғр вә фәләкәтләре шаһид олмушдур. Бу чәрәжанлар онун һәссас руһуну сызладыб ше'рләриндә өз тәсирини көтсәрмишиди. Ашағыдакы рүбан бунун бир мисалыдыр:

*Дәр дәркәһе-хәлг бәндәкир мара кошт,
Әз бәһре-до нан дәвәндәки мара кошт,
Кәһ мееннәте-рузегар, кәһ мееннәтә хәлг,
Еј марк, беја ке зендәки мара кошт.*

Тәрчүмәси:

*Өзкә дәркәһиндә бәнбәлик бизи өлдүрдү,
Ики чәрәкдән өтрү бунча гачмаг бизи өлдүрдү,
Кәһ рузкардан миннәт чәкирик, кәһ өзкәдән,
Еј өлүм, кәл ки, белә јашамаг бизи өлдүрдү.*

*Бу чөл олмушда мәним башыма чох иш кәлди,
Чатмамыш јаја хәбәр кетдиләки ғыш кәлди.*

Нәбати бу чаны јахан һадисәләрдән үмидини кәсмир вә бир инамла бу дәрдләре чәрә едәчәк бир гәһрәманын јолуну көзләјир:

*Гарәт ејләр өмрү һәр бидәрдә дәрди сөјләмәк,
Гәм јукун ачмағ бир гәмхары көзләр көзләрим.*

*Бикөсү бимар дүшмәнләр кәсиб әтрафымы,
Бир шәһи-хунхар, бир сәјјафы¹ көзләр көзләрим.*

Нәбати ахтардығы һәғигәти тәригәтләрдә тапа билмәдији үчүн тәригәтләр арасындакы мұбаһисәләрдән безикир вә белә дејир:

*Чанә од вурдум өзүм, пәрванәләрдән күсмүшәм,
Та ки, Мәчнун олмушам, диванәләрдән күсмүшәм.
Бир гәләт сөздүр ки, дерләр кәнч олур виранәдә,
Кәнч јох, виранә чох, виранәләрдән күсмүшәм.*

*Һасилим олду тәһәззүбдән нәдамәт тишәси,
Инди ол баш ағрыдан әфсанәләрдән күсмүшәм.
Мән ешитдим о күлүн мејханәләрдир мәнзили,
Әсли көрдүм јох, кәлиб мејханәләрдән күсмүшәм.*

*Ханиманымдан мәни салды Нәбати дәрбәдәр,
Әглә бах, Мәчнун кими биканәләрдән күсмүшәм.*

¹ Ғылымч вуран.

Нәбатинин халг ше'ри вә нәғмәләринә ујғун јаздығы ше'рләри лирик һиссә бирликдә јүксәк ичтиман фикирләри өзүндә бирләш-дирир. Бу јолда Вағифдән истифадә едиб онун јолуну давам ет-дирмишиди. Халг дилиндә јаздығы ше'рләриндә Нәбатинин муси-гишүнас олдуғу да ачығланыр. Чүнки ше'рләриндә бир чох аһәнк-ләрин адыны (нәва, зәминхара, шур, шәһназ, һүсејни нишапури вә с.) зикр едир.

Мүасир дөврдә бәстәкарларын мусиги әсәрләринә сөз јазмасы һаллары мәлумдур. Бу һал, шүбһәсиз, кечмишдә дә олмуш, бәзи нүмунәләри кәлиб бизә чатмышдыр. Нәбати ел аһәнксазларынын нәғмәләринә сөз јазмышдыр.

Онун «Кәлмә, кәлмә, кет јахшы, јахшы сән», «Кет доланкилән, хамсан һәнүз», «Бөјлә бивәфа олма, еј пәрн» мисралары илә баш-ланан ше'рләри вә бир нечә башга әсәри «Зәминхара тәснифи» аһәнкинә чох ујғундур.

Нәбатинин халг ше'ри руһунда јаздығы әсәрләри узун мүддәт ашиғләрин дилинин әзбәри олмуш, һәтта кечән әсрдә јаранан бәзи Азәрбајҗан дастанларына кечмишиди. Шимали Азәрбајҗанын вә Муғанын мүнһүм гисмәтинин Ирандан әјрылмасилә әлағәли олан вә бу унутулмаз гәмли һадисәни тәрәннүм едән ашағыдакы ел маһнысы Нәбатинин өз халгына олан сых мүнәсибәт вә бағлылы-ғыны көтсәрир:

*Кедин дејун Ханчобана,
Кәлмәсин бу ил Муғана,
Муған батыб наһаг гана...*

* * *

Тутти. Тутти Гарабағ һакими Ибраһим Хәлил ханын оғлудур, ады Әбулфәт хандыр. Атасынын мәсләһәти илә Ирана кәлиб Аббас Мирзәнин јахын адамы олуб, һичри-гәмәри—1255-чи илдә вәфат етмишиди. Түркчә вә фарсча көзәл гәзәлләри вә тәкбейтләри вар-дыр:

*О кун ким, һәсрәт илә ол бүти-зибадән әјрылдым,
Галыб бир сурәти-биһисс ким мә'надән әјрылдым.*

*Чәкиб әл хәлгдән мәчнунсифәт сәһрајә үз гојдум,
Кәсилмиш сәбрү табым, вәсләти-Лејладән әјрылдым.*

*Мәнә шүмшади-сәрви, бағбан, әрз етмә ким, һәркиз,
Јохумдур мејли-күлшән, гәмәти-тубадән әјрылдым.*

*Нолур шамү сәһәр неј тәк сызылдар синеји-зарым,
Мәризи-бәстәри-һичрәм, дәми-Исадән әјрылдым.*

*Фарагын шиддәтиндән лал олур бу туттији-тәб'им,
Мәзагым тәлхдир ким, лә'ли-шәккәрхадән әјрылдым.*

Шеби бе хаб ке, аксе-чамале-рује-то дидәм,
Зе каснате-тәлләг бе һәр ке буд, боридәм.

Гасәм берује-то кәрәм ке, чоз то јар нәчүјәм,
Беһуријане-беһишти әкәр дәнән нәвидәм.

Һәниз әз меје-вәсләт пијаләи нәкешиде
Зе дәсте-сағије-һечрәи че зәһрһа ке чешидәм.

Омиде-зендекијәм буд абетиге-то хордәм,
Һәваје-вәслә-тоғм буд ферғәте-то гозидәм.

Рәғиб әз мәнәш азордәст, мән зе рәғибәш,
Дәриғ к-у беморадаш ресид о мән нәресидәм.

Һүғүге-ешг некар пәј мәрдијәш занку,
Зе чор һәрче мәрә сәр шекәст па нәкешидәм

Бечорме-ан ке мәрә дел беғејредуст нәбәстәм,
Кошәнд бигонаһира нәдидәм, нәшенидәм.

Бәси әз вәсфе-ләбәт гофтеәнд лејк кәсира
Дәр ин ромуз чо Тути һәрифе-һәрф нәдидәм.

Тәрчүмәси:

Бир кечә чамалынын шәклини јухуда кәрдум,
Әлими үздүм аләмдә һәр кимә ки, бағлы идим.
Анд олсун сәнин үзүнә, сәндән ајрысын севмәм,
Әкәр беһиштдә мәнә һури мүждәси версәлар дә,
Ичмәмиш вәслин шәрабындан бир пијалә һәлә,
Фәрағын сағиси көр нә зәһәрләр ичиртди мәнә.
Һәјатда вар икән үмидим ғылынчын сүјүндән ичдим,
Сәкин вүсәлыны араркән, сәнин вүсәлына дүшдүм.
Рәғиб мәнән иччимәз, мән дә рәғибдән,
Һејф ки, о чатды мурафына, мән чата билмәдим.
Көнүл вермәдијим үчүн о јардан башгасына,
Мәни кунәһсыз өлдүрдүләр, белә шеј көрмәмишдим.
Ешгин һәггинә бах, онун мугавимәтини көр,
Зүлмлә јардыларса да башымы, әл көтүрмәдим сәндән.
Додағынын вәсфини чохлары демиш, ләкин

бу сирдә Тутинин данышығындан гејри бир шеј анламадым.

Рузегари пише-јари е'тебари даштәм,
Е'тибари даштәм хош рузегари даштәм.

Тәрчүмәси:

Бир заман јарын јанында е'тибарым вар иди,
Е'тибарым вар икән хош рузикарым вар иди.

Дидане-тора во дел бето дадән гонаһе-мән,
Делра бе һәрфе-гејр шәкәстән гонаһе-кист?

Тәрчүмәси:

Сәни көрүб, сәни севмәк мәним кунәһымса,
Өзкә сөзү илә үрәји сындырмаг кимин кунәһыдыр.

Бу шаирин бачысы Ағабәјим Фәтәли шаһын ханымы олуб, тәб'и-ше'рн вармыш.

Мирзә Әли Лә'ли. Лә'ли һичри-ғәмәри 1252-чи илдә Ирәвандә анадән олмуш вә 20 јашында атасилә Тәбризә һичрәт етмиш вә Тәбриздә тичарәтлә мәшғүл олмушдур. Лә'ли тичарәт ишилә бә-рабәр тәһсилинә идамә вериб, атасы өлдүкдән сонра тичарәти бу-рахды вә тамам вахтыны тибб тәһсилинә вә сонра да тәбабәтә һәср етди. Сонра Истанбула кедиб орада тибб факултәсини битирди, доктор үнваныны алыб Тәбризә гајытды вә Тәбриздә вәлиәнд Мү-зәффәрәддин Мирзәнин тәбиби-мәхсусу олду.

Лә'ли бир мүддәтдән сонра Теһрана кетди вә орада Нәсрәддин шаһа јахынлашыб онунла бәрабәр Авропаја мұсафирәт етди. Ав-ропа сәфәринин мәһсулу олараг мұфәссәл бир мәснәви јазмыш-дыр. Һәммин мәснәвинин мәтлә'и бу бейтдир:

Нәсрәддин шаһе-кәрдун баркаһ
Шаһе-дара тәхте-Кејхосров колаһ..

Тәрчүмәси:

Дүнја биркаһлы, Дара тәхтли,
Кејхосров тацлы Нәсрәддин шаһ.

Бундан сонра Лә'ли дүбарә Авропаја, Истанбула вә Мисирә кетмиш вә Мүзәффәрәддин шаһ заманында «Шәмсул-һүкәма» үн-ваныны алмышдыр. Лә'ли сон дәфә Истамбула кедәндә бир мүд-дәт орада галмыш Иранын Истанбулда бөјүк елчиси принс Әр-фәүддөвлә илә мәшһүр вә мә'нус имиш, хроникки бронхитә мүбтәлә олдуғу үчүн Истамбулун һавасы она јарамајыб, докторларын тәч-виз илә Тифлисә кетмиш вә орада јашамышдыр.

Тифлисдә игамәти әснасында бир дәфә һичри-ғәмәри 1322-чи илдә (Гафгаз—ермән—мүсәлман дапасы башлајанда) бир дәфә дә 1324-чү (м. 1906) илдә Тәбризә кәлмиш вә мәшрутә чәрәјанына фикри јардым етмишдир. 1325-чи (м. 1907) илдә Тифлисдә вәфат етмиш вә орада дәфн олунмушдур.

Лә'ли ләтиф тәб'ли, јуморлу вә һазырчаваб бир әдиб иди. Онун ишләтдији бәдин мәзmunлар вә сөзләри мұасирләри арасында мә-руф иди. Сечдији сәч'е меһр «вә әнә Лә'ли һәким» онун әдәби зәғв вә зәкасына көзәл бир нишанәдир. Бу барәдә өзү белә сөјләмиш-дир:

*То ин пәјаме мәтинра зе гоуле мән берәсан,
Сәба, бегу бегәсудан ке сост пејманәнд.
Бетәб'е-ше'ре-мәра ход нә ефтехар бовәд,
Ке чомле сәбеһе-тәб'е сәлим миданәнд.
Мәра бе гоуле-ходавәнд дәр кәләме-мәчид
Вә әнә Лә'ли һәким миһанәнд.*

Тәрчүмәси:

*Сәба, бу мәтин пејманымы
Јетир әнди сындыран пахыллара,
Ки, ше'р тәбилә мән фәхр етмирәм.
Бүтүн зөвг саһибләри буну билирләр,
Аллаһын Гур'анында дедији кими
Мәни Лә'ли һәким чағырырлар.*

Түркчә-фарсча диваны бир нечә дәфә Тәбриздә чап олмуш Лә'линин күллијјаты ики чилддир. Биринчи чилдин 185-чи сәһифәси фарсча вә 30 сәһифәси Түркчәдир. Икинчи чилдин һамысы түркчәдир вә мәрсижә вә нөвһәләрән ибарәтдир.

Фарсча гисми бир гәсидеј-баһариијә илә башлар вә ше'р ән-һа'ындан мәснәвијјат, гит'әат, гәзәлијјат, рүбанјјат вә тәкбејтләр-лә битир. Ше'рләринини мүнһүм гисми ләтифә вә һәзл, һәч вә бә'зән мәдһ тәрзиндә сөјләнишидир. Ајрыча гитәләрән тәшкил тап-мыш мутәјәбәт вә һәзлијјат гисми вардыр. Әфјуна (тирјәкә) аид көзәл гит'әләри вардыр. Түркчә ше'рләри дә нөвчә зәнкинди, гә-зәлијјатындан саваји гит'әләри, рүбан вә тәкбејтләри вардыр.

*Бојнума какилин, еј шух, кәмәнд ејләмисән,
Бир узун фикрә мәним башымы бәнд ејләмисән.
Сајеји-мәрһәмәтин башыма дүшмәз, нә сәмәр,
Учалыб гәддүви бир сары-бүләнд ејләмисән.
Бир нәфәс лә'ли-ләбин зикри дилимдән дүшмәз,
Мәни туту кими тирјакији-гәнд ејләмисән.
Көјә дә чыхса мугабил дура билмәз гашува,
Бир һиләлиндә ону лә'ли-сәмәнд ејләмисән,
Афәти-чешмдән, еј мугбәчә, тәшвиш етмә,
Көнлүмү мәчмәри-һүснүндә сепәнд ејләмисән.
Бу көзү гашува гурбан олум, еј мәһнара,
Мәни бу гашу көзүндән киләмәнд ејләмисән.
Һамы һејран доланыр даиреји-зүлфүндә,
Нечә диванә бу зәңчирдә бәнд ејләмисән.
Өзүвә нәзр дејибсән мәни гурбан едәсән,
Мәнә зибәндәди, сән һәр нә пәсәнд ејләмисән.
Чүмлә ашигләрин азад кәзәр аләмдә,
Бирчә Лә'лини кирифтари-кәмәнд ејләмисән.*

Һејран ханым. Һејран ханым XVIII әсрин сонлары вә XIX әсрин биринчи жарысында јашајыб, Атасы Нахчывандан, анасы Дүнбү-лидәндир. Өзү Тәбриз илә Хојда јашамышдыр.

Түркчә вә фарсча 4500 бејтдән ибарәт диван јазмыш, лакин өлүмүндән сонра әсәри јайылмадығы үчүн унутулмушду. Хошбәх-танә диванынын бир нүсхәси мәрһум һачы Мәһәммәд Нахчывани-нин әлиһә чатмыш вә бу нүсхә әсасында мәрһум Мәһәммәдәли Тәр-бијәт «Данишмәндиин—Азәрбајчан» китабында Һејран ханымын шәрһи-һалыны јазмышдыр. Јенә бу нүсхәјә дајанараг диваны һич-ри-шәмси 1320-чи (м. 1882) илдә Тәбриздә чап олмушдыр. Һејран ханымын шәхсијјәти вә һәјаты һағында әсәрләриндән гејри һеч бир сәнәди јохдур. Лакин ше'рләрини диггәтлә мутәлиә еднчә онун барәсиндә мә'лумат әлдә етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, фарсча бир гәзәлиндә белә дејир:

*Порси әкәр зе несбәте-Һејране-делфәкар,
Әз хадемане-шире-хода кәһе дин Әлист.
Башәд вәра һәсәб зе әзизане-Нәхчеван,
Ура вәли нәсәб зе кәримане-Донболист.*

Тәрчүмәси:

*Әкәр үрәји дәрлә долу Һејрандан
Әсил-нәсәбини сорушсан, динин шаһы олан
Әлијә бағлылардандыр.
Әкәр Нахчыван әзизләриндән сорушсан,
о, Дүнбүлү тајфасына мәнсубдур.*

Һејран ханым Аббас Мирзә дөврүндә јашамыш вә Нәсрәддин шаһын дә әввәл илләрини көрмүшдүр. Фарсча јаздығы бир ше'рдә Аббас Мирзәнин ханымындан диваны үчүн һашијәли вә әлван ка-ғыз истәјир (һачы Мәһәммәд Нахчывани нүсхәсинин кағызы һа-шијәли вә әлвандыр).

1244-чү (м. 1827) илдә баш верән вәба хәстәлији епидемијасы үчүн белә јазмышдыр:

*Еј хода, шијән һәлак шодәнд.
Ноучаванан безире-һак шодәнд.
Мадәран делиешкәсте во налан
Мордешуранд бәкрә-фәрзәндан.*

Тәрчүмәси:

*Илаһи, шијәләр һәлак олду,
Ночаванлар торнаг алтда галды,
Галби ғырылмыш аналар көз јашлары илә
ушагларын мејидләрини јудулар.*

Һејран ханымның ше'рлериндән белә анлашылыр ки, чаванлыгыда вәтәндән вә чох севдији бир адамындан ајры дүшмүшдүр. Ашағыдакы гәзәлдә бу мәсәлә ајдынча ортаја чыхыр:

*Чарә јох дәрдимә ол лә'ли-дүтадан гејри,
Кимсә тутмаз әлими зүлфи-расадан гејри.
Јохду бир јар едә һалымы дилдарыма әрз,
Сәри-кујиндә мәкәр бади-сәбадан гејри
Бәхтимиз шешдәри-һејрәтдә иди, чүнки бизә
Көрмәди јар рава чөврү чәфадан гејри.
Көрчи дилдар мәнә ејләди чох зүлмү ситәм,
Мән она ејләмәрәм мейру вәфадан гејри.
Истәрик дилбәримин хидмәтинә гәм ғылаг,
Төһфәмиз јох дәхи бир хејр-дуадан гејри.
Олмады бунча кирифтари-гәмү дәрду әләм,
Сәри-кујиндә мәнибәхтигәрадан гејри.
Дүшмәнин тә'нәси-һичран оду, гүрбәт әләми,
Јохду гәмхар бизә кимсә худадан гејри.
Кәр гәзә салды сәни јардан ајры, Һејран,
Дәхи тәгдирә нәдир чарә ризадан гејри.*

(Белә нәзәрә кәлир ки, бу гәзәли Фүзулинин «Јар ғылмазса мәнә чөврү чәфадан гејри» гәзәлине нәзирә демишдир).

Һејран ханым даим вүсал һәсрәтиндә олдугуну дәфәләрлә ше'рлериндә бәјан едир. Лакин һичран одуна јанан шаирә үмидсизлијә дүшмүр вә дунјадан әлини үзмүр. Һејран ханым рүбаби шаирләрдәндир. Түркчә вә фарсча гәзәлләриндән савајы тәрчибәнд, мүхәммәс, мүләммәләри вә фарсча мәснәвиләри вардыр. Бурада нүмунә үчүн бир нечә гәзәл, мүхәммәс, мүләммә вә мәснәвиләриндән нүмунәләр көстәририк:

*Көнлүм гушу ол зүлфи-пәришан арасында
Бичарә ғылыб чәннәтү нејран арасында.
Көр ким, нечә сәркәштә ғылыб вәләһү тәнһа,
Ол хали-хәтә илә Бәдәхшан арасында.
Түгјан еләјиб дәрду-гәммим, бу дили-зарым
Бир кәштијә бәнзәр, гала туфан арасында.
Дил зүлф илә рүхсаринә чүн ғылды тамаша,
Аварә ғылыб күфр илә иман арасында.
Ај көр нә әчәб мө'чүзәдир ким, нечә битмиш
Бир сүнбүлитәр атәши-сузан арасында.
Еј дил, еләмә гәм ки, онун јохду тәфәвүт
Кујиндә чү дәрвиш илә султан арасында.
Чүн јар ғылыб лүтфуну кәм, һаны о һәмдәм,
Та сүлһ ғыла јар илә Һејран арасында.*

* * *

*Еј чәрх, мәним аһи-шәрәрбарыма рәһм ет!
Һичрана јанан синеји-әфкарыма рәһм ет!
Сүбһә кими әнчүм сајарам фикри-рүхундә,
Һичран кечәси дидеји-бидарыма рәһм ет!
Гүрбәт әләми, јар фәраги мәни алды,
Гүрбәтдә галан чани-кирифтарима рәһм ет!
Тәнһа салыбан бикәс олуб, јаркән ајры,
Бикәслијимә, һәсрәти-бесјарыма рәһм ет!
Әшк иә едиб һәр тәрәфә сејл раванә,
Чүн әбр сифәт чәшими-көвһәрбарыма рәһм ет!
Һичрани-рүхи-јар мәни салды ајагдан,
Јетир мәни ол мунисигәмхарыма, рәһм ет!
Јүз зәһмәт илә хамуш олуб бу дили-виран,
Һејран, фәган етмә, дили-зарыма рәһм ет!*

Ашағыда тәчрибәндән бир парча нәгл едирик:

*Сүбһ ачыб маһи-рүхундән нигаб,
Етди тулу көвкәбеји-афитаб,
Һәр јана нәззәрә ғылыб көрмәдим
Ол мәни, чүн көнлүм едиб изтираб.
Һикр гәми чанымы етди фәкар,
Фирғәт оду чанымы етди кәбаб.
Көрдүм о дәм, күн үзүнү ејләди
Хәлгә ниһан ләккәји-мешкин сәһаб.
Чыхды башымдан о заман әслү һуш,
Кетди үрәкдән о заман сәбрү таб.
Аһу фәганлар чәкүбән ејләдим
Ичзилә хоршидә бу нои хитаб:
Ајтды-к, еј ашиги-шуридә һал,
Сәбр елә фәрјадә јетәр зүлчәләл.*

Инди дә мүхәммәсдән бир бәнд:

*Сәһәр сејри-чәмән ғылдым, күли минајә бәнзәтдим,
Фәзаји-буситани, билмәдим, сәһрајә бәнзәтдим,
Чамалын көрчәк ол јары мәләксимајә бәнзәтдим,
Нәзәр ғылдым, ғышын тагин чәкилмиш ајә бәнзәтдим,
Хумарланмыш көзүн бир нәркиси-шәһлајә бәнзәтдим.*

* * *

Бағыр Халхали. Мирзә Бағыр Халхали Халхалда анадан олуб вә үлүми-динијјәни тәһсил етдикдән сонра мүчтәһид олуб Халхалда тәдрис вә гәзавәтлә мәшғул олмушдур. Бу һәккм шаир Нәсрәддин шаһ заманында јашамыш вә Мүзәффәрәддин шаһың заманын-

да 70 жашында вәфат етмишдир. Бағыр Халхалинин эн мүһүм эсэри «Сәләбијјә» китабыдыр. «Сәләбијјә» бир түлкүнүн ше'рлә жазылмыш дастаныдыр. Түлкүнүн башындан кечэн һадисәләри аңлатыркән һикмәтамиз сөзләр вә халгы ојандырмаг вә ајдынлатмаг үчүн чалиб вә фәјдалы һекајәтләри садә бир диллә бәјан едир.

«Сәләбијјә»дән савајы бу шаирдән мәрсижәләр, түркчә вә фарсча гәзәлләр, мүәммалар, рүбанләр, тәкбейтләр вә мәснәвиләр галмышдыр. Диваны ағаж-Тәвәккүли Халхали тәрәфиндән һичри 1319-чу илдә Тәбриздә чап олмушдур. Бурада мүхтәлиф ше'рләриндән бир нечә нүмунә кәтиририк:

Еј гајеб, эз нәзәр зекеат чосточу конәм,
Дәр чосточује-то бече еғлим ру конәм.
Эз тире-ғәмзеат деле-мән кәште чак-чак,
Тари зе золфе-хиш беде та рофу конәм.
Кәр золфе-хиш таб дәһи һәм чо сулчан,
Мән һәм бе хакнаје-то сәр һәмчо ку конәм.
Эз һәр голи ресад бедәмағам шәимме-дуст,
Дәр һейрәтам кодам коле-бағ бу конәм.
Дел аз бәрәм рәмиде шод аз ешге-какеләт
Езни беде тәфәһһосе-у му бему конәм.
Абе-сәбу әкәр че бесәрчешме монтаһист,
Һейһат әкәр әлаче-әташ аз сәбу конәм.
Эз гилогале-мадрәсе камәм рәва нәшод,
Бәјәд ке сәрфе-хатер аз ин гофтогу конәм.
Сағи, бейар баде аз ан чавидане меј,
Та ашегане сәр кәшәм о һај о һу конәм.
Вәғти нәмазе мән бе һәғигәт шәвәд гәбул,
К-аз әшке-чешм о хуне-делеход возу конәм.
Нәбовәд мојәссәрәм бечәнабәт һәваје-јар,
Та хишра бемејкәдеһа шост о шу конәм.
Чоз сәјјеат нист зе таате-ма сәмәр,
Рује-омиде-хиш бе латәғнәту конәм.
Багер, бехиз о дамәне-ход бәр кәмәр безән,
Шајәд беэме-даркәһе-делдар пу конәм.

Тәрчүмәси:

Еј олан гајиб әзәлдән, мән сәни кимдән сорум,
Һансы иғлимдән сәни мән ахтараркән из гојум.
Парча-парча ејләди гәлбими гәмзән охлары,
О сачындан бирчә тел вер ону мән көзәјим.
Зулфуну човкан кими сән буруб һөрүрсән әкәр,
Мән дә ајағчынын алтына топ оларам.
Һәр күлү көрсәм, мән ондан дост әтри аларам,
Ғалмышам һейран бу бағда һансы күлү ијләјим.
Какилин ешгиндә көнлүм синәдән чыхмыш,
Изн вер таки ону мән телләриндә ахтарым.

Кузәнин сују әкәр ки јетир сәрчешмәдән,
Мән сусузлуғ чәрәсини етмәрәм һәркиз кузәдән,
Мәктәбин гилу-ғалындан олмады камым рәва,
Инди бу сөһбәтдән ваз кечмәк ләзимдыр.
Сағи, дур бадә кәтир о чавиданә шәрабдан,
Таки ешгилә чәким башыма бир һај-күј салым.
Намазым һәғигәтдә о вахт гәбул олар,
Ки, көз јашын вә үрәк ганынла дәстәмәз алым.
Чәнабәтдә јарын һәвәси мүмкүн олмады,
Јохду күнаһдан ајры бу ибадәтин,
Үмид илә үзүмү «Латәғнәту»:јә чевирәм.

Бағыр Халхалидән түркчә бир мәснәви:

Јенә чаныма од дүшүб тазәдән.
Кечибдир гәғим һәддү әндәзәдән.
Басыб көнлүмү гүссә түғјан едир,
Дејәрсән ки, кафир мүсәлман едир.
Дүшүб гәлбимә фәрти-гәмдән шәрәр,
Сорушсан верәр дуди-аһым хәбәр.
Олан вахты сүзү күдазим әјан
Дүшүб чәрхә ојнар сиришки-рәван.
Салыб чүнки көздән никарым мәни,
Едиб тәрк билмәррә јарым мәни.
Әкәр сәбр ғылсам үрәк нимчан
Дејәр тәнкә салма мәни, чәк фәғән.
Әкәр ағлыјам рази-пунһан кедәр,
Әлимдән һәғигәтдә чанан кедәр.
Бәли, раһи-ешгин гәрары будур,
Вила әһлинин кару бары будур.
Тәраби-бәла ашигин нушудур,
Әкәр ғалмаја одда мәғшушдур.
Кәлиб Бағыра, мәтләби хәтм ғыл,
Сүкуту бу һәнкһамдә һәтм ғыл
Ки, олмаз бу мәтләб өлүнчә тамам,
Сүкут ихтијар етмәкилән, вәссәлам!

Сон олараг «Сәләбијјә»дән дә бир ше'р нүмунәси веририк:

Бәли, чани-әзизим, олма мәдһуш,
Өлүм һәнкһамәһин етмә фәрәмуш.
Сығышмаз бир мәғалә зулмәту нур,
Гунағлашмазлар һәркиз див илә нур.
Үрәк бир, јар бирдир, олма күмраһ,
Ки, бир тәхт үстә әјләшмәз ики шаһ.
Бу шәһнәр кеш әчузин көр ишини,

1 Лағәтнәту—Гур'анда ајәдир, «үмидинизн кәсмәјин» мә'насындадыр.

Сәниг тәк мин нәзәр ашиг кишини.
Салыб нари-фәрағә јандурубдур,
Өзүн чәкмиш кәнарә, јан дурубдур.
Әчәл чәнкиндән олмаз кимсә азад,
Нә јалвармағ билир, нә даду бидад.
Өзүн фикр ејлә өзвә'и-ләһәддән
Сәнә имдад олмаз бир әһәддән.
Демә мәнән сора әһлу әјалым,
Мәнә еһсан едәр, хошдур хәјалым,
Сәни јаддан чыхардар гөвмү гардаш,
Нә оғлун јад едәр, нә јару јолдаш.
Чырағун, һиммәт ет, көндәр габагдан
Ишин кечмәз далындакы чырагдан.

* * *

Әссар Тәбризи. Мәһәммәд Казым Әссар «Әлишаһ» ләғәбли вә «Әсрар» тәхәллүслү һичри-гәмәри 1265-чи (м. 1848) илдә Тәбриздә анадан олмушдур. Не'мәтүллаһи дәрвишләриндәндир. Өз ше'р диванындан савајы «Бейчәтүш-шүәра» вә «Һәдигәтүш-шүәра» адын-да ики китаб јазмышдыр. «Бейчәтүш-шүәра» XIX әср Чәнуб Азәрбајчан шаирләринә андир. Даһа чох мөзәһ вә тәнз јазан шаир-ләрдән бәһс етмишдир. «Һәдигәтүш-шүәра» «Бейчәтүш-шүәра»дан сечилмиш мунтәхәбатдыр, һичри 1298-чи (м. 1880) илдә јазылмыш, ләкин һеч бири чап олмамышдыр. «Бейчәтүш-шүәра»нын әлјазма-сы ағаж-Чәфәр Солтан Әлгәрәнинни хусуси китабханасында мөв-чуддур. «Һәдигәтүш-шүәра» да Тәбриздә мәрһум Нахчыванинин китабханасындадыр. «Бейчәтүш-шүәра»да 86 шаирдән бәһс едил-мишдир.

Шүкуһи Марағаж. Мирзә Мейди Шүкуһи Марағаж бу әсрин бөјүк әдәби синаларындандыр. Ше'рләриндә халгын ичтиман һә-јәтдә вә мәншәтдәки вәзијјәтдән бәһс етмиш, чәһаләти вә кер-лији тәнгид етмишдир. Бу шаир һаггында илк һәгиги әсәри Бақы-да Доктор Мәһәммәдтағы Зейтаби јазмышдыр.

Шүкуһи ејни һалда сатира јазан шаирләрдәндир. Көзәл ләти-фәләри бәдин мөзmunлары ифадә етмишдир. Шүкуһи һичри 1263-чү илдә Марағадә анадан олмуш, 1314-чү илдә вәфат етмишдир. Тәб-риздә ајнасызла мәшғулкән Марағадә гумаш сатмагла долан-мышдыр.

АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈАТЫНДА ЈЕНИ ДӨВР

Маарифчи реалист әдәбијат. Надир шаһын гәтлиндән (1747) сонра Шимали Азәрбајчанда кичик вә јарыммүстәгил ханлыглар јаранды. Кәрчи Аға Мәһәммәд хан заманында Иран һакимијјәти гыса бир мүддәт бу мәнтәгәләрдә јенидән бәргәрар олду, ләкин онун өлүмүндән сонра бураларда даһили кешмәкешләрлә бәрәбәр рус нүфузу да артмаға башлады, 1812-чи илдә «Күлстан» вә нәһа-јәт, 1828-чи илдә Түркмәнчәј гәрардадлары илә Шимали Азәрбај-чан Русијаја илһаг едилди вә Араз нәһри Азәрбајчаны икијә бөлдү!

Чаризм Азәрбајчанда кичик ханлыглары табелији алтына ал-дыгдан сонра онлары ортадан галдырмаға башлады вә даһили һәрбләрә сон верди, ејни заманда, өлкәнин хаммалларыны алараг мүгабилиндә рус малларыны ортаја сөвг едиб феодал һәјәтә вә онун бағлы олдуғу итгисади системә вә Иранын мәдәни тә'сирлә-ринә гүввәтли зәрбәләр вурду. Чар рус режиминин итгисади вә си-јаси истисмар вә тәзјигләрлә јанашы рус дили вә мәдәнијјәти дә Азәрбајчанда јайылмаға башлады вә азәри чаванлары Авропадакы мәдәнијјәт вә азадлыг чәрәјанларыны охујуб өјрәнмәјә вә һәтта мәнимсәмәјә башладылар.

Бир тәрәфдән јени мәдәнијјәтин тә'сирин, о бири тәрәфдән чар һөкүмәти вә ја чаризм мүстәмләкәчилијинин әксүл-әмәлләри ичти-ман фикирдә, шүүрларда ојанма вә јенилик јарадырды. Бу шәрәнт-дә зүһур едән маарифчи реалист зијалылар демократик вә мүтә-рәгги фикирләри, јени әдәби шәкил вә нөвләри Азәрбајчан әдәби-јатына кечирмәјә чалышырдылар.

Бу чәрәјана мәнсуб јазычылар мүасир һәјәти, ичтиман тоғгуш-малары, халг мәншәтинин тәсвир едир, көһнә мәншәти тәнгид едир-диләр. Халға, вәтәнә һәдсиз мәнәббәт вә сәдагәт, инсанпәрвәрлик вә азадихаһлыг, тәзјигә гаршы мүбаризә, феодализм гурулушун-дакы ејбәчәрликләри ифша вә тәнгид етмәк бу әбәди чәрәјанын әсас идеолоји истигамәтинин тәшкил едирди.

Сатира маарифчи реалист јазычыларын әсас јарадычылыг үсу-лу иди. Бу јазычылар садә вә реалист бир диллә халг күтләләри-нин хејрини мүдафиә едир вә халға дајанырдылар. Бу јазычылар, ејни заманда, Шәрг мәдәнијјәтинә, ислам фәлсәфәсинә дәриндән таныш олдуғлары үчүн әсәрләриндә һәр ики дүңјәкөрүшүнүн тә-сирини көрмәк мүмкүндүр. Бу әсрдә јарадылан реализм Вагиф дөврү реализминдән фәрqli олараг һәјәтин вә дөврүн кениш тәс-вирини верирди. Бу дөврүн реалист јазычылары көһнә чәмијјәтин

мәнфи тәрәпләрини үмүмиләшдирәк зәманәни типик сурәтләрини ярадырдылар. Аббасгулу ага Бакыханов, Исмайл бәй Гуташылы, Мирзә Шәфи Вазех вә Гасым бәй Закир илә башлајан тәңгиди реализм Мирзә Фәтәли Ахундзаде илә әсл инкишаф јолуну тапмышдыр.

Аббасгулу ага Бакыханов Гүдси. Аббасгулу ага Бакыханов Бақы ханларының нәслиндән олуп, XIX әсрин мәшһур шаир, мүһәррир вә тарихчиләриндәндир. Атасы икинчи Мирзә Мәһәммәд XVIII әсрин ахырларында XIX әсрин әввәлләриндә Бақы әјәләтиндә вә Губада ханлыг етмишдир. Аббасгулу ага 1794-чү илдә Әмирчан кәндиндә анадан олмуш вә једди јашында атасы илә Бақы әјәләтини тәрк едәрәк Губаја көчүш, бир гәдәр бурада јашамышдыр. Губада фарс, әрәб дилләрини, илаһијјаты өјрәнмиш вә мүғаллә јолу илә мәлүматыны дәринләшдирмишдир. 1819-чү илдә Гафгаз баш һакими кенерал Јермолов тәрәфиндән Тифлисдә рус дилини мүкәммәл өјрәнб бу дилин вәситәсилә рус вә Авропа фәрһәнк вә мәдәнијјәтинә беләд олду. Вәзифәси мүнәсибәтилә бир чох шәһәр вә өлкәләри сәјаһәт етмиш вә бу јерләрин шаир, алим вә дәвләт адалары илә таныш олмушдур. Тифлис мүһити Бакыхановда дәрин тәһсир бурахдығы кими бу сәјаһәтләр дә онун билији вә көркүсүнү чох артырмамышдыр.

Тифлисдә Мирзә Шәфи Вазехин тәшкил етдији «Дивани-һикмәт» адлы әдәби мәчлисин көркәмли үзвләриндән олмушдур. Аббасгулу ага Бакыханов 1834-чү илдә дәвләт ишиндән истефа вердикдән соңра тәқрар Губаја көчүб, бир мүддәт атасының маликанәсиндә јашамыш вә ән чинди елми әсәрләрини дә бурада јаратмышдыр. Бакыханов һәјатының сон илләриндә тамамилә ишдән чәкилмиш вә 1846-чы илдә Мәккәјә кетмишдир. Мәккәдән Мәднәјә кетдији заман јолда Вәдији-Фатимәдә вәбадан вәфат етмиш вә орада да дәфин едилмишдир.

Әсәрләри. Бакыханов Тифлисә кәлмәздән габаг Губада «Күлүстан» адлы әдәби дәрнәк тәшкил едиб, көркәмли әдиб вә шаирләри бураја чәлб етмишдир. Онун фарсча мәснәвијанә шә'рләринин вә Фүзулијанә гәзәл вә мүхәммәсләринин чоху бу дөврә аиддир. Шә'рләриндә «Гүдси» тәхәллүсүнү сечмишдир. Онун шә'рләриндә вәһдәти-вүчүд вә мүасир габагчыл фикирләрин бир-бирилә бирләшдијини көрә биләрик. Чәләләддин Руми тә'сири алтында фарсча јаздығы фәлсәфи бир шә'риндә ешги-илаһини тә'рифләјәрәк өзүнә белә хитаб едир:

«Мән һара: ешг һара, ешг мәним кими үфғадәләрин шә'нинә кәлмәз, шаһинин һүнәри милчәкдән узаг олдуғу кими, ашигин һүнәри дә бизим кими кәдалардан узагдир, ашиглик мәһз Кәрбәла шәһиди Имам һүсәјнин ишидир ки, она ешг јолунда, дин вә һәггәнијјәт уғрунда нә гәдәр хәнчәр, ох вә низә вурдуларса, јенә дә о

сузи-чикәрлә: «Вурун, сизин јараныздан чаным дири олур, каш јүз чаным олајды ки, чанан јолунда онлары фәда едәјдим»—дејир вә сөзүнү Чәләләддин Руминин

*Тән зе чан о чан зе тән мәстур нист,
Лејк кәсра диди-чан дәстур нист.*

Тәрчүмәси:

*Бәдән чандан, баш бәдәндән кизли дејил,
Амма чаны көрмәк кимсәјә дәстур дејил.—*

бејтилә гуртарыр. Фарсча јаздығы шә'риндә Бакыханов ешг вә мәсләк јолунда чанындан кечән фәдакар бир руһун бәдни ифадәсини вермишдир.

1. **«Күлүстан-Ирәм».**—Ширван вә Дағыстан тарихидир. 1841-чи илдә фарсча јазылмышдыр. Бир мүғәддимә, бир хатимә вә беш фәсилдән ибарәт олан бу китаб Дағыстан вә Ширван барәсиндә чоғрафи вә этнографик бахымдан мәлүмат верир, орадакы гөвмләри, дилләри, дин вә мәзһәбләри ғысача анладыр, сонракы баблар бу шәкилдә тәгсим едилмишдир:

1. Ән гәдим дөврләрдән исам дининин зүһурунә гәдәр.

2. Исламын зүһурундан моғол истиласына гәдәр (һичри 1258).

3. Моғол истиласындан Сәфәвиләрин һакимијјәт башына кечмәсинә гәдәр.

4. Сәфәвиләрдән Азәрбајҗан ханлығларының тәшәккүлүнә гәдәр.

5. Јарыммүстәгил ханлығларын һакимијјәт дөврү, Надир шаһын өлүмүндән (1747) Күлүстан мүаһидәнәмәсинә гәдәр.

Әсрин мүғәддимәсиндә өз шәрһи-һалыны јазмыш вә хатимәсиндә дә Азәрбајҗан алим вә шаирләри һаггында мәлүмат вермишдир. Мүәллиф әсәрини јазаркән Һеродот, Страбон, Плутарх, Мирхонд, Хандәмир, Катиб Чәләби, Нестор, Карамзин кими гәдим јунан, рус вә Шәрг тарихчиләриндән истифадә етмишдир. Бу китабы Бакыханов өзү русчаја тәрчүмә етмиш, лакин чар һөкүмәти китабын нәшринә ичәзә вермәмишдир.

«Ријазул-Гүдс». Кәрбәла фәчһәси әтрафында јазылмыш вә Фүзулинин «Һәдүгәтүс-сүәда»сына түркчә нәзирадир. Бу әсәри 1821-чи илдә, јәһни јалһыз ислам фәрһәнки тә'сири алтында икән јазылмышдыр.

«Гануни-Гүдси». Фарс дилинин грамматикасына аид олан бу әсәр мүәллиф тәрәфиндән русчаја тәрчүмә едилмиш вә император биринчи Николаја тәгдим едиләрәк онун әмрилә һәр ики дилдә Тифлисдә чәп олунмушдур.

«Кәшфүл-гәрајиб». Американын кәшфинә вә әһвалына аид бир рисаләдир.

«Тәһзибүл-әхлаг». Жунаң, ислам вә Авропа муәллифләриндән истифадә едиләрәк јазылмыш әхлаг рисаләсидир. Бу рисаләдә бәһс едилән мәсәләләрдән бири дә елм илә әмәлин вә ја нәзәријјә илә тәчрүбәнин мунасибәти мәсәләсидир. Әсәрдә көстәрилир ки, «дүнјада олан шейләрин һамысы әмәлә, әмәл исә бүтүн фәзиләтләрин дөвләти олан елмә бағлыдыр». Бу фикри тәсдиғ үчүн һәким Сәнаидән ашағыдакы бейти кәтирир:

*Карә-биелм тохмә-дәр шур әст,
Елмә-бекар зендә дәр гур әст:*

Тәрчүмәси:

*Елмәсиз әмәл шоранлығда тохум кимидир,
Әмәлсиз елм дә гәбр ичрә дири кимидир.*

Бакыханов елми кәминин јелкәнинә охшадыр: «Јелкәнсиз кәми дәрјада сәркәрдән галдығы кими, елмсиз, әмәл, мәнасыз вә авара галар»—дејир.

Бакыханов кәинат вә варлығ һаггында дејир ки, «Вүчудда јох олмағлығ јохдур, биз дәјишмәјә, һалдан һала кечмәјә «әдәм» ады гәјмүшүг. Бүтүн шейләр һәлак олар, бир шәкилдән диқәр шәклә дүшәр, ләкин јох олмаз, бу, варлығын өзүдүр».

Чәбр вә ихтијар мәсәләсиндә «лачәбр вә латәфиз бәл һијә бейн әл-әмрәјнә» инанмышды. Ашағыда дәрч еләдијимиз фарсча шеһриндә бу фикри фәлсәфи бир лисан илә ифадә едир:

*Һәр кәс әмәл зә хиш нәбинәд нә мо'мен әст,
Ван һәм ке, несбәтәш нә бәһәг дәд кафер әст.
Би говве фе'ләра бе чәһан чон вочуд нист,
Дәр ехтерајә-маст, әмәл һәм, моғәддәр әст.
Годси некуст һәр че рәсәд аз чәнабе-дуст,
Дәр земне-һәр фәсәд сәләһи моғәррәр әст.*

Тәрчүмәси:

*Һәр кәс әмәлин өзүндә билмәсә, мо'мин дејил,
О да ки, аллаһа нисбәт вермәјә әмәлин кафәрди.
Чүн ки, гүввәт олмаса дүнјада ел (һәрәкәт) дә олмаз.
Әмәл һәм бизим ихтијарымыз, һәм тәғдирдәди.
Гүдси, достдан һәр нә јетишсә јахшыдыр,
Һәр фәсәд ичрә бир аллаһ мүғәддәрди.*

«Ејнүл-мизан»—әрәбчә мәнтиғ рисаләсидир.

«Әсрарүл-мәләкут. Нүчум елминә анд олан бу әсәри фарсча јазмыш вә әрәбчәјә тәрчүмә етмиш вә әләвә етдији бир мүғәддимә илә Мәккә сәфәриндә Истанбулда Султан Әбдүлмәчиндә тәғдим етмишидир. Түркчә тәрчүмәси һичри 1265-чи (м. 1848) илдә Истанбулда чан олмушдур.

«Мишһәт-нама»—бә'зи ахлаг һекајәләрдән ибарәт фарсча мәнзум бир әсәрдир.

«Нәсиһәтнама»—1827-чи илдә ушағлар үчүн јазылмышдыр. Дили садә вә түркчәдир.

«Мир'атүл-чәмәл». Фарсча шеһрләринин мәчмүәсидир.

«Китаби-Әскәријјә». Губа әһалисиндән дәмйрчи оғлу Әскәр адлы бир кәнчин һекајәсидир. Нәзм вә нәсрлә јазылан бу әсәрин әзәрин нәсринин инкишафында әһәмијјәтли бир јери вардыр.

Һекајәнин мүғәддимәсиндә һәјәтын ачы вә ширин тәчрүбәләриндән чыхмыш никбин бир шаирлә таныш олуруғ. Шаир охучулары дүнја әләмләринә гаршы мәтанәтли вә сәбирли олмаға, дүнјада беш күн јашамағы гәнимәт биләрәк ондан истифадә етмәјә, ешиғ вә мәһәббәтдә пакбаз олмаға чағырыр.

Мүғәддимәдән сонра шаир һекајәнин әсас һиссәсинә кечәрәк Әскәр илә мәрсижәхан гызынын севки вә ешиғ мәчәраларынын нәғл едно. Әскәр һүрр вә азад бир шәкилдә севдиңи гызла аңлашыб евләнмәк истәјир вә мурадына јетишмәк үчүн фанатик мәһәллә адамлары илә мүбаризә апарыр вә сону хошбәхт бир нәтичә илә тамамланыр. Әсәрдә Әскәр севкилисинә белә хитаб едир:

*Нечә таб етесин дили-шуридә чанандан чуда,
Бисәру саман галыр һәр мулк султандан чуда.
Ашиғи-бичарәнин чисминдә чан чанан иди,
Нечә шивән гылмасын ким, чисм олур чандан чуда.*

Бакыханов бу әсәрдә Әскәрин севкилис симасында азад бир гадынын нүмунәсини тәсвир етмишидир. Бу әсәрдә јазылан шеһрләрин бәзиләри Фүзули үслубуну хатырладыр. Мәсәлән:

*Сөјлә, еј һәмдәм, кәрәм гыл һали-јарымдан мәнә,
Һәгг ризаси, бир хәбәр вер күлүзарымдан мәнә.—*

—бейти Фүзулинин ашағыдакы бейтини хатырладыр:

*Бир хәбәр вер, еј сәба, ол маһи-табандан мәнә,—
Ким, гәми-ешигдә јүз гәм јетди дөврандан мәнә.*

Фүзули сәбкинә јаздығы башға гәзәлләр вә мүхәммәсләриндә дөврандан шикајәт әсас јер тутур, бурада «Бисмиллаһ» рәдифи мәшһур мүхәммәсини дәрч едирик:

*Дила, әзм ејлә сән бүлбүл сифәт күлзарә, бисмиллаһ,
Мурадын олса, мејл етмәк фәғану зарә, бисмиллаһ,
Кәр истәрсән мүдам олмағ чикәр сәдпарә, бисмиллаһ,
Гәрәз фикрин тәмашадыр әкәр дилдарә, бисмиллаһ,
Нәзәр лә'лиләби-чанбәхшу руһи-күлнарә бисмиллаһ.*

*Тәмәннасында күн-күндән мәни дилхунушешдә гыл,
Кәрәкмәз намү намусум, гәми ешг илә русвә гыл,*

*Вериб дунжаву дин нагдин, мата'и-васлә сөвдә гыл,
 Әкәр јох дәстрәс, сөвдәјә бары кет тамаша гыл,
 Кәлибдир Јусифи-кулпирәһән базарә, бисмиллаһ.
 Чәкәрдин аризу даим, дејәрдин шөви-јар илә,
 Ки, дүшсүн иттифаги-васләт ол симиңу зар илә,
 Едим чаным она тәслим зөвгү е'тибар илә,
 Дурубдур ол бүти-сармәст тиги-абдар илә,
 Сөзүн кәр доғрудур, еј ашиги-бичарә, бисмиллаһ.*

*Демишдин, еј бүти-тәрса никәһ, бәрһәм зәки аләм,
 Ки, етмәм ашигимдән мән јаман күн илтифатым кәм,
 Алыбдыр сәбрими дәрду бала, чан гәсдин ејләр һәм,
 Әкәр игары сабитсән, вәфа һәнкамыдыр бу дәм,
 Тәрәһһүм гыл, гәдәм бас дидеји-хунбарә, бисмиллаһ.*

*Олубдур гәрги-хунаби-чикәр чешми-тәрин, Гүдси,
 Јаныбдыр дағи-мәһнәтдән дилигәмпәрвәрин, Гүдси,
 Кәтир тәғрирә бирбир, јарә әрз ет гәмләрин, Гүдси,
 Әкәр бу шивадән дилкәр оларса дилбәрин, Гүдси,
 Шүрү ејлә бир өзкә вәч илә изһарә, бисмиллаһ.*

Бакыханов истә'дәдлы шаир олмагла бәрәбәр бөјүк бир алим вә мутәфәккирдир. Рус—Иран мұһарибәси илләриндә (1826—1828) Бакыханов һәрби хидмәти мүнәсибәтилә Тәбризә кәлмиш вә орада көрдүју чәһаләт вә фанатизмин, зүлм вә тәзјигин һүдудсуз ағырлығы ону нараһәт етмиш вә бу тә'сир алында «Тәбриз әһлинә хитаб» ше'рини сөјләмишди. Бу ше'р дәрин ичтимаи мәзмунлу, кәскин бир сатирадыр.

Тәбриздә олдуғу заман вәлиәһдин тутдуғу тә'зијә мәчлисинә кедәрәк орада дивардан асылмыш сәтирләри охујур:

*Бу сәрбазу әсасу шаһзадә
 Олајды каш бу дәмдә Кәрбәләдә.*

Шаир бәдәһәтән бу чавабы сөлјәјир:

*Бусати-чәнк олан сағт гачарды,
 Гојарды сәрвәри-дини арадә.*

Бакыханов рус әдәбијатыны өјрәндикдән сонра Крыловдан мәшһур «Ешшәк вә бүлбүл» тәмсили кими бә'зи әсәрләри түркчәјә тәрчүмә етмишдир.

Бакыханов јашадығы дөврлә дө бөјүк шөһрәтә наил олду. Мүасирләриндән көркәмли шаир Қазым аға Салиқ бир мәнзүмәсиндә ону ше'р әләминин падшаһи дејә тә'риф етмишдир:

*Бири «Гүдси» ләгәб Аббасгулу бәј,
 Дијари-нәзми-ше'рә падишаһдыр.*

Исмајыл бәј Гутгаһынлы. Исмајыл бәј Гутгаһыннын сон һакими Султан Нәсруллаһын оғлудур. 1822-чи илдә һәрбијјә хидмәтинә кирмиш вә бу вәзифәдә кенерал-мајор рүтбәсинә гәдәр јүксәлмиш, 1841-чи илдә истә'фаја чыхмышдыр. 1842-чи илдә ханы Банубәјим илә бәрәбәр Мәккәјә кетмиш, лакин Мәккәдән нә заман гајытмасы вә нә заман өлмәси мә'лум дејидир. Бу шаирин Закир илә муасир вә јахын дост олдуғу Закирин бир ше'риндән мә'лумдур.

Исмајыл бәј Гутгаһынлы хидмәти илә әләгәдар Петербург, Москва, Варшава вә Тифлис кими мәдәнијјәт мәркәзләриндә долашараг рус вә франсыз дилләрини мукәммәл өјрәнмиш, бу дилләр васитәсилә рус вә Авропа мәдәнијјәтинин габагчыл фикирләрилә таныш олмушду. Јенә рус вә франсыз сентименталист јазычыларынын тә'сирилә әдәбијјатә һәвәсләнмиш вә «Шәрг һекајәси вә јахуд Рәшид бәј вә Сәадәт ханым» әсәрини франсызча јазараг 1835-чи илдә Варшавада нәшр етдирмишди. Әсәрдә јалныз тәбиәт мәнзәрәләри дејил, гәһрәманларын әһвал-руһијјәси, ајры-ајры һадисәләрин һекајәси чох ширин вә тә'сирли бир шәкилдә ифадә едилмишдир. Әсәрин гәһрәманы Рәшид бәј XIX әсрин әввәлләриндә Авропа мәдәнијјәтинин габагчыл фикирләрилә тәрбијләнмиш кәч нәслин типик бир нүмәјәндәсидир. О, гочаг, икид, ағыллы вә тәдбирли бир гәһрәмандыр. Ејни һалда, маарифпәрвар вә демократик бир кәндчидир. Сәадәт ханымла гаршылыгы севки әсасында евләнир. Нөкәри Әзизә јахын бир дост кими бахыр вә һәр мәсәләдә онуңла мәсләһәтләшир. О јалныз нөкәри Әзизә дејил, бүтүн рәијјәтә бөјүк бир гајғы бәсләјир. Бир кечә Әзиз илә бирликдә кечә вахты ат белиндә кедәркән раст кәлдији бир дәстә гулдурла гәһрәманчасына дөјүшүр, онлары говур вә өлдүрмәјә апардығлары кәч кәндли Мәрданы онларын әлиндән хилас едиб аиләсинә гајтарыр. Зорла Әскәр ағаја әрә верилән севкилиси Сәадәт ханым бөјүк бир һүнәрлә гачырыр, үзәринә орду илә һүчума кечән Қазым ханла вурушдуғу заман наһаг јерә ган төкүлмәсин дејә Әскәр ағаны мәһарәтлә гачырыр вә бунуңла да ханы мұһарибәни дајандырмаға мәчбур едир.

Әсәрин икинчи әсас симасы Сәадәт ханым хәјалпәрвар, һәјатын мә'насыны јалныз мәнәббәтдә арајан тәмиз вичданлы, саф үрәкли, вәфалы вә нәчиб бир гыздыр. Бу романда Сәадәт ханым әзәри гадыннын идеал бир нүмунәсини кәстәрмәкдәдир.

Сәадәт ханым севмәдији мәғрур, хан оғлу Әскәр ағаја дејиклидир. О, зорла Әскәр ағаја әрә вериләчәјини хәтиринә кәтирдикчә кәдәрләнир вә өз таләсизлијини дүшүнүр: «Мән ону дүшүнүрәм ки, бу јахын заманда мән өз нәчабәт вә сәрвәтилә мәғрур олан Әскәр ағанын арвады олмалыјам. Мән онун хасијјәтинә вә әһвал-руһијјәсинә бәләд дејиләм вә ола билсин ки, о һеч мәни севмәјәчәк. Аһ, елә бир ушаға әрә кетмәкдәнсә мән һәмишәлик анамын вә сәнин јанында јашамағы нә гәдәр хош бир сәадәт һесаб едирәм. Елә

сүдмәр ушаг мөндән нә мөһәббәт вә нә дә һәссас көнүл үмә биләр». Јалһыз ики севкилә арасында олан мөһкәм гаршылыгы мөһәббәт вә Рәшид бәјин рәшадәти Сәадәти бу талесизликдән гур-тара билир.

Бу әсәр франсыз дилиндә јазылдығы үчүн Азәрбајчан халгына мәлум дејилди, ингилабдан сонра азери түркчәсинә тәрчүмә олу-нараг кениш халг күтләсинә чатдырылмышдыр.

Исмајыл бәј Гутгаһынлы Азәрбајчан әдәбијјатына сентимен-талист бир нәсрчи кими даһил олмушдур.

* * *

Мирзә Шәфи Вазех. Лирик ше'рилә Авропада мәшһур олан Мирзә Шәфи Вазех XIX әсрин биринчи јарысында јашамышдыр. XVIII әсрин сонларында Кәнчәдә анадан олмуш атасы Кәрбәләји Садыг Кәнчәнин сон һакими Чавад ханын ме'мары иди. Мирзә Шә-фи атасынын истәјилә Кәнчә мәдрәсәсиндә тәһсил алараг руһани олмаға һазырланмышды. Лакин атасынын өлүмүндән сонра суфи һачы Абдуллаһын тә'сирилә бу фикриндә ваз кечмишдыр. Мәдрә-сәдә дәрс едән моллалар Мирзә Шәфинин фикир дәјишдирмәсин-дән аһаһ олдуғдан сонра онунла мәшғул олмагдан имтина едир-ләр. Мирзә Шәфи мәдрәсәни тәрк едир. Ону руһаниләр гаршы нифрәтинин сәбәби дә һәмин һадисә олмушдур. Мирзә бир мүддәт Чавад ханын ғызы Пүстә ханынын мүлкләрини идәрә етмәјә мә'-мур олмуш, лакин рус—Иран мұһарибәси башладығдан сонра бу вәзифәдән әјрылмыш, хәтәтәтлыг вә мүәллимликлә мәшғул олмуш-дур. 1832-чи илдә Мирзә Фәтәли Ахундова нәстә'лиг јазысыны тә'-лим вермиш вә ејин заманда ону елмләрә мәнимсәмәјә чәлб ет-мишдыр. 1840-чы илдә Тифлисә көчмүш вә орада фарс дили мүәл-лими олмушдур.

Тифлисдә вахтыны даһа чох үрфан ығынчағларында кечирән шаир Бақыханов вә саир әдибләрә таныш олур вә бөјүк һөрмәт газаныр. Сонра «Дивани-һикмәт» адылы әдәби мәчлис тәшкил едәрәк шакирдләрини вә һәтта Бақыханову ораја чәлб едир. Бу дәр-нәк үмүмијјәтлә Шәрг классикләриндән сечилмиш парчаларла Мирзә Шәфинин вә Бақыхановун ше'рләри охунур вә әдәби мұба-һисәләр олурду. Шәрабы, көзәли тәрәннүм едән хәјјамвари ше'р-ләри, зүлмә вә фанатизмә гаршы сатиралары бу дөврдә јарадыл-мышдыр. Бу заман Тифлисдә чар һөкүмәти хидмәтиндә олан Фрид-рих Боденштедт шаирдән фарсча вә түркчәни өјрәниркән онун ән **көзәл ше'рләрини** дәфтеринә јазмыш вә Алманијаја дөндүкдән сон-ра оилары алманчаја тәрчүмә едәрәк, 1805-чи илдә «Шәргдә мин бир күн» ады илә чап етмишди. 1851-чи илдә Берлиндә «Мирзә Шәфинин шәргиләри» ады илә бир китабча нәшр етдирмишди. Бу ше'рләр Мирзә Шәфијә Авропада бөјүк бир шөһрәт газандырды. Сонрақы нәшрләрдә Боденштедт өзүнү ше'рләрин мүәллифи е'лан

етди. Мирзә Фәтәли Ахундов Мирзә Шәфинин шаирлијинә јүксәк гијмәт вериб өз тәрчүмеји-һалында белә дејир: «Кәнчә мәсчиди-нин һүчрәләриндән бириндә бу вилајәт әһалисиндән Мирзә Шәфи адылы бирисп јашајырды. Бу адам нөвбәнөв елмләрдән башға нәс-тә'лиг јазысыны да чох јахшы јазырды. Бу һаман Мирзә Шәфидир ки, Алманија мәмләкәтиндә онун һәјатын вә фарсча ше'рдә малик олдуғу фәзиләти һаггында мә'лумат јазылыбдыр. Бунунла белә Мирзә Шәфинин ше'рләринин әсли бу күн әлдә олмадығы үчүн шаирин дил, вәзн, гафијә вә с. шәкил хусусијјәтләри һаггында фи-кир сөјләмәк чәтиндир. Китабчада верилән ше'рләрдән мә'лум олур ки, мүәллиф классик ше'рин рүбан, гит'ә мұхәммәс, мәрсижә, гәзәл вә с. нөвләриндә ше'р јазмыш вә бунлардан гәзәлә даһа чох әһә-мијјәт вермишдыр. Ашиғанә вә һәкиманә гәзәлләриндә һафиз руһу ачыг һисс олунур. Онун ше'рләриндә һафиз мөвзуларына ујғун-лашырылмыш сағлам бир реализм вардыр.

Ашиғанә парчаларында тәсвир олунан Зүлөјхә, һафизә, Сүсән вә Тифлис көзәлләри һәјәтдан алынмыш мұәјјән вә бәлкә дә шәх-сән шаирин һәјәтда тәсәдүф етдији инсанлардыр. Зүлөјхә һаггын-дакы ше'риндә белә бәдн бир мұғажисә вардыр: «Елә билирдим ки, о, ғызыл күлдүр, күл исә онун кими күлә билмәз. Ону күнәш билирдим, лакин күнәш кечәләр ишыг сачмаз. Дедим бәлкә мәләк-дир, мәләк исә онун кими мөһәббәт дүјмәз».

Һафизә һаггында јаздығы ше'рләринин бириндә шаир көзәли «Баһындан чадраны ат ки, көзәллијин аләмә әјән олсун, сән ғы-зыл күлсән, ғызыл күл көзләрә шадлыг вермәк үчүн јарадылмыш-дыр. Сәнин көзәллијин гаршысында Истанбулда султанын һәрәм-ханасындакы көзәлләр белә солғун, сөнүкдүрләр»—дејәрәк ваген-һәјәты мұғажисәләрлә тәсвир етмишдыр.

Мөһүматә вә мүтләғијјәтә гаршы тәнғиди ше'рләри. Зағафга-зија шәјхүлисламына вә Иран шаһына јаздығы һәчвәләр шаирин Тифлис дөврүндә јарадылмыш сијаси сатирик әсәрләриндәндир. «Суалчаваб» ше'риндә истилачы мұһарибәләрин әлөјинә чыхараг инсанпәрвәр фикирләр тәблиг едир. Онун ән гүввәтли әсәрләрин-дән бири дә «Тифлис илә әлvida» ше'ридир. Бу ше'р Вағиф вә Ба-қыханов ше'рләриндән сонра күрчү пәјтахтыны вә көзәлләрини тәсвир вә мәдһ едән ән көзәл бир ше'рдир. Бу ше'рдә Тифлис үчүн белә дејир: «Сән мәним әзијјәтләримин вә севинчләримин дәрјасы-сан». «Тифлис илә әлvida», Зүлөјхә вә һафизә һаггындакы аши-ғанә парчалары, шикәјәт шәргиләри вә сатираларындан бәзиләри онун шәхси һәјәтилә әлағәдар олан әсәрләрдир.

Шикәјәт ше'рләринин әксәријјәти өмрүнүн ахыр илләриндә һә-јәтдан наүмид олдуғу заманларда јазылмышдыр. Мирзә Шәфи Гри-горјев илә бирликдә киниһами вә гәзә мәктәбләри үчүн бир дәрслик китабы—«Азәрбајжан дили мүнтәхәбаты» тәртиб етмишди. Мүн-тәхәбатда әрәбчә вә фарсчадан түркчәјә тәрчүмә едилмиш кичик

парчалар, һәкиманә сөzlәр, кичик мәһәкәләр, һекајәләр, тәмсил-
ләр, Фүзулидән, «Рөвзәтүс-Сәфа»дән, «Дәрбәнднамә» вә «Гарабағ-
намә»дән нүмунәләр вә китабын сонунда түркчә—русча сөzlәрин
лүғәти верилмишдир. Мирзә Шәфи бу китабын нәшрини көрмәдән
1852-чи илдә вәфат етди, әсәр исә 1855-чи илдә нәшр едилди. Мир-
зә Шәфи әдәбијјат тарихимизә маарифчи реалист вә мүтәфәккир
бир шаир кими дахил олмушдур.

1. САТИРИК ШЕ'РИН ИНКИШАФЫ

Сатира, үмумијјәтлә, чәмијјәтдә бөјүк дәјишикликләр әмәлә кәл-
дији вә синфи мүбаризәнин шиддәтләндији, шаир илә мүһит вә ре-
жим арасында фикир ајрылыгы вә ихтилафын кәскинләшдији бир
заманда, әкәр бир һәддә гәдәр дә азадлыг олурса, инкишаф едәр.
XIX әсрин гырк-әллинчи илләриндә Шимали Азәрбајҗанда белә
бир вәзијјәт вә шәраит јаранмышды. Бир тәрәфдән рус капитализ-
ми Азәрбајҗана нүфуз едәрәк феодализм сарсытмаға башлајыр,
бәшәријјәтин габагчыл фикирләриндән илһам алан јени јазычы-
лар јетишир, о бири тәрәфдән исә чаризмин мүстәмләкәсинә чев-
рилмиш өлкәләрдә феода-патриархал тәзјиг вә әсарәт давам едир-
ди. Чар истиласындан сонра Азәрбајҗанда халг үчүн дөүләмәз бир
вәзијјәт әмәлә кәлмишди. Бу заман өлкә залым вә сојғунчу чар
һакимләри тәрәфиндән идарә олунурду. Ханлары әвәз едән гәзә
комендантлары јерли бәјләрлә әлбир олуб халгы талан едирдиләр.
Ағыр веркиләри верә билмәјән вә һөкүмәтин әмринә итаәт етмәјән
кәндлиләр гамчы алтында дөјүлүб мәһв едилир, һөкүмәт мүәссисә-
ләриндә вә мәһкәмәләриндә һәр чүр сүрүндүрмәләр, һагсызлыглар,
өзбашыналыг, хәјанәт, рүшвәтхорлуғ вә с. һәддини ашыр, һаким-
ләрин әдаләтсизлији вә рүшвәтхорлуғу учундан өлкәдә ганунсуз-
луғ, һәрч-мәрчлик, гулдурлуғ шиддәт едирди. Өлкәдә дәрин бир
чәһаләт вә мөвһумат һөкм сүрүрду.

Өз доғма өлкәсинә вә халгына дәрин бир мәһәббәт бәсләјән
Азәрбајҗан шаирләри белә гаранлыг мүһитә лағејд баха билмәјә-
рәк онунла мүбаризәјә кириширдиләр. Беләликлә, Азәрбајҗан әдә-
бијјатында сатирик ше'р чәрәјаны јаранырды. Фүзулидән сонра ич-
тиман сатиранын нүмунәләрини XIX әсрин пјирминчи илләриндә
Бакыханов вә ондан сонра Мирзә Шәфи Вәзех јаратмышды. Бу
илк маарифчиләр вә онларын јолуну давам вә инкишаф етдирән
Мирзә Фәтали Ахундов бир гәдәр еһтијатлы һәрәкәт едәрәк сати-
ранын билаваситә Азәрбајҗанын өзүндәки сојғунчу чар һакимләри
вә мә'мурларына гаршы дејил. Иран һәјатындан вә тарихиндән ал-
дыглары һадисәләрә гаршы чевирир вә бунунла да әсәрләрини чар
сензурасындан кечирмәјә мүвәффәг олурдулар. Сатирачылар «Гы-
зым, сәнә дејирәм, кәлиним, сән ешит» мәсәли әсасында һәрәкәт
едирдиләр.

Кечән әсрин гыркынчы илләриндә Азәрбајҗанда Нәваһили Мир-
зә Бахыш Надим (1785—1880), Шәмкирли Мәһәммәд Чә'фәр Мис-
кин, Гарабағлы Баба бәј Шакир (1770—1845) вә Гасым бәј Закир

(1784—1857) кими мүстәмләкә әсарәтинә вә тәзјигинә гаршы мүбаризәә галхышан көркәмли сатирик шаирләр јетишмишди. Бу чәрәјанын гүввәтләнмәсинә Дағыстан халгынын чар истиласына гаршы апардығы азадлыг мүһарибәләри дә тә'сир етмәкдә иди. Бу дөврдә јашајан Шәки шаирләриндән **«Бичарә»** тәхәллүслү Осман, Мүвәззән Тураб Шейх Шамил һәрәкатына дәрин бир рәғбәт бәсләјирдиләр. Шейх Шамилин Хунзахдакы габилијјәтиндән руһланан шаир Бичарә бир ше'риндә мүсәлманлары бу бөјүк халг гәһрәманынын әтрафында бирләшмәјә чағырырды.

* * *

Мирзә Бахыш Надим. Мирзә Бахыш Надим чар мә'мурлары вә јерли бәјләр әлејһинә шиддәтли сатиралар јаратмышдыр. Кәндлиләрин ат әвәзинә котана гошулараг ишләдијини көрән шаир бәј вә ханлары кәскин сатирик гәләмилә гамчыламышдыр. Надим бир ше'риндә о заманлар хан тәрәфиндән котан гошдурулмуш Маһмуд адлы бир гоча кәндлинин ағыр һалыны тәсвир етмишдир:

*Маһмуд, аја рәнчбәр, еј мәрд-јеканә,
Наһәг јәрә рәнчидә олуб кәлмә фәғанә.
Халиг сизи рәнчбәр јарадыбдыр бәјә, ханә,
Һәрчәнд кәрәкдир гошула ат бу котанә,
Ат олмаса, һеч иңчимә, инсан да гошарлар.*

*Шаһлыг гујулар бугда илә долмаса, олмаз,
Мә'мур да буна амир әкәр олмаса, олмаз,
Салјани һәсән хан да әкәр сојмаса, олмаз,
Сал кәрдәнинә кәрдәнәбәнд, кир бу котанә,
Лал ол, дилини кәс, хыша инсан да гошарлар.*

Надим Дағыстанын вә Шимали Гафгазын чар Русијасы тәрәфиндән истиласыны халгын чәкдији зүлм вә дәншәтләри тәсвир едән узун тарихи бир мәнзүмә дә јазмышдыр.

* * *

Мәһәммәд Чә'фәр Мискин. Мәһәммәд Чә'фәр Мискин бу әсрин көркәмли сатирик шаирләриндәндир. Чаризм сијасәтинә гаршы кәскин ше'рләри вардыр. Мискин јерли чар һакимләрини түфејли вә һәһәратта, гаипчи чәллада охшадараг онларын һаггында ачы вә нифрәтли сөзләр демишдир.

* * *

Баба бәј Шакир. Ичтимаи сатиранын баниләриндән бири дә гарабағлы шаир Баба бәј Шакирдир. О да бәј айләсинә мәнсуб олуб Пәнаһхан Чаванширин нәслиндәндир. Гасым бәј Закир илә гоһум вә дост олдуғу ше'рләриндән анлашылыр. Һәр ики шаир ара-сында сәмини мәктублашма вә мүшаирә давам етмишдир. Закир

Шакирин өлүмүнә даир сөјләдији бир ше'риндә ону өзүнүн устады адландырмышдыр. Тәәссүф ки, Шакирин бүтүн ше'рләри әлдә јохдур. Мә'лум олан алты ше'риндән үчү чар истиласы вә онун мүстәбид һакимләри әлејһинә јазылмыш сијаси сатирадыр. Гасым бәј Закирә јаздығы мәнзүм бир мәктубда Шакир Гарабағ бәјләринин депутат сечилмәк үчүн бир-бирләрилә далашдығларыны, бәјләрин чар һаким вә рәисләри гаршысында горхудан тир-тир әсиб јалтагланмаларыны тәсвир едәрәк чар идарә үсүлуну тәнгид етмишдир. Шакирин Әмираслан бәј һаггында јаздығы һәчв дә чох марағлыдыр. Бу һәчви илә шаир халгы сојуб талан едән чар комендантларыны вә јерли бәјләри тәнгид вә ифша етмишдир.

* * *

Гасым бәј Закир. (1784—1857) XIX әсрин ән бөјүк сатирик шаири Гасым бәј Закирдир. О, Гарабағ ханлығынын әсасыны гојан Пәнаһ ханын нәслиндәндир. Чар һакимләри вә јерли бәјләр илә апардығы мүбаризә нәтичәсиндә һөкүмәт тәрәфиндән Бақыја сүркүн едилмишди. Оғлу Нәчәфгулу бәј вә гардашы оғлу Искәндәр бәј дә Русијанын ичәриләринә сүрүлдүләр. Шаир, досту М. Ф. Ахундова јаздығы мәнзүм бир мәктубда вәтәниндән дәрбәдәр олдуғуну ачы шикәјәтләрлә билдирмишди:

*Пиранәсәрликдә чәрхи-кәчрәфтар
Ејләди дәрбәдәр вәтәндән мәңи.
Нејләмишәм биләм дөври-замана,
Иңчидир дүшәндә бу гәдәр мәңи.*

Закир һәјатынын чох һиссәсини Мейдигулу ханын она бағышладығы Хындырыстан кәндиндә кечирмиш вә кәндлиләрлә бәрәбәр јашамышдыр. Ше'рләриндәки халг мәншәтинин тәсвири вә халгчилији шаирин һәмин дөвр һәјаты илә бағлыдыр.

Закир ше'рә Вагифин тә'сири илә башламыш вә реалист ше'р үслубуну давам етдирмиш, бу јолда чох жүксәлмишдир. Шаирин гошмалары ән парлаг ше'рләридир. Ше'рләриндә халг әһвал-руһнјәси, мәнәли вә милли хусусијјәтләр, Азәрбајҗан көзәли, онун милли кејими вә адәтләри тәсвир едилмишдир:

*Сијәһ зүлфү дал кәрдәндә бир гулач,
Сона чыгасы тәк учлары ғыґач.
Белә түррә, белә кијусу, белә сач,
Белә гәмзә, белә гашла көз олмаз.*

*Бармағында хатәм, белиндә кәмар,
Телиндә кушварә, дүјмә тамам зәр,
Гәрг олсун јашыла, ала сәрәсәр,
Наз илә саллана-саллана кәлсин.*

Бә'зи гошмаларында гүввәтлi истиарәләр ишләтмишдир:

*Мүсәлсәл кијсулар рухи-ал үзрә,
Бир булуда бәнзәр мән чамал үзрә,
Пәртәви-һүснүндүр хәттү хал үзрә,
Јохса күн дүшүбдүр додаг үстүнә.*

Закирин классик ше'р үслубунда јаздығы мүхәммәс, мүстәзад, тәчрибәнд вә тәркиббәндләри, гәзәлләри вә с. мәнзум парчалары да вардыр. Бунларын бә'зиләри Хәтәијә, Фүзулијә, Нишат Ширванијә, Аға Мәсиһ Ширванијә, Видадијә вә Вагифә нәзирә олараг јазылмышдыр. Закир бир чох тәмсилләр, мәнзум һекајәләр дә јазмышдыр. Тәмсилләриниң бир гисми Крыловдан тәрчүмә вә игтибасдыр, бир гисми дә Сә'диннә тә'сири алтында јазылмышдыр.

Мәнзум һекајәләриндән «Зөвчнәхир» адлы әсәри чох чәлбедичидир. Бу әсәрдә Шәрг гадынларынын ағыр ичтимаи вәзијјәтини тәсвир етмишдир.

Өз заманында әдаләт вә мәнәббәт көрмәјән шаир тарихин кечмиш сәһифәләрини арашдырмыш вә Бәрдәнин бөјүк Низами вә Хәгани дөврләриндәки көзәл вә шән күнләрини арзулајараг «Кәзим» рәдифли ше'рини јазмышдыр:

*Түләк тәрлан овлағыдыр бу јерләр,
Бәрдә торпағында ејләдим күзәр,
Көрүм галыбдырмы Шириндән әсәр,
Бахым һәр тәрәфә, никәран кәзим.*

*Бүлбүли-бичарә верди хәбәри,
Деди ки, галмајыб шәнлик әсәри,
Мән Закирәм, ону көрәндән бәри,
Кәрәк Мәчнун олуб бијабан кәзим.*

Закирин сатирик ше'рләри даһа чох чар һакимләринә вә чаризмин мүстәмләкә сијасәтинә гаршы сөјләнмишдир:

*Бириндән шикајәт едәсән әкәр,
Данышмаға гојмаз, сөзүнү кәсәр,
Гардаш малы кими ортадан бөләр,
Муровлар олублар оғруја ортаг.*

*Көрсән, танымзсан јарымсаггалы,
Чыхыб әндәздән дөвләти, малы,
Хәндәмиров чалды, чалды маһалы,
О ки вар тутуб өзүн кечәл гурумсаг.*

Бакыда сүркүн олдугу заман Видадиннә «Дурналар» ше'ринә јахын олан мәшһүр «Дурналар» ше'рини јазмышдыр:

*Бу виладә һәр күн төкүлүр ганлар,
Јаваш кечин, сәс-сәмирсиҙ анлар.
Лачын јатағыдыр бизим мәканлар,
Горхурам сыраныз чаша, дурналар.*

2. АШИГАНЭ ХАЛГ ШЕ'РИ ЧӨРӨЈАНЫ

Вагифин үсүлү XIX эсрин биринчи жарысында гүввәтлү бир чө-
рөјан шәклиндә давам етмишдир. Тәбишдир ки, бу нөв ше'р гита-
сыны халг жаратычылыгындан вә ашыг ше'риндән алырды. Бу сә-
бәбдән шифаһи халг әдәбијјатында көрдүјүмүз халг мәишәти тәс-
вирләр, милли вә јерли хүсусијјәтләр, никбин дүнјакөрүшү, нәчиб
вә инчә инсани һиссләр, сәдагәт сәмимијјәт, һөрмәт вә мәнәббәт,
кама чатмаг арзулары бу ше'рләрдә дәрин бәдиһи ифадәсини тапа
билмишдир. Бу ше'р чөрөјанынын әсас мөвзу вә мүндәрәчәсини
сәвкн тәшкил едир. Бу нөв ше'рин дили сәдә вә маһијјәти реалист-
дир.

Бу дөврдә јетишән јүзләрчә шаирин һәр биринин фәрди јара-
дычылыг хүсусијјәти олмасына, бәзиләриндә реализмин, бәзилә-
риндә исә романтизмин үстүн кәлмәсинә, бәзиләриндә нәш'әли
вә никбин, Вагифанә руһун, диқәрләриндә исә һүзнүн, кәдәрин вә
шиқәјәтһи ифадә олунмасына рәғмән һамысы бир үслуба табе олур
вә бирләширдиләр, һамысы бир мәнбәдән, шифаһи халг әдәбијја-
тындан илһам алыб, сәдә халг дилиндә, һечә вәзнилә јазыр, халг
мәниәтини тәсвир едир, беләликлә дә халг ше'ри чөрөјаныны ја-
радырдылар.

Ашиганә халг ше'ри чөрөјаны Азәрбајҗанын үч бөјүк мәнтәгә-
синдә—Гарадаг маһалында, Гарабаг вә Газахда даһа чох инки-
шаф едәрәк јайылмышды. Чәнуби Азәрбајҗанда бу чөрөјаны тәм-
сил едәнләр Сејид Әбүлҗасым Нәбат, Әндәлиб Гарачадағи, Гырк-
булағлы Мәһәммәд Хәлифә Ачиз вә Әрдәбилли Гарагаш Баба
Зикри кими көркәмли шаирләр олмушлар.

Нәбати бүтүн Азәрбајҗанда јетишән ашиганә халг шаирләри ичә-
рисиндә ән бөјүк вә шәрәфли јери тутмуш вә онун барәсиндә даһа
әввәл бәһс едилмишдир.

Әндәлиб Гарачадағи. Әндәлиб Гарачадағи Әһрдә анадан ол-
муш, әввәл Тәбризә, сонра Ирәвана кәдәрәк сәрдар диванханасын-
да мүншилик етмишдир. О, Ирәваның чар ордусу тәрәфиндән
фәтһини тәсвир едән бир ше'р, Фүзулијә нәзирәләр вә халг әдә-
бијјатынын гошма, һејдәри, кәрәјлы кими шәкилләриндә ашиганә
парчалар јазмышдыр.

Баба Зикри (1795—1869). Бу шаирин әсәрләриндә суфи әғидә-
ләри илә ашиганә һиссләрин бирләшдијини көрә билирик. Суфи-
јанә ше'рләриндә аси бир руһ ифадә етдији кими, ашиганә парча-
ларында да бә'зән зәманәнин ағырлығындан доған шиқәјәтчи бир
әһвал-руһијјәнин бәдиһи ифадәсини вермишдир. Онун үзәриндә Нә-
батинин тә'сири ачыг һисс олунур. Еһтимал ки, Нәбатинин Гара-
дағда тәшкил етдији суфи тәриғәтинин мүридләриндән олмушдур.
Закирин Вагифә нәзирә јаздығы «Көрмәдим» ше'ри шиқәјәтлә
долудур. Халг арасында бөјүк бир нүфуз газанмыш гоча шаир
1869-чу илдә хан тәрәфиндән е'дәм едилмишдир.

Халг ше'ри Гарабағда да кениш инкишаф едирди. Бурада Ашыг
Валәһ, Ашыг Гәнбәр, Ашыг Пәри, Мирзәчан Мәдәдов, Мәһәммәд
бәј Ашиг, Закир, Чаны оғлу Абдулла, Мирзә һәсән Мирзә вә Чә-
фәргулу хан Нәва кими көркәмли шаирләр јетишмишди. Вагифин
тә'сири бу шаирләри даһа бариз олмушдур.

Ашыг Валәһ. Кәрбәләји Сәфи Валәһ гошмалары илә бәрәбәр
гәзәл, мүхәммәс вә дини мәнзүмәләр јазмышдыр. Мәшһүр «Вү-
чудуна» мә'синдә инсанын ана бәтиннә дүшдүјү андан јүз јашына
гәдәр кечирдији мүхтәлиф дөврләри, өләнән сонра да гәбр эза-
быны, гијамәт күнләрини тәсвир етмишдир. Ашыг Валәһ Азәрбајҗ-
чан ашығлары ичиндә уstad бир шаир кими танынмышдыр:

*Чаһар үнсүрдән вә шеш чәһәтдән
Бир гәтрә мәнидән олмушсуз пейда.
Әдәм дәрјасында галдым алты ај,
Гүдрәтигадиру халигүл-әшја.*

*Рәһм ичиндә әввәл бүнјад олду дил,
Ики нөгтә көзүм олду мугабил,
Бир дамаг, бир чијәр олунду һасил,
Доғгуз күндә тамам олду бу ә'за.*

Ашыг Пәри. Ашыг Пәринин һөјәти һағгында мә'луматымыз
аздыр. Белә нәзәрә кәлир ки, Гарабағда Маралиан кәндиндә до-
ғулмуш, Шушаја кетмиш вә 1833-чү илдә кәнч јашында өлмүшдур.
Бу шаирәнин Мәһәммәд бәј Ашиг, Мирзәчан Мәдәдов, Мирзә һә-
сән Мирзә, Әсәд бәј вә Чәфәргулухан Нәва кими мүасирләрилә де-
јишмәси вә онлара галиб чыхмасы мә'лумдур. Мирзәчан Мәдәдов-
ла ше'рләшмәси онун жаратычылыгында мүнһүм јер тутур.

Мирзәчан Мәдәдовун өлүмү Ашыг Пәријә чох тә'сир етмиш вә
бу ше'рләрин дүнјаја хитабән Мирзәнин вәфаты мүнәсибәтилә сөј-
ләмишдир:

*Дүнја, сәнин е'тибарын јох имиш,
Бир хәбәр вер, Мирзәчаны нејләдин?*

*Нечә бәләр илә, нечә хан илә
Көфтары хош эһли-чаны неjlәдин.*

*Нечә шәһәр үстә чәнк едиб саваш,
Чари едиб сәл jеринә ганлы jаш,
Фәләк, етдин тачу тәхтини тараш,
Нөкәр, најиб, ханиманы неjlәдин?*

*Пуч дүнjа, сәндә бир jаранан һаны,
Күнбәкүн артырдын шөвкәтү шаны,
Тифлисин сағ әли, сәрдарын чаны
Виран гоjуб Дағыстаны, неjlәдин?*

*О фәләкдир дүкүн jери даглајан,
Әзәл шад еjlәјиб сонра аглајан,
Синәсиндә ше'ру китаб баглајан,
Саһибһуш, көвһәр каны неjlәдин?*

* * *

Мирзәчан Мәдәдов. Мирзәчан Мәдәдов Гарабағын Чанагчы кәндиндә анадан олмуш вә иjирминчи-отузунчу илләрдә Тифлисдә сәрдар диванханасында мүтәрчим вәзифәсиндә чалышмышдыр. Ашыг Пәрнинин Гарабагдакы шөһрәтини ешининчә Гарабаға кәлмиш вә ән жүксәк лирик ше'рини бу көзәл шаирәjә тәгдим етмишдир:

*Тапмышам Гүдси-Хәлили, маһрасаны неjlәрәм?
Әлдә тәсбиһ илә зүннар әсаны неjlәрәм?
Бу Пәри шеjдасыјам, һәзрәт Мусаны неjlәрәм?
Севмәрәм Төврәт, Зәбуру, сән чалан тардан даныш.*

* * *

Чаныоглу Абдулла. Чаныоглу Абдулла да көркәмли бир шаир иди. «Тамаша» рәдифли чығалы мұхәммәсиндә «Көнлүм гушу, пәрваз елә» деjә башланан ше'риндә шад вә никбин һиссләрини тәрәннүм етмишдир. О, сатирик парчалар, һәчвләр дә jазмыш вә бу сәһадә чох бачарыг көстәрмишдир:

*Еј ики көзүм, гыл белә шаһбазә тамаша,
Мөвсүмдү, күшад ет, ики дәрвазә тамаша,
Бу назу нәзакәтдә сәрәфразә тамаша.*

*Көр нечә көзәлдир,
Мәһбуби-әзәлдир,
Лејләjә бәдәлдир,
Мәчмүjә мәһәлдир.
Хошбуjә тамаша,
Аһуjә тамаша,
Кијсүjә тамаша,
Әбруjә тамаша.*

*Хәнчәр нәкарәдир, һәр jарәси көјчәк, һәр муjә тамаша,
Хошсөвт, хошәлһан, хошавазә тамаша,
Көнлүм гушу, пәрваз елә пәрвазә тамаша.*

*Еј булбуличан чых белә, рәфтарына бир бах!
Гыл сејру сәjаһәт, күлү күлзәрына бир бах!
Јүз чаналычы шивеји-рүхсарына бир бах!*

*Көр ким, нечә чандыр,
Чан ичрә ниһандыр,
Мәнзури-чаһандыр,
Һәр гәмзәси гандыр,
Мән өлдүм, амандыр!
Ширин дилә бир бах!
Назик белә бир бах!
Шүмшад әлә бир бах!
Мишкин телә бир бах!
Әнбәр нәкарәдир,
Көвсәр нәкарәдир,
Рүхсарәси көјчәк,
Кетмә, һәлә бир бах!*

*Һејвасинә, шәммәмәсинә, наринә бир бах!
Гојнунда нә әлван бәзәниб тазә-тамаша.*

*Бир көзләри: хуммар, зәнәхданы әчајиб,
Бир дишләри мирвариди, рәхшаны әчајиб,
Бир тәнкдәһан, гөнчеји-хәнданы әчајиб,*

*Көр бу нә әдадыр,
Чаным нә фәдадыр,
Бир һурилигадыр,
Пүрчөврү чәфадыр,
Ја нури-худадыр,
Әхлагы әчајиб,
Дурмағы әчајиб,
Бухағы әчајиб,
Додағы әчајиб,
Мәрмәр нәкарәдир,
Көвһәр нәкарәдир,
Нәззарәси көјчәк,
О таги әчајиб.*

*Еј дил, едәсән кәсб бу мејданы әчајиб,
Тәфсили-баһар олду, бујур jазә тамаша.
Бу сәрвәгдин гәмәти-рә'насы да хошдур,
Шаһбазифәт зүлфи-мүтәррасы да хошдур,
Дурна кими һәм кәрдәни-минасы да хошдур.*

Ja нәчми-дүрәрдир,
Ja шәмсү гәмәрдир,
Иксири-назәрдир,
Jандым, нә хәбәрдир?
Бахмасы да хошдур,
Сөвдасы да хошдур,
Зибасы да хошдур,
Ә'засы да хошдур,
Әхкәр нәкарадыр?
Мәчмәр нәкарадыр?
Һәм арәси көјчәк,
Бәјзасы да хошдур.

Кәл инди сән ет бу јеришә, назә тамаша!
Јүз пүстәләбү лә'ли-Бәдәхшан буна пешкәш!
Јүз лаләүзар-дөвран буна пешкәш!
Чүмлә нә гәдәр вар исә хубан, буна пешкәш!

Бу һуру мәләкдир,
Гылманә көмәкдир,
Бу, симбиләкдир,
Ризван нә демәкдир?!
Ризван буна пешкәш!
Бостан буна пешкәш!
Рейһан буна пешкәш!
Чөвһәр нәкарадыр?
Һәм зәр нәкарадыр?
Хунхарәси көјчәк,
Бу чан буна пешкәш!

Абдулла кими нечә гәзәлхан буна пешкәш!
Дур, сөһбәти мејханәјә кәл, сазә тамаша!

* * *

Мәһәммәд бәј Чаваншир Ашиг. Мәһәммәд бәј Ашиг дә Ваги-
фанә, шух ше'рләрилә шөһрәт газанмыш, мүасирләрилә ше'рләш-
миш. Ашыг Пәријә һәрарәтли ше'рләр јазмышдыр. Чар һөкүмәти
тәрәфиндән Ордубада сүркүн едилән шаир һәјатынын сон иллә-
риндә јаздығы лирик парчаларында һәјатындан инчик вә дүшкүн
бир руһ ифадә етмишдир. «Төвбәнамә» адлы тәрчибәндиңдән бир
парча нәгл едирик:

Еј худа, сәнә әјандыр ки, вәфадарам, мән,
Тутдугум ишләри јад ејләјиб ағларам мән.
Лејк бу нәфсин әлиндән һәмәвәгт зарам мән,
Әлибош, үзүгара, бәндеји-биарам мән.

Һәр нә тәнбег едәсән, она сәзаварам мән,
Кәлмишәм дәркәһинә лабүдү начарам мән,
Рәһм гыл, бари-худаја ки, күнәһкарам мән,
Асијү бәдәмәлү русијәһү харам мән.

...Ja рәб, инди мән өз әһвалыма һејранам чох,
Гәзәбү гәһрин едиб фикр, һәрәсанам чох,
Билиб етдикләрим әф'ала пешиманам чох,
Билмәјиб сәһвү гәләт ишләрә кирјанам чох,
Кәрәмү лүтфүнү чох изз илә чујанам чох,
Гүссәдән шамү сәһәр зарү пәришанам чох,
Рәһм гыл, бари-худаја ки, күнәһкарам мән,
Асијү бәдәмәлү русијәһү харам мән.

Төвбә, ја рәб, бу гәдәр бәд әмәлимдән төвбә!
Мә'сијәт раһинә һәм кет вә кәлимдән төвбә!
Һәр хилаф олмуш исә сынмыш әлимдән төвбә!
Дәхи бундан сора мәкру дәғәлимдән төвбә!
Ејләрәм сидг илә мән пиш әз өлүмдән, төвбә!
Һәр хәтә чыхмыш исә бир дә дилимдән төвбә!
Рәһм гыл, бари-худаја ки, күнәһкарам мән!
Асијү бәдәмәлү русијәһү харам мән.

АЗƏРБАЙҖАН ƏДƏБИЯТЫ XIX ƏСРИН ИКИНЧИ ЯРЫСЫНДА

Бу əсрин орталарында вə икинчи ярысында мəхсусən Шимали Гафгаз дəмир юлу чəкилдикдən сонра Русијанын сənəти маллары АзəрбајҖан шəһəрлəринə долмаға башлады, Кəнчə, Шəки вə Ширванын базарларында бу заман рус маллары сатылырды. Русија илə игтисади мунасибəт кенишлəндикчə тичарəт артыр вə чанларды.

Лиман шəһəri олан Бақы 1870-чи илдən сонра нефт сənəјесинин инкишафы илə сүр'əтлə бəјүмəјə башлады. Русијанын вə Европанын капиталистлəri Бақыја ахын едэрək онун зəнкин вə эл дəјмəмиш нефт гајнағларыны, учуз фəһлə гүввəсини истисмара башладылар. Бу əсрин сонларында Бақы артыг сənəјə мəркəзинə чеврилмишди.

XIX əсрин алтмышынчы иллəриндə Русијада маарифчилик һəрəkəти эн бəјүк вə мүтəрəгги ичтимаи чэрəјан оларак инкишаф едирди. Бу чэрəјанын нүмəјəндəлəri халгы көһнə низамы јыхмаға вə Русијаны һəртəрəфли авропалашдырмаға, кəндлилəрин мənəфəјини мұдафиə етмə чағырылдылар. Москва вə Петербург дарүлфунунларында ингилабчы рус тэлəбэлəri илə бир јердə охујан Азəri тэлəбэлər габагчыл фикирлэрлə вəтəнлəринə гајыдырдылар. Нəсən бəј Мəликзадə Зərдаби, Нəчəф бəј Вəзиров, Əһмəd бəј Чаваншир, Əскəр аға Адыкəзəлов (Жорани) бəлə зиялылардан идилər. Бəлəликлə, АзəрбајҖанда рус вə Европа мэдəнијјəти тəсiri даһа гүввəтлənир, демократик вə маарифчи фикирлэр јайылмаға башлајырды.

АзəрбајҖан əдəбијјаты да бəлə бир тарихи вə ичтимаи шəраитдə сүр'əтлə инкишаф етди. Бақыхановла башлајан јени маарифчи реалист əдəбијјат Мирзə Фəтəли Ахундовун јарадычылыгында јүксək əдəби сəвијјəгə галхды.

Ахундов рус вə Европа классиклəрини охујур, мұасир Европа фəлсəфəсини излəјир вə јаратдығы комедијалары илə АзəрбајҖан милли драматуркијасынын бинасыны гојурду. О, бир тэрəфдən эрəб элифбасынын дəјишдирилмəsi мəsəлəсини ирəли сүрəрək бу хүсудə лəјиһəлэр верир, Шəргдə фəрһанки вə мэдəни ингилаб јаратмаг истəјир, мұасир јазычылардан Мирзə Мүлкүм ханын, Рзагулу ханын, шаир Сүрушун вə саирəнин əсэрлəri һаггында əдəби-тəнгиди мəғалəлэр јазыр вə нəһəјəт, фанатизми тəнгид едən «Кəмалəддəвлə мəkтублары» кими чох кəскин бир əсəрин мүəллифи

кими мєјдана чыхырды. Бу иллəрин əдəби єјниликлəриндən бири дə АзəрбајҖан мəkтубатынын јаранмасы иди.

Нəсən бəј Зərдаби 1875-чи илдə илк дəфə оларак Бақыда түркчə «Əкинчи» гəзетəсини нəшр етмəјə башлады. Бу нəшријјə Сəјид Əзим Ширвани, Нəчəф бəј Вəзиров, Əскəр аға Адыкəзəлов кими мүтəрəгги јазычылары өз əтрафына топлады вə кəскин мəғалəлəрилə чəһалəтə, фанатизмə гаршы чыхыр, маарифчи-демократик фикирлəri тəблиғ едирди.

Маарифчи реалист əдəби чэрəјанла јанашы башга əдəби чэрəјанлар да вар иди. Шəр'дə гəзəлчилик даһа кениш јайыларак инкишаф етмəкдə иди.

1860—1870-чи иллəрдə Гарабағда «Мəчлис-и-унс» вə «Мəчлис-и-фəрамушан», Шамахыда «Бейтүс-сəфа», Бақыда «Мəчмүəш-шү-рə» кими шəр мəчлислəri јараныр вə бу мəчлислəрдə јүзлэрчə гəзəлсəрəлər топланырды. Гарабағда Абдулла бəј Аси, Хуршид бану Натəван, Шамахыда Мирзə Нəсруллаһ Баһар, һачы Сəјид Əзим Ширвани, Бақыда Јусиф Халиг, Мəһəммəd аға Чүмри, Кəнчəдə Мирзə Мəһди Нəғи, Шəкидə Исмајыл бəј Накам, Дəрбəнддə Гумри кими кəркəмли гəзəл шаирлəri јетишмишди. Бу дөврдə чанланан гəзəл шə'ринин илһамчысы Сəјид Əзим Ширвани иди. О, маарифчи-сатирик шə'рлəрилə маарифи тəблиғ едир вə халгы ојатмаға чалышырды. Бу əсрдə, єјни заманда, мəрсижə шə'ри вə үрфани шə'р һər ики АзəрбајҖанда јазылырды. Мəрсижə шə'ри һаггында даһа əввəл мəлүмат верилмишди. Урфани шаирлəрин башында Нəбати кəлирди. Сəјид Никари вə Шаһ Никар ханым суфијанə вə лирик шə'рлəрилə о бирилəрдən сечилирлэр.

XIX əсрин икинчи ярысында шифаһи халг əдəбијјаты да инкишаф едэрək јайылмагдајды. Бу дөврүн эн кəркəмли халг шаирлəri Ашыг Əлəскəр, шəмкирли Ашыг Нүсəји, шəкили Ашыг Молла Чүмə, Ашыг Маһмуд иди. Ашыг Əлəскəр ашыг шə'ринин бəјүк бир устады кими јүксəлмишди.

Бу дөврдə инкишаф едən шифаһи халг əдəбијјатында Гаҗаг Нəби һаггында бир сыра нəғмəлэр вə хатирəлр јаранмышды. Бу хатирə вə нəғмəлəрдə тəсвир олунан Гаҗаг Нəби дүшмənлə мəрд вə чəсарəтлə вурушан горхыз бир халг гəһрəманыдыр.

Јухарыда јаздығларымызы хүлəсə едəрсək, дəмəлијик ки, бу дөврдə драматуркија, мəkтубат јаранмыш, əдəби мəчлислэр гурулмуш, кəркəмли вə нүфузлу шаирлэр јетишмиш, əдəбијјатда демократик фикирлэр инкишаф етмишди.

* * *

Мирзə Фəтəли Ахундов. (1812—1878). Мирзə Фəтəли Ахундов 1812-чи илдə Шəкидə анадан олмуш, атасы хамнəли, анасы шəкилидир. Сəккиз јашында атасындан айрылмыш вə анасынын эмиси һачы Əлəскəрин һимəјсинə кечмишди. О, һачы Əлəскəрдən илəһијјаты, эрəб вə фарсчаны өјрəнмиш вə ислам мэдəнијјəтинə дəриндən бəлəд олмушдур. 1832-чи илдə Мирзə Шəфи Вазеһ илə таныш олдуғдан сонра ондан нəстəлиг јазысыны өјрəниркən мүəл-

лимнин тәсири алтында руһани олмагдан имтина етмиш вә муәсир елмләре мараг көстәрмишдир. 1834-чү илдә Мирзә Фәтәли Тифлис көчмүш вә орада дәвләт идарәсіндә Шәрг дилләри мütәрчими олмушдур. Чалышдығы вәзифәдә бачарыг вә ләягәт кәстәрдијиндән тез жүксәлмиш вә 1848-чи илдә чар һөкүмәти тәрәфиндән Нәсрәддин шаһын тахта чыхмасыны тәбрик үчүн көндәрилән нүмајәндәләрә Ирана кетмиш вә бу фүрсәтдә Мирзә Тағы хан әмирикәбир илә көрүшмүш вә Иранын вәзијјәтилә јахындан таныш олмушдур. 1842-чи илдә Мирзә Фәтәли Ахунд һачы Әләскәрин ғызы Туба ханымла евләнмиш вә Ахундзадә адыны өзүнә сојады сечмишдир. Ше'рләрини Сәбуһи тәхәллүсү илә јазмышдыр.

Ахундов бәди јарадычылыға ше'рлә башламышдыр. Илк ше'ри мәшһур рус шаири Пушкинин өлүмүнә даирдир, фарсча јазмышдыр («Пушкинин гәтли һаггында «Шәрг поемасы»). Бу ше'р Марлински тәрәфиндән русчаја тәрчүмә едиләркән чап олмуш вә кәч шаирә бөјүк бир шөһрәт газандырмышдыр.

Бу поемада шаир тәбиәтин көзәл тәсвирини вердикдән сонра Пушкинин өлүм хәбәриндән доған дәрин кәдәрини, руһи әләм вә һәјәчанларыны ифадә етмиш вә Пушкинин рус әдәбијјатындакы мөвгәјини кәстәрмишдир. Бу мәнзумәдән башга Ахундов түркчә вә фарсча мүхтәлиф ше'рләр јазмыш, бәзән Вагиф сәпкинәдә ашиғанә гошмалар, бәзән дә достларына (Гасым бәј Закир, Нәва вә башгалары) мәнзум мәктублар вә һәтта әлифба уғрунда апардығы мүбаризәләр һаггында ше'рләр јазмышдыр.

Кечән әсрин 40-чы илләриндә Тифлисдә театр һәјәты чанланмаға башлады. О заман варлы күрчү ханларынын евләриндә, бәзән дә ачыг һавада мусиги концертләри вә театр тамашалары тәшкил олунур, рус вә күрчү јазычыларынын әсәрләриндән кичик парчалар ојнанырды. 1851-чи илдә Тифлисдә бөјүк бир театр биначы тикилди. Мирзә Фәтәли бу театр тамашаларыны изләдикчә Шекспир, Молјер, Грибоједов вә Гоголун әсәрләрини охујур вә театрын бөјүк мәдәни ролуну дүшүнәрәк драм әсәрләри јазмаға һәвәсләнйрди.

Беләликлә, 1850—1855-чи илләр арасында јаздығы алты комедија («Һекајәти-Молла Ибраһимхәлил кимјакәр», «Һекајәти-Мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ, чадукәри-мәшһур», «Һекајәти-хыр-гулдурбасан», «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәрән», «Сәркүзәшти-мәрд-хәсис вә ја һачы Гара» вә «Мурафиә вәкилләрин һекајәти») илә Азәрбајчан драматуркијасынын әсасыны гојду.

Ахундов бу сәһәдә «банији-кар» олмасыны бу шәкилдә изаһ едир: «Чүн әмири-әзәм кнјаз Воронсов фәрманрәваји-мәмләкәти-Гафгазјјадә 1866-чы сәһәдә шөһри-Тифлисдә бир имарәти-алијјә «театр» исмилә бәрпа едиб баладә мәзкур олан мәнәфеји-күллијјәнин вәсаили иктисабына мөхариҷи-кәсирә сәрф етмәк үчүн күлли һимәјәт вә инајәт заһир бујурду вә лиһазә мән дахи милләти-исламы бу әми-ғәрибдән мүстәһзәр етмәк үчүн бәр сәбил имтәһан, бир һекајәт тәсниф едим. Инди чүмләсини бир мүчәллидин ичиндә әрбаби-кәмалә мә'руз едиб башга мүсәннифләр кими тәвәггә етми-

рәм ки, ник вә бәдиндән әғмәз етснләр; бәлкә тәмәннам будур ки, бу елми-чәдидә мүхбир олуб бегәдри-гүввә хәјал әмсалыны тәсниф етмәјә игдам едәләр ки, онларын еһтинамындан бу фәни-әчиб ислам арасында дәхи шөһрәт тапа. Мәндән анчаг әндәзә вә нүмунә кәстәрмәк, банији-кар олмаг иди»¹.

Ахундов авропалылар кими театра инсан әхлағыны ислаһ едән бир ибрәтхана вә мәктәб кими бахырды вә комедијаларында инсаны тәрбијә јолу илә дүзәлтмәк вә она доғру јол мәғсәдини изләјрди.

Тәсвилләринин мүғәддимәсиндә драматуркијадан бәһс едәркән јазыр ки: «Фәидеји-нәгли-мүсибәт вә бәһчәт бәнинов'и-бәшәрин әхлағ вә хәвасини бәјан етмәкдир ки, мүстәмә јахшыларына хошпал вә јаманларындан мүтәәззи вә гафил ола вә һәм нәфси-әммарә бу күнә һекајәтин исте'маына мәғлуғ олмағла ләззәт көрүб мәаси вә мәнәһидән чәлби-сүрүр етмәјә мејл ејләмәјә».

Ахундов нүмајишнама јазмағда нәгли-бечәт, јә'ни комедија јолуну сечмиш вә јаздығы сатирик комедијаларында о заманкы ичтимаи һәјәтын мәнфиликләрини кәскин күлүш вә ришхәндлә ифша вә тәнгид етмишдир.

«Һекајәти-Молла Ибраһимхәлил кимјакәр» нүмајишнамәсиндә јаланчы кимјакәрлик вә мөвһумат әлејһинә чыхмышдыр. Әсәрдә тәрсин етдији шәкили тачирләрин вә Молла Ибраһимхәлилин симасында кәһнә чәмијәтин тамәһкар, авәм вә јаланчы типләрини тәсвир етмиш вә бу мәнфи типләрә гаршы мүсбәт симә олараг һачы Нуруну ирәли сүрмүшдур. һачы Нуру Молла Ибраһимхәлилин фырылдағына инанараг мисин ғызыла чеврилдијини јәгин едән тачирләри өз кәскин вә ағыллы сөзләрилә мазәммәт едиб данлајыр вә иксирин инсанын өз һүнәриндә вә бачарығында олдуғуну ирәли сүрүр. Лакин онун сөзләри тачирләрә хош кәлмир вә мәчлисдән говулур. Мүәллиф һачы Нурунун симасында о заманкы габагчылар Азәрбајжан зијәлиларыны тәсвир етмишдир.

«Һекајәти-Мүсјө Жордан һәкими-нәбатат вә дәрвиш Мәстәли шаһ чадукәр» нүмајишнамәсиндә Шәрг әләми илә Авропанын мүгајисәсини вермишдир. Мәстәли шаһ симасында фырылдагычы чаду-

¹ Бу фикри тарихи бахымдан доғру дејилдир. Чүнки комедија нүмајиши Авропада (Франса) XV әсрдә башладығы һалда мүсәлман Салчуғ түркләриндә 850-ил бујундә габаг мә'лум иди. Бизанс императору Алексіјусуни ғызы Анна Комнени атасынын сәлтәнәти дөврүнә аид «Алксиад» адлы тарих китабында белә јазыр: «1116-да Бизанс императору Ғылыч, Арслан оғлу Мәликшаһ ордусу илә һәрбә һазырландығы заман Негрес хәстәлијинә тутулур вә һәрбә кәдә билмир. Түркләр бу мәсәләни бәһанә һесаб едиб һәгиги сәбәбин Императорун түркләрә һәрбәдән горхмасына бағламышлар. һадисәни бир комедија шәкинәдә нүмајиш вермишләр. Бу нүмајишдә император бир арабанын үстүндә доктор вә пәрәстарлары илә бирликдә сәһнәдә чыхармышлар. Әтрафлы бах: Ferdinand—Chocandon. Essai sur le kegue Dalekis, I. Commene 1900—Paris—мүәллим.

кәр дәрвишлери ифша вә тәнгид етмиш, нәбатат алими Мүсјө Жорданын симасында исә Авропа мәдәнијәтинин габагчыл фикрләрини Азәрбајҗанда јаймаг мәғсәдини гаршыја гојмушдур.

«Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» комедијасы илә Ахундов феодал идәрә үсулуна гаршы кәскин чыхыш етмишдир. Әсәрдә ханын сарсаг һәрәкәтләри, вәзирин икиүзлү, јалтаг симасы мәнһарәт-лә ифша олунмушдур. Тејмур аға исә идәрә үсулунда мүәјјән бир дәјишликлик јаратмаг истәјән либерал дүшүнчәли вә ағыллы бир хандыр. Бу әсәр ејни заманда бир мәшһат комедијасыдыр.

«Хырс-гулдурбасан» комедијасы Азәрбајҗан кәндлисинин һәјат вә кечимини әкс етдирән реалист бир әсәрдир. Түркчә вә јерли ху-сусијәтләри билмәдикләри үчүн чәтин вә күлүнч бир вәзијјәтә дүшән чар мә'мурлары, өлкәдә чәһаләт вә гулдурлуғун чохалмасы вә гадын әсәрәти тәсвир олунмушдур.

«Начы Гара» Ахундовун ән мәшһур вә гүввәтли комедијаларын-дандыр. Әсәрин биринчи гәһрәманы начы Гара хәсис бир тачирдир вә бу сәбббән күлүнч бир вәзијјәтә дүшмүшдур. Әсәрин икинчи симасы һејдәр бәјдир. О бу дөврдәки бәј вә маликләри ифласы-на вә бунун нәтичәсиндә һәр ишә баш вуруб чаризмә бәндәлик ет-мәләрини көстәрмишдир.

«Мүрафиә вәкилләри» комедијасы үч ил сонра јазылмышдыр. Әсәрдә мәнкәмә ишләриндәки һағсызлыглар, рүшвәт, вәкилләрин фырылдагчылығы шиддәтли сурәтдә тәнгид едилмишдир. Мүәллиф чар сәнзорунун диггәтини чәлб етмәмәк үчүн һадисәни гәсдән Тәб-ризә көчүрмүшдур.

Тәбриздә һиләкәтликлә мәшһур олмуш мүрафиә вәкили Аға-мәрдан, өлән гардашы начы Гафурдан Сәкинә ханыма јетишәчәк алтмыш мин түмәнлик мирасы мәнкәмә јолу илә онун әлиндән чы-хармаг үчүн һилә ишләдир, јаланчы шаһидләр дүзәлдир, һакими-шер'и өз тәрәфинә чәкмәјә чалышар, ләкин мүһакимә әснасында онун шаһидләри ишин һәгигәтини сөйләјирләр вә беләкликә һағг вә әдаләт гәлиб кәлир.

Ахундовун комедијаларында јалныз мәнфи типләр јох, әсрин габагчыл, мүсбәт адамлары да мүһүм јер тутурлар. Мүәллиф мән-фи типләри даһа дәриндән ифша етмәк үмүн мүсбәт синалардан истифадә етмишдир. Әсәрдәки мәнфи типләр о заманкы мүһитин ичтимаи мәнфиликләри тәсвил едирдиләр. Мүсбәт типләрин чидди синалары вә бә'зән кәскин мүбариз чыхышлары вә ашиғанә ма-чәралары Ахундов комедијаларыны бир һәддә гәдәр чидди драма јахынлашдырыр.

Ахундов комедијаларыны өзү русчаја тәрчүмә етмиш вә 1858-чи илдә Тифлисдә чап етдирмишдир. Түркчә чапына бир чох әһмәт-дән сонра 1859-чу илдә мүвәффәг ола билмишдир. Алты нүмајиш-намәсини «Алданмыш кәвакиб» адлы һекајәсилә бирликдә «Күл-лијјат» ады илә чап етмишдир.

«Күллијјат» 1872-чи илдә Мирзә Мәһәммәд Гарачадағи тәрә-

финдән фарсчаја тәрчүмә едиләрәк Иранда чап олунмушду. 1882-чи илдә «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» Гарачадағинин фарс-ча тәрчүмәсиндән инкилисчәја тәрчүмә едиләрәк фарсча мәтн илә бирликдә Лондонда нәшр едилди. «Мүдафиә вәкилләри»нин фран-сызча тәрчүмәси дә ондан бир ил сонра нәшр едилди вә бу сурәт-лә бир нечә ил ичәрисиндә Ахундовун комедијалары Авропада ја-јылыб мүәллиф үчүн бөјүк бир шөһрәт газандырды. Авропада она Шәргин Молјери вә Гафразын Гоголу дәғәби вердиләр.

«Алданмыш кәвакиб» һекајәси биринчи Шаһ Аббас истибады-на гаршы јазылмыш бир сатирадыр. Шаһ Аббас, онун әтрафына топланан вәзирләрин, руһани, мүнәччимбашы вә саирәнин синала-рында Иран истибадынын нүмајәндәләри тәсвир едилмишдир. Шаһ икиүзлү, јалтаг вәзирләр вә дәрбәри руһаниләрин әлилә Иран халгыны талан едир, адам шагалајыб, бурун, гулаг кәсир, көз чыхардыр вә бу кими вәһшијана чәзаларла инсанлары мәһв вә ја мә'лул едир, шахси еһтирасыны сөндүрмәк үчүн халгын гыз вә кәлиндәрини зорла һәрәмханасына кәтирдир, әтрафындакылар да өз мөвгеләрини сахламаг үчүн шаһа јалтаглары вә онун залиманә һәрәкәтләрини алгышлајырлар.

Вәзири-чәнк сәрдар Заман хан өзүнү «Астанәји-илијјәнин» гоча ити сајыр, малијјә вәзири Мирзә Мөһсүн дөвләт мә'мурларынын һағгыны вермәмәк јолилә падшаһлыг хәзинәсини долдурмагы өзү-нә бөјүк бир мүвәффәғијјәт билир, молабашы Ахунд Сәмәд дә вәзирләр кими јалтаг вә икиүзлүдур. О да шаһы тә'рифләјир, она дуа охујур, сүниү мөзһәбинә гаршы мүбаризәсиндән вә халга зор-ла шнә мөзһәбини гәбул етдирмәсиндән данышыб өјүнүр вә шаһын хилафи-шөр'и ишләрини доғрулду. Мүәллиф бу түфәјли зүмрәјә гаршы Јусиф Сәррачы мүсбәт бир сима кими мејдана чыхарыр.

Јусиф Сәррач шаһлыгы әлиһә кечирдикдән сонра ишләриндә бөјүк дәјишликликләр јарадыр, әввәлә һөкүмәт идәрәләрини саф-лашдырыр, јалтаг вә ахмаг вәзирләрин јеринә ағыллы вә баचारы-лы адамлар кәтирир, мүнәччимбашылыг вәзифәсини ләғв едир, вәһшијана чәзалары арадан галдырыр, мәнкәмәсиз һеч бир кимсә-јә чәза верилмәмәк һағгында гауун гојур вә әдлјјә мәнкәмәләри-нин тәшкилиһә башлајыр, ејни заманда, вәлиләрә халг илә јахшы рафтар етмәк үчүн јоллар көстәрир.

Халг ичәрисиндән чыхыб һөкүмәт башына кечән Јусиф Сәррач мүәллифин једди ил габаг јаздыгы комедијаларындакы начы Нуру вә Тејмур аға сурәтләринин даһа инкишаф етмиш вә там јетишмиш бир давамдыр Јусиф шаһ кениш сјајси бир бәрнамә илә һәрәкәт едир. О, бөјүк бир ислаһатчы дөвләт адамыдыр.

«Алданмыш кәвакиб» дастаны Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихин-дә сатирик һекајәнин ән јүксәк нүмунәләриндәндир. Бу дастаны јаздыгдан сонра Ахундов өзүнү даһа чох јени әлифба, фәлсәфә вә әдәби тәнгидә һәср етмишдир. Әлифбанын дәјишмәсинә аид дөрд ләјинә вә бир чох мәғалә вә мәкутлар јазмышдыр. Иран, Түркия

вə Русиянын дәвлət адамларына јаздығы мәктубларында әрəб әлифбасынын гүсурларындан, тәһсил və тәдрисə чəтинлик тәрəт-мәсиндән, халгын мәдəни инкишафына мане олмасындан шикајəт едәрək бу әлифбанын латын әлифбасы илə әвəз едилмәсини истə-мишиди. Шаһзадə е'тизад-әл-Сəлтəнəјə кəндәрдији тарихи мәктү-бундə (1874) белə јазыр: «Бəли, мən өзүм дə аңлајырам, амма ја-зырам və дири олдуғча јазачағам да, та ки, әлифбаны дəјишдир-мək фикри бүтүн миллəтин арасында јайылмыш олсун, нечə ки, он беш илə јахындыр ки, бу фикрин тохумуну Иран və Түркияјə тор-пагына сəпмишəм. Шүбхəсиз ки, тохум хələфлəримизин əсриндə өзүн кəстэрəчəkдир». Ахундов бу иш үчүн Түркияјə дə сəфəр ет-мишиди.

Ахундовун «Кəмалүддөвлə мәктублары» адлы әсəри онун фəл-сəфи фикрлəri və сийаси фəалијəтинин көзəl ифадəсидир (1865). Истибад və мəзһəб тəəсүбкешлији әлєјһинə јаздығы бу әсəрин агитəтиндән горунмағ үчүн өз мүəллифлијини кизлəдир və өзүнү әсəрин мүтəрчнини кəстəрмəјə чалышырды. Бир мүддəт сонра «Кə-малүддөвлə мәктублары»ны өзү тэрəфиндән нə мэгсəd илə јазыл-дығына ишарə едир və әсл гəјəсинин мәдəнијјэтə мане олан мəзһəби фанатизми арадан галдырмағ və исламда протестантизм јаратмағ олдуғуну бəјан едир.

Кəмалүддөвлəнин биринчи мәктубу Иранын Чəмшид və Кəш-тасб заманындакы дәвлət гануннамəsi олан «Пəјмани-фəрһəнк»ин тəсвирилə башланыр və бунун ардынча мүасир Иранын һəртэрəф-ли тəсвири верилir: Јолларын хараб, кəндлəрин виран, шəһəрлə-рин бинөврəг, күчэлəрин биэнчəм олмасы, һамамларын натəмиз-лији, малијјə ишлəриндəки һəрч-мəрчлик, мəһкəмэлəрдəки ганун-сузлуг və өзбашыналығ, мətбуат, тарих, шə'р саһəлəриндəки әсас-лы нөгсанлар, чəһалət və мөвһумат, мүнəччимлəрин, дəрбари ру-һанилəрин «јалтағ və алчағ тəбиəтлəri», падшаһларын зүлмү və санр тəсвир олунур və Иран халгы ингилаба дə'вəт едилir: «Еј əһли-Иран, әкəр сən нəш'єи-азадидән və һүғуги-инсанијјэдән хə-бəрдар олсајдын, белə үбудијјэтə, белə рəзалətə мүтəһəммил олмаз-дын. Кəсби-елмə талиб олуб фəрамушханалар ачардын, мəчм'əлəр јапардын, вəсанли-иттифағи дəрјафт едəрдин, сən əдəддə вə исти-таəттə деспотдан бемэратиб артыгсан, сənə анчағ јекчəһəтлик və јекдиллик лазымдыр, әввəлчə револүсија едиб үбудијјəтдән нəчат тапардын, әкəр бу һалət, јə'ни иттифағ сənə мүјəссəр олсајды өзүнə бир фикир чəкəрдин və өзүнү пуч əгајидин гејдиндән, деспот-тун зүлмүндән ницат верəрдин.

Ахундовун фəлсəфи көрүшү атомист нəзəријјəсинə јахындыр; онун нəзəринчə кайнат бүтөв və мадди бир варлыгдан ибарəтдир ки, бу да саясыз-һесабысыз зəррəлəрдән мүтəшəккилдир. О, заман və мəkанын харичиндə варлыгын гејри-мүмкүн олдуғуна инаныр. Онун фəлсəфи көрүшлəриндə бир тэрəфдән XVIII əср франсыз мү-тəфəккирлəринин (Волтер, Монтескјə, Руссо, Мирабо, хусусən дə Ернест Ренан), бир тэрəфдән дə Шəмс Тəбризи, Моллаји Руми,

Шейх Маһмуд Шəбүстəри кими вəһдəти-вүчудə е'тигад едən фило-софларын тə'сири көрүнүр. О, ағлын əсиллијинə və һөкмүнə инə-ныр. Реализми тəблиғ едəркən əдəбијјатын ичтиман, тəрбијəви ро-луну әсас бир вəзифə кими ирəли сүрүрдү. О өз бəдii-ичтиман әсəрлəрилə Азəрбајҗан халгынын ичтиман фикир инкишафында мү-һүм рол ојнамышдыр.

М. Ф. Ахундов 1878-чи илдə Тифлисдə үрək хəстəлијиндән вə-фат етмишиди.

КЛАССИК ШЕ'Р ЧЭРЭЯНЫ

XIX əsrдə Azərbaycan ədəbiyyatında klassik ше'р чэрэяны да мүнүм јер тутараг давам етмөкдə иди. Зəнкин əдəби əн'əнəлərə вə јүзлөрчə истə'дaдлы шairə саһиб олан бу ше'р чэрэяны чох кениш јайылмышды. Бу чэрэјан лирик (гəзəл), урфани вə мəрсия ше'ри кими үч əсас хəтдə давам едирди.

Мəрсия ше'ри вə əдəбијјатында јухарыда бəһс етдијимиз үчүн тəкрар јазмағы артыг көрүрүк. Лирик ше'р вə шairлəримиздəн Чəнуби Azərbaycan анд оланлары кечən фəсиллəрдə шəрһ етдик. Шимали Azərbaycan гəзəлсəраларыны да бу бəһсин сонунда хулəсə олараг изаһ едəcəјик. Ариф вə суфи шairлəримиздəн, Нəбатидən дə Чəнуби Azərbaycan шairлəрин арасында бəһс етдик. Шимали Azərbaycanдакы суфи шairлəрин əн көркəмлiləри Сəјид һəмзə Никари, Рəнчур ханым, Вəһиди, Талиби вə Əскəридир.

Мирһəмзə əфəнди Сəјид Никари. Гарабағлыдыр (1815—1885). Əсəрлəринин чохуну Нəбати тə'сирлə јазмышдыр. Кəнч јашда Түркиядə тəһсил алмыш вə бир мүддət Амасјада галдыгдан сонра Газах дəнмүш вə Ханлыглар кəндиндə бир суфи мүршиди кими əтрафына чохлу мүридлəр јығмышдыр. Гəзəл, гəсидə, мұхəммəс, мүстəзəд вə бир дə чajнамəдən мүрəккəб бир диваны вардыр. Ајрыча фарсча да диван саһибидир. Диваны Түркия вə Тифлисдə дəфəлрлə нəшр олунмушдыр. Газах шairлəриндən «Вəһиди» тəхəллүслү Рəһим Дилбазов (1826—1873) вə Рəнчур тəхəллүслү Шаһ-никар ханым (1850—1899) онун əн јахын мүридлəриндən идилər.

XIX əsrдə Шимали Azərbaycanда ше'рин чанланмасы, мəдрəсə вə мəктəплəрдə Фүзули диванынын охунмасы гəзəлин јайылмасына јардым етди. Бу əсрин икинчи јарысында Кəнчə, Шəки, Шуша, Ширван, Губа, Бақы вə Тəбриздə јүзлөрчə көркəмли гəзəл шairлəри јетишиди. Бундан башга дөврүн мұхтəлиф əдəби чэрэјанына мəнsub олан шairлəр дə гəзəл јазырдылар. Гəзəл шairлəринин əн мүнүмлəриндən Сағəри, Гасым Закир, Мустафа аға Насир, Мирзə Нəби Гаиров, Нəсруллаһ Баһар, Сəјид Əзим Ширвани, Накам вə даһа бир чохларыны сая билəрик.

Сағəри 1790—1845). Гарабағлыдыр, руһани аилəсинə мəнsub-дур. Атасы ахунд Садыг вə башга алимлəрдən дəрс алмыш вə 40 ил

моллаханада мұəллимлик етмишдир. Түркчə вə фарсча јазылмыш ики бөјүк диваны вардыр. Фүзули тə'сирлə јазмышдыр. Гəзəллəринин дили садə, бəдни вə парлагдыр:

*Еј шанə, утан, түрреји-əфшарына дəјмə,
Чаным чыхар, ол зүлфи-паршанына дəјмə.
Етмə күнүмү гəрə мəним, зүлф, һəзəр гыл,
Чин-чин тəкүлүб мəһри-дирəшханына дəјмə.
Еј сүрмə, һəја ејлə, күнүм ејлəмə тирə,
Чешми-сүјəһи наркиси-фəттанына дəјмə.
Еј зүлф, һəја гыл, мəһи сən етмə паршан,
Һар дəм тəкүлүб ол мəһи-табанына дəјмə.*

Молла Гасым Закир кечən əсрин биринчи јарысында јашамыш-дыр. Шəкилидир, гəзəл вə мұхəммəслəрилə мəшһур олмушдур.

Мустафа аға Насир. Закир вə ширванлы Молла Гадир Начи илə мұасирдир. Низаминин «Хосров вə Ширин» əсəрини түркчəјə тəрчүмə етмəјə башламыш, лəкин вəфат етдијиндən тəрчүмə јарымчыг галмышдыр. Кечən əсрин орталарында ағзəхдан Мирзə Нəби Гаиров, Искəндəр аға Шаир, Шамахыдан Мирзə Нəсруллаһ Дидə кими шairлəр чыхмышдыр.

Мирзə Нəби Гаиров чар мəмурларына гаршы ше'рлəр, Искəндəр аға шаир Хəјјам руһунда ше'рлəр вə мəнзум һекəјəлəр јазмыш, Мирзə Нəсруллаһ Дидə дə тачирлəрин, ачкөз, тамаһкар руһани-нумаларын вə пулпəрəстлəрин əлєјһинə бир сыра мəнзум əсəрлəр јаратмышдыр.

Дидə мəнзум парчаларында дүнја малына ујан тачирлəри тəнғид едэрək онлары јохсуллара јардыма чағырырды. Пулун вə дүнјанын əлєјһинə чыхаркən халгы пəһризкар олмаға дə'вəт едирди:

*Бир јуху сурəтидир вағифеји-кулли-чаһан,
Белə əфсанə јери чajи-сəфа ејлəмəјин.
Ујмайын дөвлəтидунјайə, хəтə мə'дəнидир,
Бу хəтə мəнбə'и баша бəлə ејлəмəјин.*

XIX əсрин икинчи јарысында гəзəл вə даһа чанлы вə сүр'əтли инкишафа гəдəм гəјмушдур. Бу дөврдə Баһар, Сəјид Əзим Ширвани вə Накам кими мұғтəдир шairлəр јетишмиш, əдəби мəчлислəр јараныб, шairлəр арасында мұшаирə, нəзирəчилик, мəнзум һекəјəлəр, фəлсəфи вə ашиғанə гəзəллəр јазылмышдыр.

Бу дөврдə Azərbaycan шairлəри əсас е'тибарилə əдəби мəчлис-лəр əтрафында топлашырдылар.

70-чи иллəрдə, əввəллəр дедијимиз кими, Гарабағда «Мəчлис-унс» вə «Мəчлис-фəрамушан», Шамахыда «Бейтүс-Сəфа», Бақыда «Мəчмəуш-шүəрə» кими ше'р мəчлислəри тəшкил едилмишиди.

«Мәчлис-үнс» Худшидбану Натәванын тәшәббүсү вә Мирзә Рәһим Фәһһанын иштиракилә гурулмушду.

«Мәчлис-фәрамушан»ын баниси Мирзә Мөһсүн Нәвваб иди. Шамахыдакы «Бейтүс-Сәфа» мәчлисиnä Сејид Әзим Ширвани вә Бақыдакы «Мәчмәүш-шүәра»я Мәһәммәд аға Чүрми башчылыг едирди. Гәзәлин инкишафында бу әдәби мәчлисәрин бөјүк ролу олмушдур. Бу мәчлисәрдә Фирдовсинин «Шаһнамәси»ни Низаминин «Хәмсә»си, Һафизин, Нәваннин вә Фүзулинин диванлары мütәлиә едиләрәк әдәби мубаһисәләр вә мүнәкимәләр жүрүдүлүр, нәзи-рәләр јазмаг үчүн шаирләр арасында јарыш е'лан олунурду. Бә'зән дә мәчлисәр арасында әдәби мүнәсибәт вә мүнәчиләр олурду.

Бу дөврдә гәзәл ше'ринин башчысы Сејид Әзим Ширвани иди. Онын шөһрәти јалныз Шамахыда галмајыб бүтүн Азәрбајҗана јайылмышды. «Бейтүс-Сәфа»я Сејид Әзимдән башга Молла аға Би-хүд (1830—1892), Молла Маһмуд Зун, Гафар Рағиб (1818—1892), Ағабаба Зүһури (1848—1892), Әлиәкбәр Гафил (1818—1892), Мәһәммәд Сәфа кими шаирләр дә дахил идиләр.

Бақыдакы «Мәчмәүш-шүәра» мәчлиси «Бейтүс-Сәфа»нын вә хү-сусилә Сејид Әзим Ширванинин тә'сирилә гурулду. «Мәчмәүш-шүә-ра» Мәһәммәд аға Чүрми, Мирзә Әбдүлхалыг Јусиф, Ағададаш Сүрәјја, Мүнири, Әлаббас Мүштаг, Мирзәғә Дилхун, Ибраһим Зү-лалли, Вәһаб Ваһид, Һәзәрә, Мейди, Мәһәммәд Мүсәввәр, Әбдүлха-лыг Чәннәти, Һәди Сабит, Һүсејн бәј Вәһдәти вә Әбүлһәсән Вагиф кими шаирләр дахил идиләр. Бақы шаирләриндән Чүрми вә Әб-дүлхалыг Јусиф дәрин мә'налы гәзәлләрилә диһәрләриндән сечи-лирдиләр. Јусиф үчүн мүәсирләриндән Әбдүлшаһын:

*Еј олан мәмләкәти-нәзмдә сулан Јусиф,
В-еј гулами-һәбәшин нәсрдә Логман, Јусиф,—*

—мәтләилә башлајан мәдһијјәсиндә ону ше'р аләминин султаны адландырыр.

Мирзә Әбдүлхалыг Јусифдән бир гит'ә вә бир тәкбейт нүмунә үчүн дәрч едирик:

*Бәзм ичрә шәм'и-руји-чананә бир тәрәфдә,
Мән бир тәрәфдә јаннам, пәрванә бир тәрәфдә.
Бир јанда хүснү-Тейли, бир јанда аһи-Мәчнун,
Зәнчир бир тәрәфдә, диванә бир тәрәфдә.
Мәсчиддә хәлг јатмыш, ваиз нәсихәт ејләр,
Әфсүрдә бир тәрәфдә, әфсанә бир тәрәфдә.*

* * *

*Јусиф, чаһанда кет оху ешгин рисаләсин,
Һәлл олду күллимәс'әлләр бу рисаләдә.*

Мәһәммәд Чүмрини дә Сејид Әзим Ширвани ше'рдә пејғәмбәр зирвәсинә галдырыр:

*Әкәр Мәһәммәд едә иддиәһәбүвәти-ше'р,
Онын һәбүвәтинә әввәлә мәнәм гаил.*

Бу дөврдә Гарабағ мәчлисәри даһа бөјүк нүфуза малик иди-ләр. Бурада һәм шаир чох иди, һәм дә јарадычылыг иши даһа мүн-тәзәм вә мütәшәккил гурулмушду.

«Мәчлис-фәрамушан»да ше'рдән башга нәггашлыг, мусиги вә елми јарадычылыгла мәшгул оланлар варды. Мәчлисә башчылыг едән Мир Мөһсүн Нәвваб көзәл рәсмләр чәкдији кими мусиги алә-миндән дә хәбәрлар иди. Мусигијә данр «Вүзүһүл-әргам» адлы әсәриндән башга, һеј'әт, тарих, әдбијјат һаггында елми әсәрләр вә дәрс китаблары вардыр. «Мәчлис-фәрамушан» харичи өлкә-ләрлә дә мүнәсибәт сахлајырды. Бақыдан «Әкинчи», Крымдан «Тәрчүман», Истанбулдан «Сабаһ» вә Һиндистандан «Һәблүл-мә-тин» рузнамәләрини алырды. Алынған гәзетә вә топлулар охунур, әдәби, елми, сијаси мәсәләләр әтрафында гызғын мубаһисәләр апа-рылырды.

«Мәчлис-үнс»ә Натәван ханым вә Фәна, Јүзбашов Һәсән, Пи-ран, Акәһ вә даһа бир чох шаир дахил идиләр.

Бу дөвр шаирләриндән бә'зиләри Фүзули јолуну изләмәклә бә-рабәр Нәваи јарадычылығына даһа артыг мејл көстәрирдиләр. Аси, Һәсән, Әбдүл Шаһин, Јусиф вә Дилхун Нәваи ше'ринә пәрәстиш едәнләрдән идиләр. Әлбәттә, Хәјҗам, Һафиз, Низами вә Хагани ше'ринә дә әләгәмәнд оланлар варды. Шәки шаирләринин ән гүд-рәтлисә олан Накам Низами тә'сирилә јазырды.

Мирзә Нәсруллаһ Баһар вә Сејид Әзим Ширвани Һафиз ше'ри-нә даһа артыг мејл көстәрирләр.

* * *

Мирзә Нәсруллаһ Баһар (1834—1883) Шамахыда тачир анлә-синдә догулмуш вә даһа әввәл јаздығымыз кими кәнч јашда Ира-на көчмүш, Нәсрәддин шаһын сарајында «мәликуш-шүәра» үнва-ныны алмышдыр.

* * *

Аси. Абдулла Аси (1840—1874) мәшһур Гасым бәј Закирин нәвәсидир. Кәнч јашда ичкијә алудә олан шаир кечирдији мә'јус һәјәт илә әләгәдар олараг өзүнә «Аси» тәхәллүсүнү гәбул етмиш вә Нәваи вә Һафиз тә'сири алтында јаздыгы гәзәлләрилә бөјүк шаһ-рәт газанмышдыр. Шамахи шаирләри ону «сәраәмәди-дөвран», «гиблеји-үрфан» адландырырдылар. Сејид Әзим Ширвани онун һаггында бә сөзләри јазмышдыр:

*Нә Аси, ол ки, дәри-иззәтиндә Сејиди-зар,
Гуламы олмаг илә саһиб-е-тибар олачаг.
Нә Аси, ол ки, хәјали-рәһи-мәһәббәтдән
Көнүл сәрачәсинә шаһи-тачидар олачаг.
Сәфа илә кәләчәк нәзмү нәсри Ширванә,
Көрүб о нәзмиләри Зуһи шәрмсар олачаг.*

Асинин «Көзәлләр» рәдифли гәзәли һәгигәтән јүксәк ше'р нү-
мунәсидир:

*Едәр сәһр илә даим бу хәта кани гара көзләр,
Көнүл шәһринә јәғма түрки-туркани гара көзләр.
Јенә султани-һинду тәк сипаһи-хәттә һөкм етмиш,
Ки, тутсун дөври лә'линдә Бәдәхшани гара көзләр.
Гәзәли-Чинә бәнзәтдим бу қадуну, хәта етдим—
Ки, онда кәч никаһын шивәси һани, гара көзләр.*

* * *

Накам. Исмајыл бәј Накам (1829—1905) Шәкидә Сәдрәддин бәј аиләсиндәдир. Түркчәдән башга фарс вә әрәб дилләрини мү-
кәммәл өјрәнмиш вә Шәрг мәдәнијәтини јахшы билән бир шаир-
дир. «Дивани-бәдини», «Хәјалати-пәришан», «Кәнчинеји-әдәб», «Леј-
ли вә Мәчнун», «Фәрһад вә Ширин», «Дөрд әфәнди» вә «Ләтифә-
намә» адлы једди әсәр јазмышдыр.

«Дивани-бәдини» вә «Хәјалати-пәришан» гәзәл, тәрчибәнд вә
тәркиббәндләрдән ибарәтдир. «Кәнчинеји-әдәб», «Лејли вә Мәч-
нун» вә «Фәрһад вә Ширин» әсәрләри Низаминин тә'сирлә јазыл-
мышдыр.

Отуз бир мәнзум «Мәгал»дан ибарәт олан «Кәнчинеји-әдәб»
әсәрин Низамия нәзарә олараг сөзүн мәдһ вә тә'рифлә башла-
мышдыр. «Ләтифәнамә» сәдә нәсрлә јазылмыш ширин ләтифә вә
мәзһәкәләрдән ибарәтдир.

* * *

Һачы Сејид Әзим Ширвани. Сејид Әзим Ширвани 1835-чи илдә
Шамаһыда руһани аиләсиндә анадан олмушдыр. Атасы Сејид Мә-
һәммәд Шамаһынын танынмыш адамларындан иди, Сејид Әзим
једди јашында икән атасы вәфат едиб. Сејид анасы илә бирликлә
Дағыстана көчүб Јагаси кәндиндә ата бабасы Молла Һүсејнин ја-
нына кедиб. Молла Һүсејн нәвәсини руһанилијә һазырламаг үчүн
она фарсча вә әрәбчә, илаһијјәт өјрәтмәјә чалышды. Бундан сонра
Сејид Әзим тәһсиллини дәринләшдирмәк мәғсәдилә Нәчәф, Кәрба-
ла, Шам, Мисир вә Бейтүл-мүғәддәсә кетди вә Шамаһыја дөндүк-
дән сонра үсули-чәдид илә мәктәб ачараг хусуси дәрс вермәклә
мәшғул олду. Сејид Әзим Ширвани тәдрис иши илә јанашы Ша-
маһыда «Бейтүс-Сәфа» әдәби мәчлис тәшкис едиб Бихуд, Рағиб,
Гафил, Зов'и Зүһури вә Сәфа кими шаирләри бураја топламыш вә
онлара рәһбәрлик етмишдыр. Сејид Әзимин башга мәчлисләрин
шаирләри, хусусилә Бақы шаирләри ичәрисиндә чох нүфуз вә һөр-
мәти варды. О тез-тез Бақыја кәлир вә бурада тәшкис едилән ше'р
вә әдәби мәчлисләрдә иштирак едирди. Сејид Әзим Мөвләви, Сә'ди,
Фүзули вә Чамидән тәрчүмәләр едир, бә'зән дә онлара нәзираләр
јазырды. Өзүнүн сөйләдији гәзәлләрдә Һафиз вә Фүзули јолуну из-
ләмишдыр. О, Фүзулидән сонра Азәрбајҗанын ән көркәмли гәзәл
шаиридир.

Шайрин шух вә никбин дүниакөрүшүнү ифадә едән гәзәлләрилә
бәрәбәр, заман вә һәјатдан шикајәт едән гәзәлләри дә вардыр.
Белә гәзәлләриндә һичран гәмини, фәләк ситәмини, тә'неји-рәғиб
вә дәрди-дили-бимары ифадә едир:

*Мән билмәрәм ки, һансы гәми ејләјим бәјан,
Јохдур шумарәси әләми-бәшумарәнин.
Һичран гәми, фәләк ситәси, тә'неји-рәғиб
Кәсмиш гәрарыны бу дили-бигәраримин.*

Гәзәлләриндә Фүзули кими севкидән вә көзәлләрдән кәлән чөв-
рү чәфаны вә бәланы өзү үчүн бөјүк бир сәадәт билмишдыр:

*Чисмдән чан алмаға кәр олса фәрманын сәнин,
Чана миннәтдир олам, еј, душт, гурбанын сәнин.*

*Кәр төкәрсән, еј хәлилим, ганымы, гәм етмәрәм,
Гәм будур ким, кәл бата ал гана дамаһын сәнин.*

Фүзули тә'сирлә јаздығы бир нечә кәдәрли фәлсәфи гәзәлләри
мүстәсна олмагла Сејидин гәзәлләриндә үмумијјәтлә никбин, кама
чатмыш нәш'әли бир руһун ифадәси көрүнүр. Оун гәзәлләринин
чоху онун шәхси һәјаты илә әлгәдардыр. Бу гәзәлләрдә бә'зән ја-
хын дост вә јолдашларына өз сәминијјәт вә мәһәббәтини, бәзм мәч-
лисләриндә раст кәлдији көзәлләри, шәрабы вә зөвгү сәфаны тә-
рәннүм етмишдыр:

*Дүнән кечә мәнә һәмбәзм бир сәмәнбәр иди,
Мәһичамалы илә көзләрим мүнәввәр иди.
Башымда нәш'еји-меј хатиримдә зөвгү сәфа,
Бир әлдә түрреји-дилбәр, бир әлдә сағар иди.
Кечә ол һур чәмәли илә руз так рөвишән,
Јерим беһишти-бәрин, адәм аби-Көвсәр иди.*

Шайр бә'зи гәзәлләрини классик ше'р үслубундан фәргли ола-
раг сәдә вә ачыг дилдә, халг ше'ринә јахын бир тәрздә јазмышдыр:

*Доланым башына, еј назлы јарым, бәри бах,
Ишвәли, гәмзәли, чәмхәмли никарым, бәри бах!
Ишвә ағаз гәлыб сәбрими тарач етмә,
Кетди дилдән дәхи арамү гәрарым, бәри бах!*

Сејид бә'зи гәзәлләриндә Һафиз кими мәчәз, тәшбиһ вә истиғарә-
ләр ишләтмишдыр, бу сәбәбдән бә'зи кимсәләр ону атенст санмаг
истәмишләр:

*Заһид, чағырма Кә'бәјә мејханәдән мәни,
Јүз Кә'бәдән сәфалыды мејханәнин бири.*

*Мин һәччдән шәрафәти әфзун олур әкәр
Шәм'ә доланыбан јанан пәрванәнин бири.
Ја чәннәти верәллә бизә, ја чәннәми,
Сејјид, мәгамымызды бу виранәнин бири.*

Бурада тәвафи-Кә'бә илә пәрванәнин шам әтрафына доланмасыны мугәјисә едәркән мә'шуг вә мә'буд јолунда фәна олмағы мәгсәд билдирини ифадә етмәк истәјир.

Сејид Әзимин гәзәлләри һәмишә халг тәрәфиндән севилә-севилә охунмуш вә онлара бир чох нәзирәләр јазылмышдыр.

Гәзәлдән башга классик ше'рин гәсидә, мұхәммәс, рұбаи кими бүтүн әдәби нөвләриндә бәди әсәрләр јаратмышдыр. Ширван көзәлләринә јаздығы мұхәммәс мәчәз, тәшбиһ вә истиарәләрлә, шаиранә тәсвирләрлә долудур:

*Шәһри-Ширванын әчәб дилбәри-дилчулары вар,
Күлбәдән, гөнчәдәһән садәвү мәһрулары вар.
Бу хәтә мұлкүдүр, һәр јанда чох аһулары вар,
Јүз ләбү-шәһдү шәкәр, зүлфи-сәмәнбулары вар.
Јүз гәди-сәрви-сәһи көзләри чадулары вар.*

Мусиги һаггында јаздығы мұхәммәсдә мұғәнни дәммини дәмми-Исаја бәрәбәр сајыр вә халгы мусигидән һәзз алмаға вә истифадә етмәјә чағырды:

*Тут бәрәбәр дәмми-Исаја мұғәнни дәммини,
Гылыб әһја өзүнү, сәјр елә руһ аләммини,
Зири-гәм олма, ешит нәғмеји-зилү бәммини,
Чәкмә, агилсән әкәр дәһри-мұхалиф гәмини,
Шура кәл, нәғмә илә чәк гәми-дүнјајә һасар.*

Сејид Әзимин парлаг гәсидәләриндән бири дә Абдулла Асијә јаздығы «Олачаг» рәдифли гәсидәсидир. Бу гәсидәдә «Бејтүс-Сәфа» шаирләриндән гыса вә јыгчам бир тәриф вермиш вә Гарабаг шаирләриндән Асијә сәмини мұнасибәтини билдирмишдыр.

Сејид Әзимин бәди әсәрләри арасында мәнзум мәктублары да бөјүк бир јер тутур. Достларына көндәрдији мәктубларын чохуну ше'рлә јазырды. Бу мәктубларда габагчыл фикирләри тәлгин едир, онлары ше'р јазмаға тәшвиғ едирди. Бә'зән дә ше'рләриндәки нөгсанларыны дүзәлдәрәк онлары көзәл вә дәрн мә'налы јазмаға чағырды. Гасирә, Асијә вә Нөврәсә јаздығы мәнзум мәктублары бу гәбиләндир.

Сә'динин «Күлүстан» вә «Бустан» әсәрләриндән тәрчүмә етдији вә ја Сә'ди сәпкинә јаздығы мәнзум һекајәләри мұасирләриндә чох тә'сир бурахмышдыр. Бу һекајәләрдә ријакара вә јалтаг абидләр, ахмаг тачир вә гәзиләр, әхлагы дүшкүн руһанинүмалар вә зәлим һакимләр тәсвир олунмушдур.

Сејид Әзим Ширвани ичтимай вә мәдәни һадисәләрдән мүтәәс-

сир олан бир шаир иди. 1975-чи илдә Бақыда нәшрә башлајан «Әкинчи» рузнамәси онун мұасир мәсәләләрә јахынлашмасына вә сатираја кечмәсини сүр'әтләндирмәјә јардым етмишдир. Шамаһы дөвләт мәктәбиндә мұәллимлик едән шаир тәдрис вә тәлимни јени үсуллар илә таныш олдуған сонра өзү хұсуси бир мәктәб ачды. Бу заман Сә'ди вә Крыловдан тәрчүмә етдији, өзү дә бир сыра нәси-һәтамиз ше'рләр јазды, бу ше'рләрилә халг елмә вә мәдәнијјәтә чағырды:

*Демә бу кафир, о мұсәлмандыр,
Һәр кимин елми вар, о инсандыр.*

Һәсән бәј Зәрдабијә көндәрдији «Гафгаз мұсәлманларына хитаб» ше'риндә белә јазыр:

*Баби-елм олмајыб бизә мәсдуд,
Кәсб едән јохдур аны, лејк нә суд!
Бундан гәдәм әкәрчи кәсби-үлүм
Мүшкүл иди вә лејк, еј мәхдум,
Инди ишләр чыхыбдыр асанә,
Рәсми дүнја дүшүбдү саманә,
Тапыб өззә'и масива тәгјир,
Көјә чыхмаға хәлг едиб тәдбир,
Параход олду кәштији-јелкан,
Өзчә саманә дүшдү хәлги-чаһан,
Лејк биз билмирик көз ачмағы,
Көһнә ишләрдә галмышыг бағи.
Бабамыздан нә көрмүшүк әввәл,
Дәхи ондан сәвајә олмаз әмәл.*

Сатирик ше'рләринин бир гисминдә ичтимай гурулушу тәнгид едиб чар мә'мурларынын рүшвәтхорлуғуну вә өзбашыналығыны ифша едир:

*Нә пристав, нә көмәкчи, нә квартал, нә газга,
Һамысы гурд кими сојмағлыға халгы ки, гочаг.
Мәсләһәтчин еләјибләр нечә ғишасы гачаг,
Нечә кәс вар ки, һаһагдан олунубду дусдаг,
Кими өлдүрдү көрәк, һансы синиб ган еләди.*

Сејид Әзим тәлим вә тәрбијә мәсәләләринә һәср олунмуш һекајәләриндә сатирик үсулдан истифадә етмишдир. Шаир бә'зи тәмсилләринин мәзмунуну Сә'дидән вә башга фарс вә рус јазычыларындан игтибас етмиш вә сатирик тәмсилләриндә педагожи фикирләрини бәјән етмишди. Рус дилини өјрәнәндән сонра рус әдәбијаты илә марағланмыш вә Пушкіндән бир нечә мәнзумә фарс дилинә тәрчүмә етмишдир.

Сејид Әзим Ширвани әдәбијат тарихимиздә М. Ф. Ахундзадәдән сонра истә'дадлы лирик, көркәмли бир маарифчи сатирик ша-

ир кими жүксэлмишдир. Оун гүдрөтлн вэ зэнкин јарадычылығы М. Ә. Сабир кими даһа бир шаирин јетишмәсиндә бөјүк хидмәти олмушдур.

Сејид Әзим Ширвани 1888-чи илдә Шамаһыда вәфат етмиш, Шаһхәндан гәбиристанында дәфн едилмишдир.

* * *

Хуршуд Бану Натәван (1837—1897). Бу әср әдәбијатынын үч группәтрафында тәмәркүз етдијини гејд етмәк лазымдыр. Бунардан бири мәһәллн классизми давам етдирән Гасым бәј Закир илә Мәһәмәд бәј Ашиг әтрафында гәрар тутур. Икинчи группа Мирзә Фәтәли Ахундзадәнин гәрби фикирләри вэ нәсрчилији илә инкишаф имканы тәпан чәрәјан тәрәфдарлары дахил иди. Үчүнчү группә «Мәчлисн-үнс» шаирләриндән тәшкил олуб гәзәлчилији вэ лиризмн инчәлтмәјә (эпифлашдирмәјә) чалышанлардандыр. Бу сон группун нүмәјәндәси Натәван ханымдыр. Сејид Әзим Ширвани вэ мәсләкдашлары исә бу чәрәјанлар арасында галмагла бәрәбәр хусуси бир үсјанчылыг илә көһнә зәнчирләри гырмаг фикриндә иди. Натәванын нуфузу дикәр ики чәрәјан тәрәфдарларындан гат-гат гүввәтлн иди.

Натәван ханым Гарабағын сон ханы Мейдигулу ханын ғызы вэ Ибраһим ханын нәвәсидир. Буна көрә дә һәр јердә «Хан ғызы» ләгәбилә танынмышдыр. Анасы Бәдирчаһан бәјим дә Кәнчә ханы Чавад ханын нәвәсидир. Натәван 1837-чи илдә Шуша шәһәриндә доғулмушдур. Доғулдуғу заман Гарабағын сон дәрәчә фәлакәтлн вахтлары олмушдур. Чүнки Ибраһимхәлил хан бүтүн аиләси вэ хидмәтчиләрилә биркә мајор Лисаневич тәрәфиндән өлдүрүләнән сонра Гарабағда арды-арасы кәсилмәјән ғырғын, мүнәчирәт ваге олмушдур. О заманлар һәјатда пәришанлыг олдуғу кими әдәбијатда да бир сөнүклүк заһир олмушдур. Бу һал һәссас шаирәнин руһунда дәрнн тәсир гојуб, ону дәрдли вэ һәзинли бир гәзәлсәра олмаға тәһрик етмишдир. Шәхси һәјатында көрдүјү накамлыг вэ оғлунун өлүмү бу һаләти-руһијјәни даһа шиддәтләндрди.

Натәван сараја мәнсуб олан алимләрдән дәрә алмышдыр. Зирәк вэ ағыллы бир ғадын олуб түркчә, фарсча вә әрәбчәни өјрәнмиш, өмрүнүн чоҳуну муталиә илә кечирмишдир.

Натәван ханым Дағыстан нүчәбашындан Хасан бәј илә евләнмиш, бир оғлу (Мейдигулу Вәфа) вә бир дә ғызы (Ханбикә) олмуш, лакин бу евләнмә Гафгаз үмумвалиси маршал Воронсовун исары илә вә сијаси сәбәбләрдән өтрү олмушдур. Натәван ханым бир мүддәт сонра Хасад хандан бошанмыш вә 1869-чу илдә Шушада Аға Сејид Һүсејни илә евләнмишдир. Икинчи әриндән дә беш ушағы олмушдур.

1872-чи илдә Мирзә Рәһим Фәнанын иштиракилә «Мәчлисн-үнс» адлы әдәби мәчлиснни гурмуш вә даһа сонра Мир Мөһсүн Нәввәбын гурдуғу «Мәчлисн-фәрамушан»ын тәшкилинә јардым етмишдир. «Мәчлисн-үнс» мадди јардым көстәрир вә мәчлис үзвләрини шәр јазмаға тәшвиг едирди.

Натәван ханым јохсуллара көмәк едән, халғын гајғысына ғалаң әлиачыг вә хејирхаһ бир ғадын иди. Гарабағын абадлығына чалысар јоллары вә көрпүләри тәһир етдирди вә 1872-чи илдә алты километрлик бир мәсәфәдән Шуша ғаласына су көмәри чәкдирди. Бу су көмәри һалһазырда «Ханғызы булагы» ады илә мәшһурдур.

1885-чи илдә 15 јашында оғлу Мираббасын вәрәм хәстәлијиндән өлмәси шаирәјә ағыр тәсир етди. Бир оғлунун өлүмү вә дикәр оғлунун Мейдигулу ханын) узағларда јашамасы, бу арада маликанәләринин дә әлиндән чыхмасы Натәваны һәјатдан наразы вә илаүмид етди. Бу һадисәлар Натәванын шеһрләриндә из бурахдығы кими гәзәлләриндә дә әкс олунмушдур. Буна көрә дә көз јашлары, һәсрәт, дуа, вусал арзусу, һичран гәми, үмидсизлик вә шикајәт Натәванын шеһрләринин руһуну тәшкил едир. Бу хусусијјәтләр илә Натәван Азәрбајҗан әдәбијаты тарихиндә һисси романтик шеһрин көркәмли нүмәјәндәси кими таныныр.

Натәван ханым дикәр шәһәрләрдәки әдәби мәчлисләр илә дә шеһр вә мұшанрә мұнасибәтләри јаратмыш вә мұсирләри онун шеһрләринә нәзирәләр јазмышлар. Бир чоҳ шаирләр јаздығлары шеһрләри фикир сөјләмәк үчүн она көндәрирдиләр. О заманын ән бөјүк гәзәл шаири Сејид Әзим Ширвани вә дикәр көркәмли шаирләр (Фәна, Накам, Нәввәб, Пиран, Вәфа, Бихуд, Хәјали, Аси вә б.) онун шеһрләринә нәзирәләр јазмышлар. Шаирә ушағлары илә дә шеһрлә јазышарды. Инди нүмунә үчүн бир нечә гәзәл вә гәзәлләриндән дәрч едирик: «Өлүрәм» рәдифли гәзәли оғлу Мейдигулу хан Вәфадан айры дүшдүјү мұнасибәтилә јазмышдыр:

*Варымды синәдә дәрду гәми-ниһан өлүрәм,
Фәда олум сәнә, кәл ејлә имтәһан, өлүрәм.
Фәрағдан кечәләр јатмарам сәбаһә кими,
Хәјали-зүлфунә бағлы кедибди чан өлүрәм.
Баһари-һүснүн ара көр нечә хәзанәм мән,
Баһар лаләси тәк бағрым олду ган, өлүрәм.
Вәрәг-вәрәг дилү чан һичрин ичрә одлаңды,
Мисали-гәнчәји-сәдпарә¹ олду чан өлүрәм.
...О хаки-пәјини мән ишијанә етмишдим,
Вәтәндан айры дүшүб инди ламәкан өлүрәм.
Дедин ки, чәк әлини дамәнимдән, әл чәкдим,
Тәрәһһүм ејләмәдин ахыр, еј чаван өлүрәм.
Чәкәрдим һәсрәтини, көрмәдим худаһафиз,
Олүбду инди ишим наләвү фәган өлүрәм.
Фәда о ғамәтинә ким, гәза нә хош чәкмиш,
Гәдар бүкүб белими, ејләјиб каман өлүрәм.
Фәрағидән түкәниб табу тағәтн, биллаһ,
Вүсала јетмәз әлим зарү Натәван өлүрәм.*

¹ Парча-парча олмуш әт кабабы.

Ше'рлериндә әрүз вәзнинин ән ојнаг вә аһәнкдар бәһрләриндән истифадә етдији кими, ән парлаг вә сечилмиш гафијәләри ишләтмишидр. Бир ики ше'ри мүстәсна едиләрсә, бүтүн ше'рләри рәдиф илә јазылмышдыр. Ше'рләриндә тәкрит («Нә мән олајдым...» гәзәли кими), гоша гафијәләр («Билән бу дәрди ми јохдур бу һаләтдә, бу һаләтдә»; «Гојубдур интизарында, нечин кәлмәз, нечин кәлмәз») усталыгла ишләдилмишидр:

*Билән бу дәрди ми јохдур бу һаләтдә, бу һаләтдә,
Тутубдур көнлүм мөһнәт бу фирғәтдә, бу фирғәтдә.
Нечин әһвалы ми билмәз о маһи-мәһрибан, ја рәб,
Нәдән һеч дадыма јетмәз бу мүддәтдә, бу мүддәтдә.
Кедибди тағәтим диздән, түкәнмиш нур һәм көздән,
Нечин үлғәт кәсиб биздән бу гүрбәтдә, бу гүрбәтдә.
Хојалым јар илә кетмиш, дилим һичр илә одланмыш,
Чәсәд һәм Натәван галмыш бу зилләтдә, бу зилләтдә.*

Натәван ханым әсринин ән нүфузлу шаири олмагла јанашы му-
сиги ашиғи вә ән дәрјли нәггаш олмушдур. Натәван 1897-чи илдә
Шушадә вәфат етмиш вә онун өлүмүндән сонра Гарабағ шүәрәсы
башсыз вә авара галдығы кими Гарабағын маарифи дә бир мүд-
дәт онунла сөнүб кетмишидр.

МӘТБУАТ

«ӘКИНЧИ» ГӘЗЕТИ

1875-чи илдә Тифлисдә «Татарскије ведомости» адлы илк дәфә
түркчә бир вәрәғә нәшр олунмаға башлады. Бу рузнамә јалғыз һө-
күмәтин верки вә с, һаггында ганун вә әмрләрини јерли халға чәт-
дырмаг мәғсәдилә чап олурду вә бир нечә сајы чыхыдгдан сонра
да бағланмышды.

1875-чи илдә Һәсән бәј Мәлиқзадә Зәрдабинин (1837—1907 тә-
шәббүсилә «Әкинчи» адлы гәзетинин биринчи сајы нәшр олунду вә
бунунла да Азәрбајҗан дөврү мәтбуатынын әсасы гојулду (22 июл
1875). Һәсән бәј 1837-чи илдә Зәрдабда анадан олмуш вә орта
тәһсилини Тифлисдә алдыдгдан сонра Москвада дарүлфүнунун тә-
бијјат факултәсиндә охумуш вә 1855-чи илдә мәзун олмушдур.

Һәсән бәј Бақыда «Әкинчи» рузнамәсиндә вә даһа сонралар
«Һәјат» вә «Иршад» рузнамәләриндә маарифчи мәғаләләр јазмыш,
сағламлығы горумаг вә саирәјә аид елми китаблар чыхармышдыр.
«Әкинчи» рузнамәси ајда ики дәфә нәшр олунурду вә 1877-чи илин
сон ајларына гәдәр чәми 56 сајы нәшр олмушдур. Рузнамә дахи-
лијјә, әкин вә зираәт хәбәрләри, мәтбуат елми хәбәрләр вә тәә
хәбәрләр башлыглары алтында беш әсас гисмәтә ајрылырды. Елми

вә зираәт хәбәрләри гәзетин әсас пиһсәси иди вә бурада кәнд игти-
сади ишләрини јени үсудла гурмаг үчүн елми мәғаләләр јазылыр,
јол көтсәрилирди. Бу мәғаләләрин чоху Зәрдаби тәрәфиндән јазы-
лырды. «Әкинчи» шәһәрин кустар сәнәјесини тәғтид едир вә Азәр-
бајҗан шәһәрләриндә карханалар гурулмасына чалышырды.

Рузнамәнин мәтбуат гисминдә мүхтәлиф јерләрдән кәлән мәк-
тублар дәрч олунурду. Бу гисмәтдә М. Ф. Ахундов, Нәчәф бәј Вә-
зировун, Әсқар бәј Адыкәзаловун вә Кәнчәдән Мәһмәд Садыг
Кәнчәвинин, Дәрбәнддән Һејдәринин, Шамахыдан Сәјид Әзим Шир-
ванинин мәғаләләри дәрч олунурду. «Әкинчи»нин әсас мәфкурәси
феодал Азәрбајҗаны јени инкишаф јолуна чәкмәк иди. Буна көрә
дә елми мәғаләләр илә јанашы чәһаләт, мөвһумат вә фанатизмә
гәршы чыхараг көһнә гәјдаларын јени гәјдаларла әвәз едилмәсини
тәблиғ едирди. «Әкинчи» јазычылары халг күтләләрини «тәғәзәји-
зәманәјә мувафиг» тәрбијә етмәјә сә'ј едирдиләр. Зәрдаби көһнә
шерин әләјһинә чыхараг шаирләри мүасир һәјәтдан јазмағы, халг-
ғы чәһаләт вә гәфләт јухусундан ајылтмаға вә мүасир руһда тәрби-
јә етмәјә чағырырды.

«Әкинчи» рузнамәси демократија, азадлыг идејаларыны тәблиғ
едирди. Шәргин керилијини бу өлкәләрдә азадлыг олмамасында вә
көһнә гәјдаларын һәлә һөкм сүрмәсиндә көрүрду. «Әкинчи» гәзети
Азәрбајҗанда ичтимаи фикрин инкишафында бөјүк рол ојнамыш-
дыр. Сензуранын шиддәтли јерсиз һүчүмләри, мүштәриләрин на-
разылығы, мадди зәрәр рузнамә нәшрини чәтинләшдирди. Бүтүн
бу чәтинликләрә бахмајараг Һәсән бәј Зәрдаби гәзетин нәшринә
давам етди. Лакин 1877-чи илдә һөкүмәт әмрилә рузнамә бағлан-
ды, Һәсән бәј дә мәркәздән узаглашдырылды.

ДРАМАТУРКИЈАНЫН ИНКИШАФЫ

Азәрбајҗан гәрби шәкилдә театрын вә нүмајишнамә јазмағын
бинасы М. Ф. Ахундовун алты комедијасы илә гојулду. Лакин бу
пјесләр јерли артистләр јетишмәдији үчүн Азәрбајҗандан габаг
Русија вә Авропада ојнанды. Мәсәлән, «Һекајәти-мүсјә-Жордан
вә дәрвини Мәстәли шаһ чадукәри мәшһур» комедијасынын русча-
сы 1851-чи илдә еПтербургда ојнанды. 1852-чи илдә «Һекајәти-
хырсулдурубасан» Тифлис театрында рус дилиндә тамашаја гојул-
ду. Бу хүсусда о заманкы Тифлис мәтбуатында белә јазылмышды:
«Чүмә ахшамы январын 31-дә әдәбијјат вә театр аләминдә вә за-
манадәк иһсли көрүнмәмши бир әһвалат олачагдыр. О хүн бирин-
чи дәфә олараг сәһнәдә түрк адәтләринин, түрк палтарыны, түрк
чадырларыны, түрк һәјәтыны көрәчәјик. Ән мүһүмү будур ки, илк
дәфә афишаларда гүдрәти бир түрк јазычысы М. Ф. Ахунзадәнин
ады көрүләчәкдир».

Бу дөврдә һәсән бәј Зәрдаби вә Нәчәф бәј Вәзиров милли театрының җарадылмасы илә чидди шәкилдә мәшгул олдулар, нәһәт, 1873-чү илдә Бақыда орта мәктәб шакирдләринин көмәжилә М. Ф. Ахундовун «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» комедијасының илк дөфә олараг түрк дилиндә оҗанылмасына мұвәффәг олдулар. Азәрбајҗан театрының әсл тарихи дә бу замандан башлар. М. Ф. Ахундовун пјесләри Азәрбајҗан сәһнәләриндә оҗандыгча тамашачылара дәриндән тәсир едир. Әдәбијат мараглыларыны театр әсәрләри јазмаға тәшвиғ едирди. Нәчәф бәј Вәзиров, Әскәр бәј Адыкөзәлов, Рәшид бәј Әфәндијев, Әбдүррәһим бәј һагвердијев кими кәнч јазычылар Ахундзәдәнин јарадычылығындан илһам ала-раг нұмајишнамә јазмаға һәвәсләнирдиләр.

Бакының сүр'әтли иҗтисади вә мәдәни инкишафы да бу һүнәрин чанланмасына јардым етди. 90-чы илләрдә һәсән бәј Зәрдаби баш-да олмагла Бақыда «Драма чәмијјәти» гурулду. Бу дөврдә бир тәрәфдән рус вә Европа классикләринин әсәрләри, Шекспирин «Отелло»су, Шиллерин «Гачаглар»ы, Гоголун «Мүфәттиш»и вә с. азәри түркчәсинә тәрчүмә едилир, бир тәрәфдән дә Нәчәф бәј әзирев, Әбдүррәһим бәј һагвердијев, Сүләјман Сани Ахундов кими күчлү нұмајишнамә јазан јетишир, Азәрбајҗан театры гүввәтләнир, мәш-шәт драмлары, комедијалар вә тарихи трагедијалар јаранырды.

Нәчәф бәј Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин», «Јагышдан чых-дыг, јағмура дүшдүк», «Пәһливанани-зәманә», Ә. һагвердијевин «Дағылан тифаг» кими пјесләри бу дөврдә јарадылмышдыр.

Азәрбајҗан нұмајишнамә јазанлары Ахундзәдәнин әдәби ән'ә-нәләринин давам етдирдикләри кими, Шекспир, Молјер, Гогол вә Островски кими дүнија вә рус драматуркија уstadларындан да өј-рәнирдиләр. Азәрбајҗанлы нұмајишнамә јазанларын јарадычылы-ғында демократик вә маарифчи фикирләр әсас мәнбәји тәшкил едирди. Көһнә чәмијјәтин мәнфи тәрәфләрини ачыгча вурмаг, ич-тиман хәстәликләри тәнгид јолу илә сағалтмаг нұмајишнамәләрин әсас мәфкурәви истигамәтини тәшкил едирди. Нұмајишнамәләрдә бәј вә мүлкәдарларын һәјәти тәсвир едилирди. Бу јазычылар көһ-нә чәмијјәтдәки наданлығын, оғурлуғун, гулдурлуғун вә саир ејиб-ләрин әсас сәбәбини маарифсизликдә көрдүкләри үчүн халгы маа-риф јолуна чәкмәјә чалышырдылар.

ИСТИФАДӘ ОЛУНМУШ ӘДӘБИЈАТ

АЗӘРБАЈҢАН ДИЛИНДӘ

1. М. Ариф, Һ. һүсәјнов. «Азәрбајҗан әдәбијаты тарихи», Бақы, 1944.
2. М. П. Вагиф. Әсәрләри, Бақы, 1945.
3. Ф. Гасымзәдә, М. Ариф, Һ. һүсәјнов. Азәрбајҗан әдәбијаты тарихи; Ба-кы, 1946.
4. Һ. Зејналлы, А. Шағ, А. Мусаханлы, Ч. Әфәндизадә. Әдәбијатдан иш-китабы, Бақы, 1928.
5. Һ. Зејналлы. Натәван Хуршуд Баны, Бақы, 1928.
6. Имадәддин Нәсими, Бақы, 1973.
7. Имадәддин Нәсими. Рүбанлар, Бақы, 1973.
8. Мәһәммәд Фүзули (мәғаләләр мәчмуәси), Бақы, 1958.
9. Сејид Әбүлгасым Нәбати. Әсәрләри, Бақы, 1968.
10. Фиридун бәј Көчәри. Азәрбајҗан әдәбијаты, тарихи, Бақы, 1978.
11. Һејран ханым Сечилимш әсәрләри, Тәбриз, 1324.

ТҮРК ДИЛИНДӘ

1. Бартолд. Орта Асија түрк тарихи һаггында дәрсләр, Истанбул., 1927.
2. Н. Банарлы. Рәсми түрк әдәбијат тарихи, Истанбул, IV, VII, XI чилдләр.
3. А. Дилачар. Гутатгу билк инчәләмәләри, Анкара, 1972.
4. Әһмәд Чәфәроғлу. Түрк дүнјасы әл-китабы, Анкара, 1976.
5. Әһмәд Чәфәроғлу. Түрк дили тарихи, Истанбул, 1970.
6. Әһмәд Чәфәроғлу. Диванүл-лүғатүт-түрк дизини, Анкара, 1972.

7. Әһмәд Һәмди. Танјанар Фүзулијә даир. Истанбул, 1959.
8. Ибраһим Макуки. Ираг түркмәнләри, Истанбул, 1970.
9. Сәидәтдин Незһин, Начим-Гасым, Хәтәи дивани, Истанбул, «Маариф»-китабханасы.
10. Маһир Гочатүрк. Бөјүк түрк әдәбијјаты тарихи, Анкара, 1970.
11. Мәһәrrәм Еркин. Орхон абидәләри, Истанбул, 1970.
12. Мәһәrrәм Еркин. Азәри түркчәси, Истанбул, 1971.
13. Мәһәrrәм Еркин. Түрк дил билкиси, Истанбул, 1972.
14. Мәһәммәд ибн Мирзә Сәдрә Гарабағи. Ријазүл-ашигин, Истанбул, 1325.
15. Нәзлипәк Улчај. XVI әср Азәри ләһчәси әдәбијјатынын башлыча мәсәләләриндән, Истанбул, 1968.
16. Орхан Шанг Көкјәј. Дәдәм Горгудун китабы, Истанбул, 1973.
17. Турхан Кәнчәји. Тә'сирин түркчә ше'рләри. Истанбул, 1948.
18. Турхан Кәнчәји. Садиги Әфшәрын түркчә ше'рләри, Истанбул, 1871.
19. Түрк халг әдәбијјаты енциклопедијасы. I чилд, Истанбул, 1935.
20. «Түрк культуру» дәрки, Анкара, 1946.
21. «Түрк культуру» дәрки, Анкара, 1963.
22. Һәсән Бичари. Саиб Тәбризинин түркчә диваны һаггында бир гач сөз. Страсбург, 1970.
23. Һәсибз Мазыоғлу, Дивани-фарсен-Фүзули, Анкара, 1962.

ФАРС ДИЛИНДӘ

1. Мәһәммәд Тәрбијәт, «Дамешмәндан-е Азәрбајҗан», Тһһран, 1312.
2. Мәһәммәдли Тәрбиәт. «Дамешмәндене Азәрбајҗан», Тһһбриз.
3. Негәһ-е бе Сәјә Тәбризи, Әли Дәшти.
4. Нәгәһи-јә бе Сәјәб Тәбризи.
5. Әндишәһа-јә Мирзә Фәтәли Ахундзадә, Фирудин Адәлијјәт. Тһһран.
6. Әзиз Девләтабади. Сохәнвәран-е Азәрбајҗан.
7. Јаддашһа-јә Әнуширәван. Тәрчүме-јә Сәфәви.
8. Һәбибуллаһ Шамлуји. Тарих-е Иран.
9. Китаб-е Баба Горгуд.
10. Диван-е Шаһ Исмајыл Хәтәи. Истанбул.
11. Колијјәт-Диван-е Физули (Истанбул вә Тәбриз чаплары).
12. Һ. Сәдиг. Говси Тәбризи вә Мирзә Шәфи. Тһһран, 1356.
13. Һ. Сәдиг. Асар-е ошшаура-јә Азәрбајҗан.
14. Диван-е Фарси-јә Нәсими. Бақы, 1972.
15. Диван-е Фарси-јә Фәзлуллаһ Нәими вә Имадәддин Нәсими, Тһһран.
16. Сәјәб Тәбризи. Бақы, 1946.

17. Диван-е Рачи. Тәбриз, Тһһран, 1355 (1976).
18. Асар-е Гумру. Тһһран.
19. Диван-е Сәрраф. Тһһран.
20. Хиван-е Сәјид Әбүлгасим Нәбати. Тһһран.
21. Колијјәт-диване-Мирзә Әлихан Лә'ли (Шәмүл-һүкамә), Тәбриз. Чан-хананејә-Елијјә, 1323.
22. Диван-е әдәбијјат-е Аға Мирзә Мәһәммәд Бағерә Хәлхали. Тәбриз, 1319.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

<i>Мүгәддима јеринә</i>	3
<i>Азәри Түркчәсинин тарихи</i>	9
<i>Азәри Түркчәсинин тарихи XII әсрдә</i>	
Өфзәләддин Хагани	17
Низами Кәнчәви	19
<i>Азәрбајҗан әдәбијјаты XIII—XVII әсрләрдә</i>	
Нәсир Бакуи	23
Һәсәнәғлу	25
Гази Бүрһанәддин	26
Гази Зәрир	27
Нәсими	32
Шејх Гасым Әнвар	36
Шејх Әлван Ширази	37
Һәгиги	37
Һәбиби	38
Шаһ Исмајыл Хәтан	38
Хәлили	41
Һашими	41
Кишвәри	43
Матәми	44
Сүрури	44
Һамиди	45
Бәсири	46

Мәһәммәд Фүзули	49
Садиги Әфшар	62
Сәиб Тәбризи	65
Мәһәммәд Әмәни	70
Шаһ Аббас Сани	74
Мөвчи	75
Тәрзи Әфшар	75
Дәруни	75
Тә'сир	76
Мәлик бәј Овәчи	77
Вәһиди Тәбризи	78
Гөвси Тәбризи	78
Муртузагулу хан Зәфәр	80
<i>Азәрбајҗан әдәбијјаты XVIII әсрдә</i>	
Низамәддин Туфарганлы	86
Сәјид Фәттаһ Марағәји	86
Һачы Худаверди	87
Топчи	87
Нәш'әт Тәбризи	87
Лүтфәли бәј Азәр	87
Елчин Нами	87
<i>Азәрбајҗан әдәбијјатында халғ ше'рләри мәктәби</i>	
Молла Пәнаһ Вагиф	88
Молла Вәли Видәди	92
Мәһәммәд Һүсәјн хан Мүштағи	94
Аға Мәсин Ҷиравани	94
Нишат Ҷиравани	95
Шакир Ҷиравани	96
Фәтәли хан Мүштәри	96
Аға Һүсәјн Ариф	96
Әбдүлрәһман Дилбәзәғлу	97

Ариф Мустафа аға	97
Казым аға Салиқ	99
Мирзә Мәһәммәд Фәдан	110
<i>Азәрбајҹан әдәбијјаты XIX әсрдә</i>	
Дәхли Марағәји	103
Рачи	104
Дилсуз	106
Гумри	107
Сәрраф	109
Нәбати	112
Тути	117
Мирзә Әли Лә'ли	119
Һејран ханым	121
Бағыр Халхали	123
Әсрар Тәбризи	126
Шүкуһи Марағәји	126
<i>Азәрбајҹан әдәбијјатында јени дөвр</i>	
Аббасгулу Аға Бакыханов Гүдси	128
Исмајыл бәј Гутгашынылы	133
Мирзә Шәфи Вазеһ	134
<i>Сатирик ше'рин инкишафы</i>	
Мирзә Бахыш Надим	138
Мәһәммәд Чәфәр Мискин	138
Баба бәј Шакир	138
Гасым бәј Закир	139
<i>Ашиғанә халг ше'ри чәрәјаны</i>	
Әндәлиб Гарачадағи	142
Баба Зикри	143
Ашыг Валех	143
Ашыг Пәри	143
Мирзәчан Мәдәдов	144

Чаныоғлу Абдулла	144
Мәһәммәд бәј Чаваншир Ашыг	146
<i>Азәрбајҹан әдәбијјаты XIX әсрин икинчи јарысында</i>	
Мирзә Фәтәли Ахундов	149
<i>Классик ше'р чәрәјаны</i>	
Мирзә Әфәнди Сејид Нивари	156
Сағәри	156
Молла Гасым Закир	157
Мустафа аға Насир	157
Мирзә Нәсруллаһ Баһар	159
Аси	159
Накам	160
Һачы Сејид Әһм Ширванш	160
Хуршудбану Натәван	164
<i>Мәтбуатдан</i>	
«Әкинчи» гәзети	166
Драматуркијанын инкишафы	167
Истифадә олунмуш әдәбијјат	169

Doktor Cavad Hey'ət
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINA BİR BAXIŞ
A zərbaycan türkcəsində
Bakı - 1993

Bədi redaktoru *A. E. İsmayılov*.
Texniki redaktoru *Nəriman Vəйсəloğlu*.

Mətbəə direktoru *Əkbər Vəlijev*

Yığılmağa verilmiş 15. 01. 1993-cü il.
Çapa imzalanmış 29. 06. 1993-cü il. Kağız
formatı 60x90/16. Mətbəə kağızı № 2.
Şriftin garnituru ədəbi. Üksək çap üsulu ilə.
Şərti ç. v. 11.0. Uçot nəşr vərəqi 9.91.
Tirajı 3000. Sifariş № 25. Gijməti
müəvində ilə.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və
İnformasiya Nazirliyinin
«Jəzzyçy» nəşriyyatı, 370005, Bakı,
Nəvəvə meydanı, 1.
«Gizyıl Şərtg» mətbəəsi.
370000, Bakı, Nəzi Aslanov küçəsi, 80.

